

PREŠOVSKÁ UNIVERZITA V PREŠOVE
ÚSTAV RUSÍNSKEHO JAZYKA A KULTÚRY

Stanislav Konečný

NÁČRT DEJÍN KARPATSKÝCH
RUSÍNOV

Vysokoškolská učebnica

Prešov
2015

NÁČRT DEJÍN KARPATSKÝCH RUSÍNŮV

Vysokoškolská učebnica

© PhDr. Stanislav Konečný, CSc.

Recenzenti: prof. Dr. Paul Robert Magocsi

PaedDr. Marián Gajdoš, CSc.

Technický redaktor: Ing. Jaroslav Havrila

Vydavateľ: Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry

Vydanie prvé

Túto publikáciu, ani žiadnu jej časť, nemožno publikovať bez súhlasu vlastníka autorských práv.

Predkladaný text vznikol v rámci implementácie projektu: „Zlepšenie jazykových kompetencií študentov Prešovskej univerzity v Prešove v jazykoch národnostných menšín“ ITMS 26110230105. Projekt je spolufinancovaný z prostriedkov Európskeho sociálneho fondu prostredníctvom Operačného programu Vzdelávanie.

© Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry, 2015

ISBN 978-80-555-1297-6

Obsah

Príhovor autora.....	5
I. Úvod do štúdia dejín karpatských Rusínov.....	7
1. Prečo a ako študovať dejiny karpatských Rusínov	7
2. Kto sú a kde žijú karpatskí Rusíni	8
3. Pomenovanie Rusínov	11
4. Otázka spisovného jazyka	14
5. Historiografia karpatských Rusínov	14
II. Horné Potisie od praveku do konca 9. storočia	28
1. Obdobie praveku.....	28
2. Doba rímska.....	33
3. Doba hunsko-avarská (5. - 6. st.)	34
4. Staršia doba hradištná (7. – 8. st.).....	36
5. Mladšia doba hradištná (9. storočie).....	37
III. Horné Potisie v ranofeudálnom období.....	41
1. Príchod maďarských kmeňov.....	41
2. Vznik uhorského štátu.....	42
3. Horné Potisie súčasťou Uhorska	43
4. Postavenie obyvateľstva horného Potisia v 11. a 12. storočí.....	47
5. Horné Potisie a koniec obdobia raného feudalizmu	49
IV. Karpatskí Rusíni za rozvinutého feudalizmu	51
1. Horné Potisie v 13. storočí.....	51
2. Horné Potisie v 14. storočí.....	58
3. Horné Potisie v 15. storočí.....	63
V. Karpatskí Rusíni v 16. a 17. storočí.....	69
1. Horné Potisie v 16. storočí.....	69
2. Horné Potisie v 17. storočí.....	77
VI. Formovanie rusínskej národnej identity	95
1. Karpatskí Rusíni v 18. storočí.....	95
2. Karpatskí Rusíni pred a v revolúcii rokov 1848-1849	102
3. Rusínske národné obrodienie	111

VII. Rusíni a Ukrajinci koncom 19. a začiatkom 20. storočia.....	119
1. Kríza národného hnutia	119
2. Oživenie národného hnutia	127
VIII. Postavenie a vývoj Rusínov a Ukrajincov v ČSR.....	137
1. Začleňovanie územia Rusínov do rámca Československa.....	137
2. Podkarpatská Rus v dvadsiatych rokoch.....	146
3. Podkarpatská Rus v tridsiatych rokoch.....	157
4. Podkarpatská Rus v období druhej republiky	165
IX. Rusíni a Ukrajinci pred a počas 2. svetovej vojny.....	174
1. Rusíni za maďarskej okupácie	174
2. Rusíni za prvej Slovenskej republiky	178
X. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku po roku 1945	196
1. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v povojnových rokoch.....	196
2. Ukrajinská (rusínska) menšina na Slovensku v rokoch 1948-1989.....	204
Výber z použitej a odporúčanej literatúry	215

Príhovor autora

Rusínske etnikum v Karpatoch už nie je „národom z nikadiaľ“, ako sa kedysi vyjadřila jedna z najznámejších osobností pochádzajúca z jeho radov, reprezentant a istá ikona popartu v USA Andy Warhol. Rusíni po páde bilaterálneho sveta totiž dostali príležitosť, aby svojimi vlastnými silami „povstali z popola“ a usilujú sa ju s väčším alebo menším úspechom využiť. Nie je to ľahké, pretože historická kontinuita rusínskeho obyvateľstva v strednej a východnej Európe sa v mnohých sférach výrazne narušila, mnohí podľahli a vydali sa ľahšou cestou či prispôbobi sa novým podmienkam. Možno tak urobili na základe pudu sebazáchovy, ktorý sa im v dejinách niekoľkokrát osvedčil, možno aj hierarchia životných hodnôt prikazovala im rezignovať na svoju identitu alebo sa jej vzdali zo zisťných dôvodov. Nie sme tu však na to, aby sme hodnotili a súdili, ale chceme ukázať a vysvetliť úspechy a pády rusínskej komunity v Karpatoch na nesmierne zložitej ceste dejinami.

Pravda, je to náročná úloha, ktorú by možno do istej miery splnil len početnejší kolektív historikov za niekoľko rokov. Veríme, že sa raz tak stane, ale pre naše potreby snáď nateraz postačí jednoduchší variant prehľadu rusínskej histórie, ktorý by síce tiež prezentoval určité penzum konkrétnych poznatkov a priebeh dejín explikoval iba na základe kauzálnych vzťahov, ale v istom zmysle jednoduchším a prehľadnejším spôsobom. Nie je to veľmi ľahký cieľ, pretože ho nemožno dosiahnuť bez istého zjednodušenia obrazu historických procesov, často ani bez vynechania niektorých detailov, ktoré nemusia byť celkom zanedbateľné. Som však presvedčený, že študentom rusinistiky a všetkým záujemcom o rusínsku problematiku postačí k tomu, aby osudy Rusínov a ich peripetie poznali a ich minulé i súčasné problémy pochopili. A o to nám pri písaní tejto publikácie v prvom rade ide.

Autor

I.

ÚVOD DO ŠTÚDIA DEJÍN KARPATSKÝCH RUSÍNŮV

1. Prečo a ako študovať dejiny karpatských Rusínov

Štúdium rusínskeho jazyka a kultúry, a zvlášť rusinistiky ako relatívne novej vednej disciplíny v rámci slavistiky, nevyhnutne predpokladá znalosť histórie Rusínov. Je totiž úplne pochopiteľné, že bez základných poznatkov o minulosti rusínskeho obyvateľstva v žiadnom prípade nielen nemožno chápať jeho súčasné problémy, ale v podstate ani vznik a formovanie jazyka, literatúry a ostatných národno-kultúrnych charakteristík etnika. Historické znalosti sú zároveň logickým predpokladom k tomu, aby na ich základe bolo možné s relatívne značnou pravdepodobnosťou usudzovať aj o jeho budúcom vývoji, ako i o istých perspektívach vývinu na jeho sídelnom území.

Poznanie histórie je však súčasne veľmi dôležitým prostriedkom zvyšovania úrovne národného vedomia rusínskeho obyvateľstva. Spoločné dejiny sú totiž mimoriadne dôležitým faktorom národnej identifikácie obyvateľstva a veľmi často, ak nie úplne všeobecne, zároveň základom národnej ideológie každého etnika. V tejto súvislosti vôbec nie je dôležité, aký bol reálny priebeh vývoja, či je zdrojom hrdosti alebo aj sklamaní zo života minulých generácií. Podstatné však je, aby komunita svoje dejiny reflektovala a našla v nich východisko pre svoj ďalší rozvoj. Ako sa vyjadril zakladateľ rusínskej historiografie M. Lučkej, akokoľvek temné sú dejiny, vždy predstavujú pre národ určité svetlo.

Pri výskume aj pri výklade dejín rôznych národov a ľudských spoločenstiev je však dôležité rozhodnúť, čo vlastne chceme bádať a vysvetľovať. Môže to totiž byť isté národné spoločenstvo, a to od jeho konštituovania až po súčasnosť, ale tiež história určitého územia, a to bez ohľadu na vývoj jeho osídlenia. V tomto zmysle vo všeobecnosti rozlišujeme etnický alebo teritoriálny prístup, pričom o preferovaní niektorého z nich historici diskutujú už celé roky bez jednoznačného záveru. Každý z týchto princípov má totiž svoje klad, ale rovnako aj nevýhody, a tak bádateľ sa preto zvyčajne rozhoduje hlavne v súlade s konkrétne zvoleným cieľom.

V našom prípade výber vôbec nie je jednoduchý, hoci rusínske etnikum je už na prvý pohľad centrom nášho záujmu a jeho objektívne poznanie hlavným účelom aj tejto práce. Na druhej strane, výkladu dejín Rusínov

iba od vzniku určitých vedomých prejavov ich národnej identity, teda zhruba od 18. storočia, by chýbal obraz kontinuity vývinu rusínskej komunity, ako i geografických, demografických a sociálno-kultúrnych faktorov, ktoré ho determinovali. Prirodzene, rovnako platí, že len výskum územia a jeho jednotlivých charakteristík bez jeho ľudskej a spoločenskej sféry, ktoré ho nesporne ovplyvňujú, by bol samoučelným. Na základe tejto skutočnosti je preto pre nás najvhodnejšie mať síce stále na zreteli formovanie národa a celú etnogenézu Rusínov, zároveň je však potrebné poznať aj vývoj spoločenstiev tvorených ich predchodcami, ako aj všetkých podmienok a okolností v priestore, ktorý sa napokon stal ich sídelným územím a domovom. Takéto kombinovanie a striedavé používanie etnického a teritoriálneho princípu sú pri bádaní a prezentovaní národných dejín najčastejšie.

2. Kto sú a kde žijú karpatskí Rusíni

Rusínmi nazývame východoslovanské etnikum, ktoré sa usídlilo pozdĺž strednej časti hrebeňa Karpát a z historických dôvodov prešlo a fakticky dodnes prechádza veľmi zložitou etnogenézou, preto sa po etnickej stránke len postupne identifikovalo a získavalo jednotlivé národnokultúrne atribúty. V súčasnosti sa k rusínskej národnosti oficiálne hlási asi 103 000 ľudí, optimistické odhady však rusínsky pôvod pripisujú až 1 637 000 obyvateľom, ktorí žijú skoro na všetkých kontinentoch. Kontinuálne však rusínske obyvateľstvo doteraz obýva isté časti území piatich štátov strednej a východnej Európy: Ukrajiny, Slovenska, Poľska, Maďarska a Rumunska.

Najpočetnejšia skupina Rusínov sa nachádza v Zakarpatskej oblasti Ukrajiny. Ide totiž o oblasť horného Potisia, v ktorej sa najskôr vytváralo rusínske osídlenie, pravdepodobne už od 12. storočia. Počas trvania uhorského štátu išlo predovšetkým o Užskú, Berežskú, Ugočskú a Marmarošskú stolicu, ktoré boli v roku 1848 preformované na župy a s prestávkou v rokoch 1849 – 1867 existovali až do roku 1918. V rokoch 1919 – 1939 uvedené teritórium s názvom *Podkarpatská Rus* bolo súčasťou Československej republiky, v období rokov 1939 - 1944 ako *Kárpátaljai terület* časťou Maďarska. Po oslobodení Červenou armádou vznikol v novembri 1944 na tomto území pod záštitou ZSSR pololegálny prechodný štátny útvar tzv. *Zakarpatská Ukrajina*, ktorá bola na základe československo-sovietskej dohody z 29. júna 1945 pripojená k Sovietskemu zväzu a stala sa súčasťou Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky ako Zakarpatská oblasť. Situácia sa nezmenila ani po získaní nezávislosti Ukrajiny v roku 1991.

Rusínski aktivisti odhadujú počet obyvateľov rusínskej národnosti v tomto regióne asi na 650 000 osôb, je však pravda, že podľa ostatného sčítania v roku 2001 túto národnostnú príslušnosť deklarovalo iba 10 000 ľudí. Je však potrebné zdôrazniť, že ide pravdepodobne o značne skreslený údaj, pretože ukrajinské úrady rusínsku národnostnú príslušnosť neuznávajú, Rusínov považujú iba za subetnos ukrajinského národa, a teda len za etnografickú skupinu, akými sú napríklad aj Bojkovia či Huculi. Z tohto dôvodu je úplne prirodzené, že tamojšie obyvateľstvo sa hlási spravidla k ukrajinskej národnosti, teda k majorite, pretože priznávanie rusínskeho pôvodu je v takomto prípade veľmi málo atraktívne. Hoci samosprávne orgány Zakarpatskej oblasti v poslednom období urobili v tomto smere niekoľko ústretových krokov, stanovisko centrálnych úradov, aj napriek určitým diplomatickým aktivitám zo zahraničia, je naďalej odmietavé.

Početná rusínska menšina žije aj na území dnešného severovýchodného Slovenska, keď pri sčítaní obyvateľstva v roku 2011 rusínsku národnosť udalo približne 33 000 tamojších občanov, kým k ukrajinskej minorite sa prihlásilo asi 7 000 ľudí. Objavujúce sa údaje, ktoré hovoria o 130 000 obyvateľoch rusínskeho pôvodu v tejto oblasti vychádzajúce z historických štatistík majú ešte reálny základ, vyššie čísla odvodzované z počtu gréckokatolíkov po roku 1945 už nezodpovedajú skutočnosti a pôsobia na menšinu frustrujúco. Istá snaha podporovať národno-identifikačný proces zo strany rusínskych aktivistov má svoje opodstatnenie, musí sa však opierať o realistické očakávania zohľadňujúce dlhodobé pôsobenie faktorov prirodzenej asimilácie.

Rusíni sa usídlili na území bývalej Šarišskej, Zemplínskej a čiastočne aj Spišskej župy postupne od 14. do 17. storočia, vzájomný pomer rusínskeho, slovenského, ale aj maďarského a čiastočne i nemeckého obyvateľstva sa však v priebehu storočí menil, hoci rozhodujúca časť rusínskeho spoločenstva tento región obývala nepretržite bez ohľadu na jeho administratívne zaradenie a členenie v dvadsiatych i tridsiatych rokoch minulého storočia. Počas slovenského štátu išlo o Šariško-zemplínsku župu, v rokoch 1949 – 1996 o severné okresy Prešovského, resp. Východoslovenského kraja, dnes sú to okresy Medzilaborce, Snina, Svidník, Stropkov, Bardejov, Humenné a Stará Ľubovňa patriace k Prešovskému kraju.

Skupina Rusínov žila tiež na severnej strane Karpát v oblasti juhovýchodného Poľska, ktoré tvorilo časť západnej Haliče a nazýva sa *Lemkowina* na základe regionálneho názvu *Lemko*, *Lemkovia*. Vznikol v 19. storočí podľa typického výrazu „lem“ užívaného tamojším rusínskym obyvateľstvom namiesto slov „len“, „iba“. V roku 1772 sa región stal súčasťou habsburského Rakúska, na rozdiel od Podkarpatska patrila však k Predlitavsku. V roku 1918

síce pripadol Poľsku, avšak po druhej svetovej vojne bola časť Lemkov presídlená do ZSSR a druhá, v rámci tzv. akcie VISLA, zase rozmiestnená do oblastí, ktoré Poľsko získalo na úkor Nemecka ako kompenzáciu za územia pripojené k ZSSR. V súčasnosti sa k Lemkom hlási len okolo 6 000 obyvateľov Poľska, hoci ich skutočný počet sa odhaduje asi na dvadsaťnásobok. Najviac Lemkov býva okolo miest Sanok, Krynica a Nowy Sącz.

Podľa sčítania ľudu v roku 2011 žilo 3 882 Rusínov aj v severovýchodnom Maďarsku. Ich počet sa za posledných 10 rokov síce zdvojnásobil, rusínsky jazyk za materinský považuje však len asi štvrtina z nich. Spravidla ide o príslušníkov gréckokatolíckej cirkvi, ktorí hovoria už po maďarsky. Najväčšími strediskami Rusínov sú dnes obce Múcsony a Komlóska. Nárast počtu Rusínov v Maďarsku a aj určité oživenie ich národno-kultúrneho života priniesol najmä zákon o národnostných menšinách z roku 1993, ktorý zabezpečuje nielen finančné dotovanie menšinovej kultúry, ale tiež umožňuje vytvárať menšinové samosprávy v takých lokalitách, v ktorých žije minimálne tridsať voličov príslušnej národnosti.

Rusínske obyvateľstvo v súčasnosti býva tiež v 12 obciach v strednej časti severného Rumunska, najmä v okolí Satu Mare v rovnomennej župe (judete) a v okrese Baia Mare v susednej župe Maramureş. Ide vlastne len o niekoľko stovák ľudí, pretože značná väčšina niekdajšieho rusínskeho osídlenia v tejto časti etnicky zmiešanej bývalej Marmarošskej župy sa prihlásila k ukrajinskej národnosti. Je to hlavne dôsledok vývoja v Sedmohradsku v období 20. storočia a väčšej razancie ukrajinského národného hnutia v dlhodobom zápase etnika proti maďarizácii a romanizácii východoslovanského obyvateľstva v tomto priestore. Uvedenému trendu zrejme napomáhali aj pravoslávne tradície v marmarošskej oblasti, ktoré boli v súlade s dominantným postavením ortodoxnej cirkvi v Rumunsku. Gréckokatolícka konfesia tých Rusínov, ktorí žili v iných severovýchodných župách Uhorska alebo v maďarskom prostredí, preto v Marmaroši posilňovala odlišné, ukrajinské národno-kultúrne smerovanie tamojšieho východoslovanského obyvateľstva.

Druhou formou rusínskeho osídlenia v tejto časti Európy sú tzv. enklávy, teda menšie teritória s rusínskym obyvateľstvom obkolesené územím obývaným etnicky inou populáciou. V podstate vznikli prevažne spontánnou masovou migráciou Rusínov z ich sídelného územia, najmä z ekonomických dôvodov. Najväčšiu z nich (asi 16 000 ľudí) v súčasnosti predstavuje báčska časť autonómneho kraja Vojvodina, najmä v okolí Ruského Kerestura, ktorá vznikala už od tridsiatych rokov 18. storočia presťahovaním časti roľníkov z južného Zemplína. Len o čosi neskôr vzniklo druhé prisťahovalecké centrum Kocur. Vo Vojvodine vďaka priaznivým okolnostiam si zachovali svoju

identitu najmä zásluhou gréckokatolíckeho náboženstva vtedy automaticky spájaného s rusínskou národnostnou príslušnosťou. Svojráz v dvadsiatom storočí si udržali vďaka úspešnému kodifikovaniu tzv. panónskej rusínčiny poznačenej zemplínskym nárečím už v roku 1923 a výraznej podpore zo strany juhoslovanských, resp. neskôr srbských štátnych orgánov. Rusínčina je preto ešte aj dnes jedným zo šiestich úradných jazykov Vojvodiny.

Rusíni asi v počte 4 500 ľudí sa nachádzajú aj v Chorvátsku, vo Vukovarsko-sriemskej župe, ktorí sa v tomto regióne usídlili rovnakým spôsobom. Ich hlavným kultúrnym centrom sa stal Petrovec. V posledných rokoch sa tiež intenzívnejšie zapájajú do národno-kultúrneho života menšiny a angažujú sa v spolupráci s rusínskymi organizáciami v ostatných krajinách v rámci Svetového kongresu Rusínov vytvoreného v roku 1991. Malé enklávy rusínskeho obyvateľstva po druhej svetovej vojne dočasne jestvovali i v západných Čechách a na severnej Morave v súvislosti s osídľovaním československo-nemeckého pohraničia, resp. tiež s náborom pracovných síl pre ostravsko-karvínsku priemyselnú aglomeráciu, avšak vzhľadom na rýchlu prirodzenú asimiláciu v slovensko-poľsko-českom prostredí relatívne skoro zanikli.

Značný počet Rusínov žije tiež v diaspórach, teda rozptýlene vo viacerých štátoch celého sveta. Pravda, najviac z nich prebýva v USA, kam sa na prelome 19. a 20. storočia vysťahovalo viac ako 200 000 Rusínov a usídlilo sa najmä v priemyselných centrách, ktoré sa nachádzajú v severovýchodných a v severocentrálnych štátoch USA. Hoci asi tretina z nich sa vrátila domov, zohrali významnú úlohu v procese národnej identifikácie, v ich politickom dozrievaní, ako aj pri riešení otázky štátoprávneho zaradenia uhorských Rusínov na sklonku a po skončení prvej svetovej vojny. Dnes v severnej Amerike býva fakticky štvrtá generácia potomkov rusínskych prisťahovalcov, sú tak rodení Američania a rusínsky jazyk neovládajú. Rusínske korene si uvedomuje asi 12 000 ľudí, avšak len ich časť sa zaujíma o vlast' svojich prarodičov, hľadá svoje korene a chce preto spoznať aj rusínsky jazyk a kultúru. Podstatne menšie rusínske diaspóry, ktoré vznikli emigráciou Rusínov vo viacerých vysťahovaleckých vlnách, možno tiež nájsť v Kanade, v Argentíne, v Austrálii, vo Francúzsku, ako aj v ďalších krajinách.

3. Pomenovanie Rusínov

Mimoriadne zložitý problém, ktorý výrazne komplikuje výskum i štúdium dejín karpatských Rusínov už celé desaťročia, predstavuje ich pomenovanie. V minulosti, ale tiež v súčasnosti, sa totiž používali a aj doteraz používajú na označenie tohto východoslovanského etnika mnohé etnonymá,

ktoré sa často stávajú predmetom kritiky a vážnych sporov medzi ich stúpenkami a odporcami, pritom všetci sa snažia svoje stanoviská podložiť viac alebo menej presvedčivými argumentmi. Hlavnou príčinou je asi určitá etnická nevyhranenosť rusínskeho spoločenstva, ktorá už v dávnej minulosti umožňovala rôzny výklad jeho pôvodu a kmeňovej príslušnosti. Jeho pomenovanie preto dodnes ostáva predmetom rôznych vedeckých polemík, ale aj politických kalkulácií a špekulácií. I v tejto súvislosti by sa mal ale dodržiavať princíp, aby o názve svojej národnej komunity rozhodovali jej príslušníci, čo, žiaľ, ešte nie je všade pravidlom.

Sociologický výskum, ktorý uskutočnil Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach v roku 2000 medzi obyvateľstvom hlásiacim sa k rusínskej národnosti alebo k slovenskej národnosti v národnostne zmiešanej oblasti severovýchodného Slovensku, ukázal, že sa tam jednoznačne preferuje etnonym „Rusín“, hoci asi štvrtina respondentov by uprednostnila termín „Rusnák“ vyskytujúci sa najmä v odpovediach účastníkov výskumu slovenskej národnosti. V tejto súvislosti možno konštatovať, že pojem „Rusín“ je v súčasnosti vo vnútri etnika, ale aj v rámci oficiálnej terminológie väčšiny štátov, v ktorých Rusíni žijú, zrejme najrozšírenejší a asi najoblúbenejší. Vyjadruje východoslovanský pôvod tohto obyvateľstva, jeho príbuznosť a jazykovú blízkosť s ruským, ukrajinským (maloruským) a bieloruským národom a je tak pouziteľným aj pri popise historického vývoja etnika v karpatskom priestore aj mimo neho.

Na druhej strane, zjavnou nevýhodou termínu je skutočnosť, že jeho význam sa v priebehu dejín podstatne menil. Rusínmi boli niekedy nazývaní všetci východní Slovania, týmto názvom sa označovali obyvatelia Haliče i Bukoviny, ktorí v druhej polovici 19. storočia prijali ukrajinskú národnostnú príslušnosť, avšak aj príslušníci etnicky rovnako orientovaného tzv. národoveckého hnutia v severovýchodných župách Uhorska. Predstavitelia a stúpeni ukrajinského národného obrodenia pojem Rusín považovali a dodnes považujú za archaickú podobu pojmu „Ukrajinec“. Z naznačených dôvodov môže tak výraz „Rusín“ byť zdrojom istých nedorozumení, pretože sa používa aj vo význame príslušníka samostatného, štvrtého, východoslovanského národa

Podľa uvedeného výskumu sa na druhom mieste ako vyhovujúci etnonym vyskytoval termín „Rusnák“, ktorý v hovorovej reči najčastejšie používajú práve príslušníci majoritného slovenského obyvateľstva. Jeho nevýhodou je, že má aj istý pejoratívny aspekt, preto sa tiež využíval na metaforické označenie menej inteligentného, nepraktického a tiež ťažkopádneho človeka. Okrem toho, termín „rusnák“ sa v praktickej rovine dodnes využíva aj vo

význame člena, resp. veriaceho gréckokatolíckej, resp. i pravoslávnej cirkvi, a to bez ohľadu na jeho národnostnú príslušnosť, čo môže v určitých súvislostiach vyvolať ďalšie nedorozumenia.

Pojem „Karpatorusi“ síce rusínski respondenti tiež neodmietli, bol však uvádzaný spravidla až na ďalších miestach pomyselného „rebríčka“ tolerovaných označení. V období predmníchovskej Československej republiky síce často dominoval, v súčasnosti je však jeho frekventovanosť stále nižšia. Súvisí to zrejme s tým, že karpatoruský smer v národnokultúrnej orientácii rusínskeho obyvateľstva, ktorý mal aj na Slovensku nevelký počet stúpcov ešte v prvej polovici deväťdesiatych rokov 20. storočia, smrťou jeho lídrov značne zoslabol a dnes má fakticky zanedbateľný význam. Etnonymá „Ruthéni“ a „Uhorusi“ sa teraz už dokonca ani v publicistike takmer vôbec nevyskytujú, pretože majú zjavne historický, ba až archaický charakter.

Ďalšiu skupinu termínov na označenie rusínskeho etnika, akými sú *Ukrajinci (Rusíni)*, *Rusíni (Ukrajinci)*, ale tiež *Rusíni-Ukrajinci* pripomínajú viac pokusy o politický kompromis než seriózne etnologické pojmy. Prvé dve verzie predstavitelia rusínskeho hnutia rezolútne odmietajú s tým, že aj vo verbálnom kontexte Rusínov v podstate stotožňujú s Ukrajincami, pričom práve vymedzenie sa voči ukrajinskému národu predstavuje základ rusínskej národnej ideológie. Označenie *Rusíni-Ukrajinci* akceptovala aj oficiálna reprezentácia ukrajinskej menšiny na Slovensku od roku 1990, je súčasťou názvu národno-kultúrnej organizácie tejto menšiny – *Zväz Rusínov-Ukrajincov Slovenskej republiky*, v podstate má však ten istý, len inak vyjadrený kontext. Pojem *Rusín* v tomto spojení totiž evidentne vystupuje ako niekdajší, historický názov pre príslušníka ukrajinského etnika, čo rusínski aktivisti považujú za taktický manéver, aby početnosť Ukrajincov na Slovensku nepoklesla ešte výraznejšie a preto prirátala k nim aj istú časť ľudí, ktorí sa cítia byť Rusínmi, ale od ukrajinizmu sa priamo nedištancujú, resp. ho tolerujú.

Istý čas sa práve v deväťdesiatych rokoch minulého storočia v odbornej spisbe, ale i v publicistických výstupoch, objavoval aj názov *Rusíni/Ukrajinci*. Už na prvý pohľad však išlo o vedecký konštrukt, teda umelo vytvorený termín, ktorého protagonistami boli vedeckí pracovníci zo Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach po konzultácii so špecialistami z iných inštitúcií. Účelom zavedenia pojmu bolo demonštrovať historickú i reálnu jednotu východoslovenského obyvateľstva karpatského regiónu napriek tomu, že jeho časť ho pokladá za rusínske a iná časť za ukrajinské. Pravda, v tomto zmysle je ale transparentnejšie prikloniť sa k spojeniu *Rusíni a Ukrajinci*, hoci to v niektorých prípadoch môže vyvolávať nevôľu či nespokojnosť z oboch navzájom polemizujúcich strán.

V oficiálnych kruhoch v dnešnej Zakarpatskej Ukrajine možno sledovať tiež pokusy na jednej strane akceptovať existenciu Rusínov, avšak na druhej strane ich zaradiť len medzi etnografické skupiny tamojšieho obyvateľstva, ktoré sú však súčasťou ukrajinského národa. Etnonym „Rusíni“ sa tak ocitol medzi termínmi typu Huculi, Bojkovia, Verchovinci, resp. Doliňania a podobne, aj keď je evidentné, že ide o pojmy celkom inej kategórie odrážajúce úplne odlišnú úroveň rozvoja etnických atribútov. Je preto celkom pochopiteľné, že v rámci sčítania obyvateľstva v roku 2001 sa na Zakarpatskej Ukrajine k Rusínom prihlásilo iba 10 000 obyvateľov, čo sa však účelovo interpretovalo ako bežnosť a zanedbateľnosť celého rusínskeho fenoménu a hnutia v tomto regióne.

4. Otázka spisovného jazyka

S otázkou etnickej príslušnosti i národno-kultúrnej orientácie rusínskeho obyvateľstva v celej strednej Európe veľmi úzko súvisí aj problém jeho spisovného jazyka, ktorý sa riešil od 18. storočia, avšak úplne a definitívne nebol uzavretý dodnes. O potrebe literárneho jazyka pre Rusínov v tomto regióne sa nikdy nepochybovalo ani vo vnútri etnika ani v prostredí jeho susedov, avšak rozsiahle a dlhodobé spory sa viedli a sčasti aj vedú doteraz o tom, čo má byť základom rusínskeho jazyka, ktorý sa stáročia využíval len v jeho dialektovej podobe alebo sa preberal na tento účel iný jazyk.

V priebehu vývoja sa preto ako spisovný jazyk Rusínov istú dobu najviac používal cirkevnoslovanský jazyk, literárny ruský jazyk, karpatská edícia rusského jazyka, ukrajinský jazyk a napokon v časti rusínskeho areálu vznikli aj kodifikované varianty rusínskeho jazyka. Na Slovensku sa uskutočnila kodifikácia rusínskeho jazyka v Bratislave 27. januára 1995, aj keď rozhodnutím jazykovej komisie sa už realizovali, najmä v jeho písomnej podobe, určité zmeny. Keďže sa doteraz nepodarilo vytvoriť tzv. koiné, teda takú formu rusínskeho jazyka, ktorá by v sebe integrovala jeho regionálne i lokálne odlišnosti, asi nakoniec sa bude musieť rusínske etnikum v karpatskom regióne s týmto problémom skôr či neskôr vyrovnáť.

5. Historiografia karpatských Rusínov

Súčasťou poznania dejín jednotlivých národov a štátov sú aj základné znalosti o tých, ktorí históriu v dávnejšej i menej dávnej minulosti skúmali a tiež dobe primeraným spôsobom sprostredkovali. Nejde pritom len o osobnosti historikov a o ich rôzne osudy, hoci nesporne aj tie do historio-

grafie patria. Máme totiž na mysli i často diferencované filozoficko-teoretické koncepcie a metodologické prístupy k histórii a k jej výskumu alebo isté priority preferované témy, javy a procesy, ktoré sa stali predmetom ich bádania a jeho výsledky potom vo svojich jednotlivých dielach interpretujú odbornej, resp. širšej verejnosti. Z týchto dôvodov musí byť historiografia imanentnou zložkou tiež dejín karpatských Rusínov, hoci doteraz, žiaľ, bývala vo výstupoch odborníkov prezentovaná pomerne zriedka.

Historiografiu rusínskych dejín možno síce z časového hľadiska, ale i na základe ideového zamerania často podmieneného pôvodom, ale aj národnou orientáciou dejepiscov a ich okolia, rozčleniť podľa viac alebo menej zložitých kritérií. Pre naše potreby v podstate však postačuje rozdelenie diel najznámejších historikov zaoberajúcich sa dejinami Rusínov iba do niekoľkých skupín, charakterizovať ich základné znaky a ukázať rozdiely a špecifiká práč do nich zaradených historikov. Prirodzene, nedá sa to realizovať bez určitého zjednodušenia, ale takéto je fakticky každé ľudské poznanie.

a) Zakladatelia rusínskej historiografie

Prví rusínski dejepisci sa začali objavovať a tvoriť v druhej polovici 18. storočia. Typickým znakom práč všetkých historikov tohto obdobia bolo spájanie dejín Rusínov s históriou gréckokatolíckej cirkvi či dokonca len Mukačevskej, neskôr aj Prešovskej eparchie. Rusínov považovali za pôvodné obyvateľstvo horného Potisia. Zároveň spravidla zdôrazňovali ideu východného Slovanstva, pričom rusínske etnikum jednoznačne zaraďovali k východným Slovanom, hoci tento pomer v podstate príliš nešpecifikovali a nekonkretizovali. Vzhľadom na vtedajší stav historického bádania a jeho možnosti súčasťou diel prvých rusínskych historikov mohli byť aj rôzne mýty a legendy, ktoré nezodpovedali skutočnosti, avšak spravidla mali národno-buditelskú, resp. národnotvornú funkciu. Práce prvých dejepiscov boli väčšinou písané latinským jazykom, a tak prístupné iba rusínskej inteligencii. K týmto priekopníkom rusínskeho dejepiectva počítame najmä A. F. Kollára, D. Babiloviča, J. Baziloviča, M. Lučkaja, A. V. Duchnoviča, ako aj I. Duliškoviča.

Adam František Kollár (1718-1783) bol slovenský právnik, historik a bibliograf obdobia osvietenského absolutizmu. Pôsobil ako dvorný radca Márie Terézie, ako aj riaditeľ Dvorskej knižnice vo Viedni. Tento učenec, nazývaný tiež slovenský Sokrates, v roku 1769 napísal po latinsky prvé dejiny uhorských Rusínov pod názvom *De ortu, progressu et incolatu nationis Ruthenicae in Hungaria* (O pôvode, rozšírení a usadení národa rusínskeho v Uhorsku). Hoci zostali v rukopise, poznali ich a z nich vychádzali aj všetci prví autori vznikajúcej rusínskej historiografie. A. F. Kollár stotožňoval histó-

riu Rusínov s dejinami cirkvi východného obradu v krajine. Súčasne ich však považoval za pôvodné obyvateľstvo horného Potisia.

Daniel Babilovič (+ 1795) patrí k pionierom rusínskej historiografie, hoci o jeho živote a práci veľa nevieme, vrátane roku narodenia. Je však isté, že študoval na univerzite v Trnave a je vlastne autorom prvej ucelenej práce o dejinách mukačevskej gréckokatolíckej diecézy pod názvom *Istorija Mukačevskoj jeparchii*. V tomto zmysle bol prvým rusínskym cirkevným historikom a mal mnohých nasledovníkov.

Ioannikij Bazilovič (1742-1821) je považovaný za zakladateľa rusínskej historiografie, hoci nebol profesionálnym historikom. Študoval teológiu v Užhorode a v Košiciach, potom vstúpil do baziliánskeho kláštora v Mukačeve, v ktorom bol 38 rokov jeho protoigumenom. Práve na prelome 18. a 19. storočia vydal v Košiciach rozsiahlu latinskú prácu o dejinách mukačevskej eparchie *Brevis notitia Foundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkacs, etc.* Dielo bolo reakciou na tvrdenie sedmohradského biskupa Batthyányiho, že totiž zakladajúca listina kláštora na Černečej hore pri Mukačeve, ktorú údajne vydal knieža F. Korjatovič v roku 1360, je falzifikát, ktoré publikoval v práci *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae I.* v roku 1785. V tejto súvislosti je zaujímavou zhodou, že aj prvá koncepcia slovenských dejín publikovaná v práci od Jána Baltazára Magina z roku 1728 *Murices sive Apologia pro inelyto comitatu Trenciniensi* bola tiež odpoveďou na dielo trnavského profesora práva Michala Bencsika *Novissima diaeta nobilissima* z roku 1722, ktoré otvorene spochybňovalo všetky dovtedajšie predstavy o dejinách Veľkej Moravy, a najmä teóriu o pohostinnom prijatí Maďarov zo strany slovenského obyvateľstva.

Pri tejto príležitosti, opierajúc sa o prácu A. F. Kollára, J. Bazilovič popisuje dejiny cirkvi a duchovenstva od najstarších čias, preto je nazývaný tiež Herodotom rusínskych dejín. Tak ako ostatní predstavitelia zakladateľského obdobia stotožňuje históriu Rusínov s dejinami gréckokatolíckej cirkvi, pričom jej duchovenstvo vníma tiež ako vedúcu vrstvu celej rusínskej spoločnosti. Zdôrazňuje aj úlohu cirkevnej hierarchie, pretože práve tá patrila k elite Uhorska i celej habsburskej monarchie. Okrem uvedenej historickej práce sa J. Bazilovič venoval tiež opisu rehoľného života a výkladu liturgie.

Michail Lučkaj (1789-1843), vlastným menom Pop, je skutočným zakladateľom rusínskej profesionálnej historiografie. Patril k nadšeným stúpencom všeslovanskej idey, a z tohto dôvodu starosloviensky jazyk presadzoval za spisovný jazyk všetkých Slovanov. Používanie miestnych nárečí pripúšťal len ako jazyk ľudu. Funkciu knihovníka a archivára biskupskej kancelárie využil na štúdium dokumentov o dejinách cirkvi a celého regiónu. Výsledkom

jeho práce bolo šesťväzkové latinsky písané dielo *Historia Carpato-Ruthenorum*, ktoré dlhé obdobie zostalo v rukopise.

Zastával rovnakú koncepciu ako A. F. Kollár a J. Bazilovič, ktorá stotožňovala dejiny cirkvi a rusínskeho ľudu. Bol presvedčený o staroruskom pôvode Rusínov, akceptoval však aj historicky nepodložené teórie o autochtónnosti rusínskeho obyvateľstva v Karpatoch a o jeho christianizácii misiou bratov Konštantína a Metoda. M. Lučkaj bol aj významným lingvistom. V latinčine napísal gramatiku cirkevno-slovanského jazyka (*Grammatica Slavo-Ruthena*) a v roku 1840 zostavil *Rusínsko-latinsko-maďarsko-nemecký slovník*.

Alexander Vasilievič Duchnovič (1803-1865), najznámejší predstaviteľ rusínskeho národného obrodzenia v Uhorsku, sa histórii venoval len okrajovo. Jej popularizovanie však chápal ako veľmi účinný prostriedok aktivizácie národnooslobodzovacieho hnutia Rusínov. Najprv po latinsky napísal prácu *Istoriija prjaševskoj eparchii* (Dejiny Prešovskej eparchie), ktorá vyšla v ruskom preklade v Petrohrade v roku 1877. Svetské dejiny karpatských Rusínov sa usiloval priblížiť predovšetkým rusínskej inteligencii v knihe *Istinnaja istorija Karpato-Rosov ili Uhorskych Rusinov*, ktorá však bola knižne vydaná v Moskve až v roku 1914, preto fakticky nesplnila svoj pôvodný účel.

Ivan Duliškovič (1815-1883) sa zaoberal históriou popri vykonávaní pastoračnej práce v niekoľkých farnostiach, ktorými počas života prešiel. Bol však uvedomelým Rusínom, preto neobyčajne aktívne vystupoval proti maďarizácii a dostal sa do sporu aj s vtedajším biskupom mukačevskej eparchie Š. Pankovičom. Preto v trojväzkovej monografii *Istoričeskije čerty Ugro-Russkych* prezentoval koncepciu autochtónnosti rusínskeho etnika v Uhorsku, avšak na druhej strane ako jeden z prvých historikov odmietal akceptovať legendu o príchode 40 000 roľníkov z Podolia pod vedením kniežaťa F. Korjatoviča v 14. storočí, ktorou sa v neskoršom období, okrem iného, často podopierala teória o ukrajinskom charaktere východoslovanského obyvateľstva horného Potisia.

b) Rusí historici o dejinách Rusínov

Rusí historici od polovice 19. storočia spravidla jednoznačne považovali Rusínov v Uhorsku, tak ako aj vtedy všetkých východných Slovanov v európskom priestore, za priamu a neoddeliteľnú súčasť veľkého ruského národa. V tejto súvislosti a vzhľadom na dlhotrvajúce jazykové spory v rámci rusínskej inteligencie, väčšinou tiež presadzovali literárny ruský jazyk za spisovný jazyk Rusínov. Táto koncepcia síce vychádzalo z ruského slavianofilstva a rusofilstva všetkých slovanských národov, na druhej strane však bola aj prostriedkom rozširovania vplyvu a imperiálnych záujmov cárskeho Ruska.

Izmail Ivanovič Sreznevskij (1812-1880) bol významný ruský slavista, ktorý síce študoval v Charkove, avšak stal sa docentom a tiež vedúcim katedry slovanských štúdií na univerzite v Petrohrade. Úprimne sa zaujímal o Rusínov a navštívil ich sídla v Uhorsku. Bol otvoreným stúpencom jednoty ruského národa, avšak uznal aj isté špecifiká rusínskych nárečí. Uvedomil si, že vzájomnú blízkosť slovanských jazykov preceňoval. Kritizoval zaostávanie rusínskeho národného hnutia, avšak vzhľadom na sociálne zloženie Rusínov sa neobával ich asimilácie. Je považovaný za zakladateľa rusinistiky ako vednej disciplíny študujúcej dejiny, jazyk, literatúru, kultúru a realie rusínskeho etnika.

Fedor Fedorovič Aristov (1888-1932) je významným predstaviteľom ruskej karpaticistiky. Od mladosti sa živo zaujímal o dejiny, ale aj o literatúru a kultúru karpatských Rusínov. Preto sa aj venoval výskumu tohto regiónu a jeho výsledky často publikoval jednak v ruskej, rovnako aj v ďalšej slovenskej tlači. Pravda, z oblasti histórie sú najdôležitejšími prácami monografie *Istorija Karpatskoj Rusi a Uhorskaja Rus v prošlom a nastojaščem* (Uhorská Rus v minulosti a v súčasnosti).

Vladimir Andrejevič Francev (1867-1942) bol profesorom na univerzitách vo Varšave, v Rostove na Done a ako emigrant od roku 1921 na Karlovej univerzite v Prahe. Od roku 1899 študoval v archívoch dejiny rusínskeho obyvateľstva horného Potisia a stal sa znalcom tejto problematiky. Vo svojich publikačných výstupoch sa venoval predovšetkým otázkam historiografie, ale aj národnostným a jazykovým problémom v karpatskom regióne.

Jevgenij Julianovič Perfeckij (1888-1947) študoval ruské a slovanské dejiny u najlepších slavistov svojej doby v Petrohrade a vo Viedni. Vyučoval ruské dejiny v Kyjeve, avšak vždy sa zaujímal o stredoveké dejiny Rusínov v Uhorsku. V roku 1921 pred bolševikmi emigroval do Československa a začal prednášať dejiny Podkarpatskej Rusi na univerzite v Bratislave. Od roku 1934 bol už profesorom východoeurópskych dejín. Najznámejšími dielami Jevgenija Perfeckého boli *Přehled dějin Podkarpatské Rusi* (1923) a *Sociálně-hospodárske pomery na Podkarpatské Rusi v století XIII. – XV.* (1924). Viaceré štúdie pritom venoval hlavne dejinám východnej cirkvi a únie.

Alexej Leonidovič Petrov (1859-1832) bol významný ruský historik a slavista, absolvent Petrohradskej univerzity. Od roku 1889 skoro výlučne skúmal dejiny Rusínov v Uhorsku. Výsledkom jeho práce je sedemzväzková monografia *Materialy dlja istoriji Ugorskoj Rusi*. Bol stúpencom pozitivistického prístupu k štúdiu dejín, preto odmietal mýty, ktoré sa vtedy tradovali. V duchu ruských slavianofilov považoval rusínske etnikum za súčasť jednotného

ruského národa. Zaujímal sa hlavne o obdobie reformácie a protireformácie, o vznik Únie, ako aj o problémy etnických hraníc medzi Rusínmi a Slovákmi.

c) *Uhorská historiografia*

Maďarskí historici v podstate akceptovali existenciu Rusínov, ich jazyk aj kultúru, avšak považovali ich za súčasť uhorského politického národa. Zdôrazňovali spoločné dejiny Rusínov a Maďarov, ich veľké úspechy v boji proti spoločným nepriateľom a pripomínali hlavne najúspešnejšie etapy histórie Uhorska, akými boli stavovské povstania, úspešné bitky proti Turkom či tvrdé boje za nezávislosť Uhorska v rokoch 1848-1849.

Károly Mészáros (1821-1890) bol významný historik a publicista, narodený v Hajdúdorogu, ktorý vyštudoval históriu na univerzite v Pešti. Zaoberal sa, okrem iného, i dejinami Rusínov. V roku 1850 bola vydaná tlačou v tomto smere jeho najznámejšia publikácia *A magyarországi oroszok története* (Dejiny uhorských Rusínov), teda prvá kniha o histórii Rusínov, ktorá bola napísaná v maďarskom jazyku. Jeho dielom sú aj prvé moderné *Dejiny Užhorodu*, ktoré vyšli v roku 1861. K jeho významným historickým prácam však patria aj *Dejiny národov Uhorska*.

Tivodar Lehoczky (1830-1915) bol síce vzdelaním právnik, avšak venoval sa archeológii, histórii aj etnografii a v týchto oblastiach dosahoval veľmi dobré výsledky a zaslúžene získal uznanie doma i v zahraničí. Všeobecne je považovaný za zakladateľa archeológie na území podkarpatských žúp. Jeho veľká súkromná zbierka archeologických predmetov bola najväčšou v Uhorsku a stala sa základom expozície Historicko-archeologického múzea, ktoré založil roku 1907 v Mukačeve. Ako amatérsky historik napísal trojzväzkovú vlastivednú prácu o Berežskej stolici (*Beregvármegye monografiája*) a monografiu o archeológii regiónu. Je zároveň autorom mnohých štúdií o revolúcii v rokoch 1848 – 1849, o dejinách Mukačeva aj gréckokatolíckej cirkvi.

Antal Hodinka (1864-1946) patrí skôr k predstaviteľom maďarskej historiografie, hoci mal rusínsky pôvod a netajil sa ním. Narodil sa v Ladomírove, dnes okres Snina. Okrem teológie vyštudoval tiež slovanskú filológiu, venoval sa etnografii aj histórii a stal sa tak popredným slavistom a veľkou autoritou počas svojho života. Pôsobil v *Maďarskom národnom múzeu* v Budapešti, v *Rakúskom historickom ústave* vo Viedni a ako docent a neskôr aj profesor vyučoval na univerzitách v Bratislave a v Pécsi. Vo svojich historických prácach uznával existenciu rusínskeho etnika, považoval ho však za súčasť uhorského politického národa plne v duchu vtedajšej vládnej koncepcie v Uhorsku. V maďarskej historiografii je považovaný za protagonistu tzv. duchovných dejín (*szellemtörténet*) a významného autora prác o dejinách

Uhorska i juhoslovanských národov. Prvou jeho naozaj historickou prácou boli síce *Dejiny Mukačevského gréckokatolíckeho biskupstva* (1909) napísané maďarsky, zvlášť pozitívne je však oceňované v miestnom rusínskom jazyku vydané dielo *Utcuznyňa, gazdustvo, i prošlost južnokarpatskych Rusynův* (1923), ktoré je preto zaujímavé nielen z historického, etnografického, ale aj filologického hľadiska.

Alexander Bonkaló (1880-1959) bol významný maďarský historik, filológ a slavista, ktorý sa venoval štúdiu histórie, jazyka a literatúry východných Slovanov. Študoval v Budapešti, v Lipsku aj v Petrohrade, pôsobil na univerzite v Budapešti. Uznával pritom jednotný uhorský politický národ a Rusínov považoval za jeho súčasť. V tejto súvislosti jeho najvýznamnejšími prácami sú monografie *A magyar Rutének* (1920) a *Rutének (Ruszinok)* z roku 1940. Po vojne sa vrátil na univerzitu, avšak pre nesúhlas s komunistickou kultúrnou politikou bol druhýkrát penzionovaný.

d) Historiografia v období Československej republiky

Dejepisectvo v tom čase malo otvorený, liberálny charakter, preto sa tiež výskumu a výkladu dejín Rusínov venovali historici rôznej národnej a kultúrnej orientácie. Prirodzene, často dochádzalo medzi nimi ku vzájomnej kritike a konfrontácii, čo však v konečnom dôsledku pomáhalo rozvoju a istému prehĺbovaniu historického poznania

Vasil' Hadžega (1864-1938) ako kanonik mukačevskej eparchie a predstaviteľ cirkevnej hierarchie, profesor teológie a histórie skúmal hlavne dejiny gréckokatolíckej cirkvi, ako aj životopisy významných osobností rusínskeho národného hnutia. V tomto zmysle napísal celú sériu štúdií o dejinách Rusínov a cirkvi v karpatskom priestore. Na rozdiel od iných historikov bol však stúpencom christianizácie rusínskeho etnika misijnou činnosťou kňazov západného rítu ešte pred príchodom bratov Konštantína a Metoda. Bol zástancom rusínskeho smeru, ale tiež tolerantný a prístupný k diskusii aj so stúpenkami iných koncepcií.

Irenej Kondratovič (1878-1957) rozhodne patrila k najplodnejším rusínskym historikom, hoci ho preslávila hlavne publikácia *Istorija Podkarpatskoj Rusi dlja naroda*, ktorá vyšla trikrát v medzivojnovom období, prvýkrát v roku 1924, a stala sa vyhľadávanou učebnicou. Hodnotu jeho diela do istej miery znehodnocuje určitý politický konformizmus I. Kondratoviča, ktorý sa usiloval zapáčiť vládnej garnitúre a prispôboval sa ideológii všetkých režimov, ktoré sa v regióne vystriedali.

Nikolaj Alexandrovič Beskid (1883-1947) bol iste jedným z najplodnejších a najlepších rusínskych historikov prvej polovice 20. storočia, študoval v Pre-

šove a v Budapešti, a po vysvätení za kňaza pracoval v biskupskej kancelárii v Prešove. Istý čas po roku 1918 pôsobil aj v politickej oblasti. Dal sa však preložiť do obce Legnava a predčasne penzionovať, čo mu umožnilo venovať sa štúdiu histórie rusínskeho etnika. Rusínov pokladal za najzápadnejšiu, karpatskú vetvu veľkého ruského národa. Najvýznamnejšími prácami N. Beskida sú jeho monografie *Karpatskaja Rus'* (1920), *Karpatorusskaja drevnost* (1928) a *Karpatorusskaja pravda* (1933).

Oleksandr Kornilovyč Mycjuk (1883-1943), ukrajinský politický ekonóm a historik, ktorý emigroval do Československa, od roku 1920 pôsobil na Ukrajinskej hospodárskej akadémii v Poděbradoch a od roku 1922 na Ukrajinskej slobodnej univerzite v Prahe. Známy je ako autor štvorzväzkovej monografie *Narysy z socialno-hospodars'koji istoriji byvs'hoji Uhors'koji nyni Pidkarpats'koji Rusi I.* (1936), II. (1938), rukopisy ďalších dvoch zväzkov sa stratili. Dielo vyvolalo kritiku marxistických historikov, ale aj ruského historika A. Petrova, ktorý autorovi vyčítal metodologický prístup. S O. Mycjukom ostro polemizoval aj český historik František Gabriel, ktorý dielo kritizoval za povrchnosť a ignorovanie archívnych prameňov.

Mykola Michajlovyč Lelekač (1907-1975) bol rusínsky historik ukrajinskej orientácie. Bol absolventom Karlovej univerzity a zaujímal sa hlavne o kultúrne dejiny podkarpatského regiónu v 18. a v 19. storočí. Venoval sa aj výskumu vývoja sociálnej štruktúry Užskej župy, politickej aktivity A. Dobrjanského, ale aj bibliografickej činnosti. Počas maďarskej okupácie sa angažoval v práci Podkarpatskej vedeckej spoločnosti. Po roku 1945 pôsobil ako docent na Užhorodskej univerzite a okrem iného mal plniť politickú úlohu: dokázať historickú jednotu Zakarpatskej oblasti a Ukrajiny, čo sa mu však objektívne nemohlo podariť.

Pjotr Petrovič Sova (1894-1984) sa narodil na Slovensku, absolvoval gymnázium v Prešove a štúdium práva v Košiciach. Pôsobil ako úradník v Užhorode, neskôr v Chuste, ako rusofil bol v opozícii voči Vološinovej vláde. Po oslobodení regiónu sa stal podpredsedom Národnej rady Zakarpatskej Ukrajiny, nemal však dôveru sovietskych orgánov a odišiel z politického života. Istý čas bol riaditeľom Vlastivedného múzea. Napísal dejiny Užhorodu s názvom *Prošloje Užgoroda* (1937), študoval aj architektonické pamiatky a venoval sa ich ochrane.

František Gabriel (1901-1975) bol český historik, ktorý ako pracovník štátnej správy žil na Podkarpatskej Rusi a obľúbil si ju. Zameral sa v prvom rade na hospodárske dejiny, odmietal však schematické prístupy a zdôrazňoval špecifiká ekonomického a spoločenského vývoja krajín i regiónov v jednotlivých historických obdobiach. Okrem toho písal aj o historických

aspektoch agrárnej otázky a o stavovských povstaniach v Uhorsku v 17. a na začiatku 18. storočia.

e) Sovietska historiografia

Sovietski historici vnímali a interpretovali dejiny Rusínov a územia, na ktorom žili, z marxistického hľadiska, preto zdôrazňovali prioritu ekonomických javov, ako aj význam triedneho boja vo vývoji celej spoločnosti. V tomto zmysle sa heroizovali všetky vzbury a rebélie v regióne, kritizovali sa cirkev i náboženstvo a bádatelia sa snažili demonštrovať Podkarpatsko ako odvečú súčasť ukrajinských zemí a Rusínov vlastne ako priamu súčasť ukrajinského národa.

Eduard Albertovyč Balahuri (1931 – 2004) bol významný archeológ a priekopník modernej archeológie na území dnešnej Zakarpatskej oblasti Ukrajiny, 40 rokov sa však venoval aj pedagogickým aktivitám na univerzite v Užhorode. Vo výskumnej činnosti sa orientoval predovšetkým na isté lokality z doby bronzovej a v tomto smere organizoval vykopávky, a to aj v spolupráci s maďarskými, rumunskými a slovenskými výskumníkmi. Jeho najdôležitejšími prácami sú preto monografie *Archeologični pamjatky Zakarpattja* (1972), *Plemena doby bronzы na Zakarpatti* (1974) a *Istorija naselenija verchnego Potisja v bronzovom veke* (1983).

Fedor Potušňak (1910-1960) absolvoval Filozofickú fakultu Karlovej univerzity v Prahe a istý čas pracoval ako knihovník univerzitnej knižnice v Brne. Po návrate do vlasti začal spolupracovať s výkonným riaditeľom Podkarpatskej vedeckej spoločnosti I. Harajdom. Okrem umeleckej tvorby publikoval aj etnografické a historické štúdie. Po založení univerzity v Užhorode pracoval na katedre všeobecných dejín ako docent archeológie a etnografie. Vo výskumnej činnosti sa venoval archeológii a dejinám doby bronzovej a železnej. Vnútorne odmietal marxizmus a prednášal po rusínsky, preto ho sovietske orgány stále sledovali.

Iľja Havrilovyč Šulha (1921-1993) študoval históriu v Rostove, v Černoviciach, ale aj vo Lvove, až sa napokon stal profesorom na univerzite v Užhorode. Pod vplyvom marxistickej historiografie venoval sa hlavne problematike sociálnoekonomických vzťahov v spoločnosti. Z rovnakého aspektu značne zdôrazňoval hlavne aktivitu zbojníckych družín (tzv. opriškov) v Karpatoch v období neskorého stredoveku. V posledných rokoch života sa zamerl najmä na štúdium otázky hladomoru na Ukrajine v tridsiatych rokoch.

Ivan Gavrilovič Kolomijec (1903-1962) bol naozaj typickým predstaviteľom sovietskej historiografie 50-tych rokov, ktorého diela písané plne v duchu marxizmu boli navyše silne poznačené aj dogmatizmom. Študoval v Dnepro-

petrovsku a po vojne prišiel ako odborník do Užhorodu vytvoriť múzeum a univerzitu, na ktorej vyučoval históriu, kým nebol preložený do Tomska. Jeho najznámejšími dielami sú *Očerki po istorii Zakarpatja I a II* (1953, 1959) a tiež *Socialno-ekonomičeskije otnošenija i obščestvennoje dviženije v Zakarpatje vo vtoroj polovine XIX veka I. a II.* (1961, 1962). Jeho práce sú nasýtené historickými faktami, avšak nesplnil základný cieľ – dokázať historickú spätosť Zakarpatska s Ukrajinou.

f) Najnovšia rusínska historiografia

sa musela v krátkom čase vyrovnáť s dvomi hlavnými úlohami. Prvou bola nevyhnutnosť vrátiť histórii rusínskeho etnika a jeho teritória čo možno najviac objektívny a nestranný charakter bez prizmy historického materializmu, ktorá neraz výrazne skresľovala dejinnú skutočnosť. Druhou úlohou bolo vedecky, nie politicky, reagovať na znovuotvorenú otázku skutočnej etnicity, národnej a kultúrnej identity rusínskeho obyvateľstva, ktorá však nebola uzavretá ani po druhej svetovej vojne prirodzeným spôsobom, pretože ju vlastne rozhodli len politické orgány a na štyridsať rokov odložili. Historici v období socializmu, tak ako celá populácia, boli preto priamo alebo nepriamo nútení akceptovať ukrajinskú národnostnú príslušnosť rusínskeho obyvateľstva pod Karpatmi i na Slovensku, ba navyše tento postulát, s ktorým sa postupne mnohí Rusíni aj stotožnili, podporiť historickými faktami, čo niekedy vyústilo aj do istých absurdností. Rusínska historiografia od roku 1990 sa v tejto súvislosti zakladá na postuláte, že Rusíni, hoci patria k východným Slovanom a majú veľmi blízko k ukrajinskému národu, nie sú jeho priamou súčasťou.

Paul Robert Magosci (1945) je profesorom histórie a politológie na Torontskej univerzite a vedúcim tamojšieho ústavu ukrajinských štúdií. Je čestným predsedom Svetového kongresu Rusínov. Študuje obecné a koncepčné otázky dejín Ukrajiny, karpatských Rusínov, skúma, zaznamenáva a vysvetľuje vývoj rusínskeho osídlenia v strednej a východnej Európe a výrazne sa podieľa na encyklopedickom spracovávaní dejín a kultúry rusínskeho obyvateľstva. Jeho najvýznamnejšie práce sú *Formovanie národnej identity: Podkarpatská Rus 1848-1948* (1978), *Rusíni na Slovensku* (1994), *Dejiny Ukrajiny* (1996) a *Ukrajina: dejiny jej území a národov* (2012).

Ivan Pop (1938) je významný historik a bádateľ v oblasti slavistiky, bohemistiky a rusinistiky. Študoval v Užhorode a v Moskve, pracoval v Ústave slavistiky a balkanistiky Akadémie vied v Moskve i v Ústave karpatickej v Užhorode. V roku 1994 z politických dôvodov emigroval do Českej republiky a zameral sa na výskum dejín Rusínov a ich popularizovanie. Za jeho najvýznamnejšie publikácie v tejto oblasti považujeme rusky napísanú *Encyk-*

lopédiu Podkarpatskej Rusi (2001, 2006), v českom jazyku vydané *Podkarpatská Rus* (2005), *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech* (2005) a *Podkarpatská Rus : Osobnosti její historie, vědy a kultury* (2008). Po slovensky vyšla publikácia *Malé dejiny Rusínov* (2010).

Ivan Michajlovič Hrančak (1927-2000) študoval v Mukačeve, v Užhorode aj v Kyjeve a mnoho rokov viedol katedru všeobecných dejín Historickej fakulty univerzity v Užhorode. Počas existencie ZSSR sa vo svojich prácach a učebniciach síce pridržiaval oficiálnej verzii dejín Rusínov a regiónu, ale po jeho rozpade a páde komunizmu sa pokúšal o objektívny pohľad na túto problematiku. Stal sa vedúcim autorského kolektívu prvých necenzurovaných dejín Zakarpatska, avšak rôznorodé prístupy autorov z trojväzkovej monografie *Narysy istoriji Zakarpatt'a* mali za následok jej eklektický a nesúrodý charakter.

Stepan Pap (1917-1990) bol kňaz, žurnalista a amatérsky historik ukrajinskej orientácie. Študoval v Užhorode, v Bratislave a v roku 1941 ukončil kňazský seminár v Užhorode. V roku 1942 bol odsúdený na 12 rokov za účasť v Karpatskej Siči, po vojne a neúspešnej opcii sa stal kňazom v Nižnej Rybnici. Po zákaze gréckokatolíckej cirkvi bol účtovníkom na JRD a neskôr pracovníkom podniku *Zelenina* v Košiciach. Po obnovení činnosti cirkvi sa stal redaktorom časopisu *Blahovistnyk*, vydával kalendáre, angažoval sa pri vydávaní cirkevných spevníkov a modlitebníkov. V roku 1976 v Ríme vyšla jeho práca *Plastovyj al'manach*, v roku 1983 vo Filadelfii *Počiatky kresťanstva v Zakarpatt'i*. Jeho hlavným dielom je ale trojväzková monografia *Istorija Zakarpatt'a*, ktorá vyšla začiatkom 21. storočia v Ivano-Frankovsku. Jej rukopis obsahoval 15 000 strojom písaných strán so 40 riadkami na každej z nich. Opisuje dejiny regiónu od najstarších čias do roku 1918.

g) Historiografia Rusínov na Slovensku

má určité špecifiká napriek tomu, že rusínske obyvateľstvo na Slovensku tvorí s Rusínmi v hornom Potisí jeden etnický celok a celé storočia mali v podstate rovnaký alebo aspoň veľmi podobný osud. V marci 1939 po vzniku slovenského štátu a okupácii Podkarpatskej Rusi Maďarskom došlo k oddeleniu oboch častí etnika štátnou hranicou, ktorá sa ešte viac posilnila po jej pripojení k Sovietskemu zväzu. Po jej oboch stranách sa však napokon Rusíni ocitli uprostred komunistického režimu s násilne nanútenou ukrajinskou identitou a bez Únie, teda gréckokatolíckej cirkvi, ktorá bola vždy ich spoločenskou oporou a národno-kultúrnou inštitúciou.

Rusíni na Slovensku, napriek značným ambíciám a ideálnym predstavám po druhej svetovej vojne, stali sa po roku 1948 len ukrajinskou národnost-

nou menšinou, ktorej boli síce priznané určité jazykové a kultúrne práva, aj isté finančné prostriedky na rozvoj v týchto oblastiach, avšak stratili možnosť politicky sa organizovať a žiť slobodný národný život. Aj keď asimilácia ukrajinskej minority rýchle postupovala, predsa sa našli profesionálni historici, hlavne z jej radov, ktorí sa aktívne venovali výskumu historického vývoja rusínskeho etnika a napriek dobovým politickým a ideologickým obmedzeniam dopracovali sa aj k niektorým pozitívnym výsledkom. Pravda, podstatne priaznivejšie podmienky v tomto smere nastali až po roku 1989.

Ondrej Richard Halaga (1918-2011) bol významný slovenský historik, ktorý skúmal najmä stredoveké dejiny východného Slovenska. Rusínskeho etnika sa týkajú dodnes neprekonaná práca *Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci* (1947) a jeho state kritizujúce zrušenie gréckokatolíckej cirkvi v Československu.

Ludovít Haraksim (1928-2008) sa narodil na Podkarpatskej Rusi, avšak celý aktívny život prežil na Slovensku. Pracoval v SAV i v Slovenskom národnom múzeu. Skúmal najmä dejiny Rusínov v stredoveku aj v novoveku, ako i národnostnú otázku v Uhorsku v 19. storočí. Jeho najvýznamnejším dielom je monografia k *Hospodárskym a sociálnym dejinám Ukrajincov do roku 1867* (1961). Viaceré štúdie venoval problematike užhorodskej únie, obdobiu episkopátu A. Bačinského a rusínskemu národnému obrozeniu.

Ivan Vanat (1926), historik a pedagóg ukrajinskej orientácie, ktorý sa zamerával na výskum dejín Rusínov a Ukrajincov v 20. storočí a na didaktiku dejepisu. Jeho kľúčovým dielom je dvojzväzková monografia *Narysy novitňoji istoriji ukrajinciv schidnoji Slovaččyny* (1979, 1985), v ktorej analyzuje vývoj rusínskeho etnika na východnom Slovensku aj v Zakarpatsku v rokoch 1918-1948.

Andrej M. Kovač (1930) študoval v Prešove a v Bratislave, pôsobil ako učiteľ, inšpektor a kultúrno-osvetový pracovník. V rokoch 1962 -1995 pracoval na katedre dejín Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove. Vo výskume sa zaujímal o problematiku ukrajinskej menšiny na východe Slovenska, všimol si najmä otázky vývoja poľnohospodárstva, národnostnej politiky a protifašistického odboja v tomto priestore.

Pavol Hapák (1931) pracoval v Historickom ústave SAV od roku 1955, pričom sa podieľal na viacerých syntézach dejín Slovenska. Zaujímal sa aj o vývoj vedy a techniky. Problematiky Rusínov sa týkajú najmä jeho štúdie zamerané na popis i analýzu hospodárskeho a sociálnych pomerov rusínskeho obyvateľstva v Uhorsku v druhej polovici 19. storočia, resp. na začiatku 20. storočia.

Michal Danilák (1933) je slovenský historik a od roku 1960 bol vysokoškolským pedagógom a funkcionárom UPJŠ a Prešovskej univerzity. Vo vedeckovýskumnej práci sa zaoberal najmä dejinami Slovanov a vzťahmi medzi nimi. Osobitne sa tiež venoval problematike národného a politického vývoja obyvateľstva Západnej Ukrajiny a Podkarpatska v druhej polovici 19. a v prvej polovici 20. storočia. Mnoho štúdií venoval tiež metodológii a historiografii daných dejinných období a problémom slovensko-ukrajinských vzťahov. Za najvýznamnejšie práce považujeme publikáciu *Halic'ky, bukovins'ki a zakarpats'ki Ukrajinci v revoljuciji 1848-1849 rokov* (1972) a štúdiu *Ukrajinci východného Slovenska na začiatku 20. storočia* (1994).

Michal Barnovský (1937-2008) študoval v Prešove a v Kyjeve, pracoval v múzeách a od roku 1962 v SAV. Venoval sa novším a najnovším dejinám Československa, predovšetkým ekonomickým otázkam. Po roku 1989 sa viac zamerával aj na dejiny Rusínov a Ukrajincov v uvedenom období, pričom si všimával najmä politický život a cirkevnú problematiku.

Marián Gajdoš (1948) je slovenský historik, pracovník Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach od roku 1975. Zaoberá sa problematikou národnostných menšín, najmä rusínskou a ukrajinskou minoritou na Slovensku po roku 1945, ako aj otázkami slovensko-ukrajinského pohraničia. Prednáša dejiny Ukrajiny na Filozofickej fakulte UPJŠ v Košiciach.

Peter Mosný (1949) je vysokoškolským profesorom v odbore dejín štátu a práva prednášajúci na právnických fakultách UPJŠ v Košiciach a od roku 2008 Trnavskej univerzity v Trnave. Dlhodobou sa venuje výskumu otázky štátoprávneho postavenia Podkarpatskej Rusi v rámci Československej republiky.

Stanislav Konečný (1949) je slovenský historik, pôvodne gymnaziálny profesor, od roku 1985 pracovník oddelenia histórie Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach. Skúma dejiny etnických menšín, najmä Rusínov a Ukrajincov na Slovensku a v strednej Európe v priebehu 20. storočia, ako aj slovensko-ukrajinské transhraničné vzťahy. Prednáša dejiny karpatských Rusínov na Prešovskej univerzite v Prešove.

Peter Švorc (1957) je slovenský historik a pedagóg, od roku 1983 prednáša české a slovenské dejiny na Filozofickej fakulte v Prešove. Vo vedeckovýskumnej práci sa orientuje na vznik Československa, na dejiny Podkarpatskej Rusi, na vývoj národnostnej a náboženskej otázky v 20. storočí a na históriu protestantských cirkví. Z nášho hľadiska sú najvýznamnejšie jeho monografie *Zakliata krajina: Podkarpatská Rus 1919-1946* (1996) a *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou* (2003).

Michal Šmigel (1975) je vysokoškolský pedagóg na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Vo vedeckovýskumnej práci sa sústredil na problematiku opčných a migračných procesov v priebehu a po druhej svetovej vojne a na aktivity jednotiek UPA a ďalších ukrajinských ozbrojených skupín na Slovensku a v Poľsku. Pre naše potreby sú najdôležitejšie publikácie *Banderovci na Slovensku 1945-1947* (2007) a *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR 1945 – 1947* (2011), ktorá bola napísaná v spoluautorstve so Š. Kruškom.

II.

HORNÉ POTISIE OD PRAVEKU DO KONCA

9. STOROČIA

Horné Potisie nazývame prirodzenú geografickú oblasť vo východnej časti stredoeurópskeho priestoru ktorú tvoria úplne okrajové časti východného Slovenska, severovýchodného Maďarska, západnej Ukrajiny a severozápadného Rumunska. Tvorí istý pás územia medzi dnešným Slovenskom a Sedmohradskom, pričom hraničí s Poľskom a haličskou časťou Ukrajiny. Z hľadiska prírodných podmienok ide o nížinnú oblasť, ktorá je však otvorená iba na juhu a na ostatných stranách postupne prechádza do hornatých regiónov podhorského a horského typu. Horné Potisie od začiatkov osídlenia sa nachádzalo na pomedzí rôznych etnických, náboženských i kultúrno-civilizačných celkov a bolo, a fakticky dodnes aj je, parciálne determinované každým z nich.

1. Obdobie praveku

Éra praveku (prehistórie) aj na tomto území sa viazala na obdobie od 1 milióna rokov asi do doby zmeny letopočtu, preto je celkom prirodzené, že ju musíme rozdeliť na relatívne kratšie etapy, ktoré sú charakterizované viacerými špecifickými znakmi. V najvšeobecnejšom zmysle sa 'prehistoria rozdeľuje podľa základnej suroviny na výrobu pracovných nástrojov na **dobu kamennú, dobu bronzovú a dobu železnú**, avšak takáto periodizácia nám rozhodne nestačí, preto dejiny praveku členíme oveľa detailnejšie. Dobu kamennú podľa niektorých znakov preto ešte rozdeľujeme na ranú dobu kamennú (eolit), staršiu dobu kamennú (paleolit), strednú dobu kamennú (mezolit), mladšiu dobu kamennú (neolit) a neskorú dobu kamennú (eneolit), ktoré aj na území horného Potisia mali niektoré zvláštnosti.

V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že archeologický výskum v regióne horného Potisia ukázal, že desaťročia prevládajúci názor historikov, že išlo o ľudoprázdnu oblasť bez pravekého osídlenia, ktorá bola kolonizovaná až od začiatku druhého tisícročia vôbec nezodpovedá realite. Hmotné pramene jednoznačne demonštrujú, že tento priestor bol osídlený už v období staršej doby kamennej, že hustota pravekej populácie bola primeraná a porovnateľná s inými oblasťami obdobného typu a že viaceré náleziská sú významné aj zo širšieho, než regionálneho hľadiska.

a) Doba kamenná

Z najstaršieho obdobia vývoja ľudstva, z eolitu, sa v tomto priestore hmotné pamiatky nezachovali, avšak paleolit, ktorý trval asi 400 000 rokov až do roku 8 000 pred n. l., je na nálezy tohto druhu relatívne veľmi bohatý. Zo *staršieho paleolitu* (do roku 200 000 pred n. l.) pochádza archeologická lokalita **Korolevo**, ktorá sa považuje za najväčšie nálezisko pästných klinov, teda prvých, najjednoduchších a univerzálnych pracovných nástrojov človeka, v celej strednej Európe. Zo *stredného paleolitu* (asi do roku 40 000 pred n. l., kedy pretrvávala doba ľadová, je známych asi 50 miest so stopami života ľudí. Pre *mladší paleolit* (do roku 8 000 pred n. l.) je preto typické, že ľudia vyhľadávali jaskyne, najmä v údoliach riek, kde mali aj väčšie šance nájsť si obživu. Z tohto obdobia pochádza tzv. **szeletská kultúra**, prvá kultúra v regióne, ktorú vieme už pomenovať. Je charakterizovaná nálezmi sošiek žien zhotovených z kostí zvierat, ktoré sú prejavom tzv. mladopaleolitického umenia v tejto oblasti. Typickou lokalitou tohto druhu je najmä **Moločnyj Kamiň**.

Pre mezolit (8 000 – 6 000 pred n. l.) je príznačné oteplenie, ukončenie doby ľadovej a zmena spôsobu života pravekých ľudí. Bohatá flóra a fauna umožnili človeku prejsť na lov drobných zvierat, vtákov a rýb, preto sa zmenil aj jeho sortiment pracovných nástrojov. Veľké a ťažké zbrane z kameňa a kostí vystriedali drobné kamenné nástroje, tzv. mikrolity, ktoré sa používali ako nože, škrabadlá a hroty kópii a šípov potrebných pri love. Ľudia tiež opúšťali jaskyne a stavali si ľahšie obydlia z hliny a prútia, ktoré pri sťahovaní mohli opustiť a nové si postaviť na inom mieste. Na hornom Potisí sa nálezy mikrolitov svedčiacich o prítomnosti človeka v tejto dobe našli v **Kamjanici**, pri **Mukačeve**, v **Nevickom**, v **Perečine** i v **Serednom**.

Neolit (6 000 – 3 500 pred n. l.) priniesol veľmi podstatnú zmenu v dovedejšej histórii človeka, ktorú nazývame aj neolitická revolúcia. Znamenala prechod ľudí od koristníckeho spôsobu života k produktívnemu hospodáreniu v podobe chovu domestikovaných zvierat a roľníctva. To si vyžiadalo celkovú zmenu charakteru pracovných nástrojov a vznik úplne nových produktov potrebných v poľnohospodárskej výrobe, akými boli rúchadlá, kosáky, motyky, keramické nádoby, žarnovy a podobne. Z tohto prevratného obdobia poznáme už aj konkrétne kultúry vyskytujúce sa v regióne horného Potisia nazvané podľa riek a skúmané a popísané rusínskymi archeológmi a historikmi, s ktorými sme sa už zoznámili.

Köröšská kultúra je lokalizovaná v povodí rovnomennej rieky a s náleziskami v obciach **Zastavné**, **Rivné** a **Dedovo**. Vtedajšie osady tvorilo 8 – 10

zemľanok alebo chatrčí z hlíny či prútia a od iných kultúr sa odlišovali používaním tzv. šnúrovej keramiky, pre ktorú bola typická ozdoba v podobe odtláčku šnúry. **Sámošská kultúra**, ktorá má isté stopy vplyvu oveľa známejšej bukovoohorskej kultúry, sa vyznačuje výskytom tenkostennej dekoratívnej keramiky s najvýznamnejším náleziskom v **Djakove**. **Potiská kultúra** už nesie znaky typickej dunajskej civilizácie s relatívne vyspelým roľníctvom a s veľmi známymi archeologickými lokalitami v **Berehove**, v **Bratove** a v **Djakove**.

Eneolit (3500-2500 pred n.l.), nazývaný aj doba medená, tvorí istý prechod medzi kamennou dobou a dobou bronzovou, preto sa vyznačuje prvými nálezmi z primitívnej metalurgie. Práve v tomto období sa uskutočnila významná klimatická zmena. Nastalo veľké sucho, ktoré vôbec neprišlo roľníctvu a začalo dominovať pastierstvo. Nedostatok obživy vyvolával tiež susedské spory a vojny, viedol k posilneniu úlohy mužov vo vtedajšej spoločnosti, čo sa, okrem iného, prejavilo vznikom otcovsko-právneho poriadku (patriarchátu). Vonkajším prejavom týchto spoločenských zmien bolo budovanie mohutných hradísk, aké sa nachádzali neďaleko obcí **Kvasino** a **Dedovo**. Za najznámejšie kultúry uvedeného obdobia pritom považujeme:

Tiszapolgársku kultúru charakterizujú dlhé kamenné sekery, nože a najmä medené kladivá, ktoré sa našli v lokalitách **Drusino** a **Berehy**. **Bodrogkereszturskú kultúru** poznáme najmä podľa zvláštnej keramiky, akou sú misy s priehradkou, resp. nádoby s uškami na hrdle. Zdá sa, že špecifikom je aj rodové pochovávanie, keď muži boli do hrobov ukladaní na pravý bok a ženy na ľavý bok. **Bádenská kultúra** je zrejme výsledkom kultúrneho importu, ktorý asi prechádzal cez Balkán. Pravdepodobne zo západu pochádza aj nález vozu, ktorý je v tomto priestore raritou. Hlavnou archeologickou lokalitou kultúry sú **Velike Lazy**.

b) Doba bronzová (chalkoikum)

pretrvávala v našom regióne v rokoch 2000 – 800 pred n. l. Už z jej názvu vyplýva, že kameň ako základná surovina k výrobe zbraní a nástrojov ustupuje a je nahradzovaný kovom, hlavne bronzom. V prvej fáze sa bronz používal hlavne na výrobu ozdôb a zbraní, až neskôr sa jeho využitie rozširovalo. Vývoj v tomto období výrazne poznačilo prvé veľké sťahovanie národov v 13. storočí pred n. l. spojené s príchodom Dórov na Balkán, resp. italických kmeňov na Apeninský polostrov, čo prinieslo nové kultúrne a spoločenské podnety. V regióne sa to prejavilo nálezom asi 2 000 výrobkov z východného Stredomoria, čo svedčí o migrácii a obchode aj v týchto časoch. Ku kultúram tejto éry v regióne patria najmä:

Nýírsegská kultúra bola rozšírená hlavne na západe regiónu a vyznačuje sa najmä nálezmi keramiky vypuklého tvaru vyrábanej bez hrnciarskeho

kruhu. **Otomanská kultúra** je zase známa prostredníctvom úžitkovej i dekoratívnej keramiky s charakteristickými ozdobami geometrického tvaru. Najvýznamnejšie nálezy archeologických predmetov z tohto obdobia sú spojené s lokalitami **Berehovo**, **Dedovo**, **Djakovo** a **Solotvino**. **Wittenberská kultúra** sa z oblasti dnešného Nemecka do Potisia dostala cez Sedmohradsko a charakterizuje ju zjavná prevaha bronzovej metalurgie. Možno najznámejšia z kultúr rozšírených aj na území dnešnej Ukrajiny a v hornom Potisí najbohatšia na objavené archeologické predmety bola **stanovská kultúra**. Išlo celkom o 131 hrobov, v ktorých sa našlo približne 2 500 bronzových a zlatých výrobkov. Pre veľmi rozmanité ozdoby a dekoračné prvky sú typické najmä špirálovité tvary. Najvýznamnejšie náleziská stanovskej kultúry v tomto priestore sa nachádzajú pri **Berehove**, ale i v **Činadijeve**, v **Dedove** a v **Djakove**.

c) *Doba železná* (sideroikum)

Nazývame tak obdobie od roku 800 pred. n. l. asi do jeho zmeny. Je spojené s dokonalejšou výrobou a spracovaním kovov, najmä železa, čo značne zvýšilo nielen produktivitu práce, ale i množstvo zhotovovaných a používaných výrobkov. Celé to obdobie pritom rozdeľujeme na staršiu dobu železnú (halštatskú) a mladšiu dobu železnú (laténsku).

Staršia doba železná je nazvaná podľa obce Hallstatt v hornom Rakúsku, kde asi v polovici 19. storočia bola objavená jedna z najstarších kováčskych dielní na výrobu železa. Datuje sa asi od roku 800 pred. n. l. do roku 400 pred. n. l. V regióne horného Potisia sa k uvedenému okruhu časovo viažu dve kultúry:

Gáva – holihradská kultúra je pomenovaná podľa nálezísk pri obciach Gáva v Maďarsku a Holihradu na Ukrajine, ktoré patrí už do mladšieho obdobia. Je pripisovaná starotráckym kmeňom a do doby železnej presahuje len tzv. **somotorský typ** rozšírený práve v Potisí a na východnom Slovensku. Prevládala bronzová metalurgia, ale vyskytovali sa už i železné meče, nože a iné nástroje. Kultúra sa vyznačuje aj veľmi dômyselnou stavbou obranných opevnení. Najznámejšie lokality predstavujú hradiská **Ardanovo**, **Korolevo**, **Šelestevo**, na Slovensku hlavne **Somotor**, **Obišovce** a **Šarišské Sokolovce**.

Kušanovická kultúra je nazvaná podľa mohýl pri obci Kušanovice neďaleko od Mukačeva. Vznikla na báze predchádzajúcich kultúr, a to v dôsledku tráckych, lužických, asi i skýtskych vplyvov. Typickým prvkom kultúry sú tzv. kurgany, teda nevysoké mohyly s priemerom asi 20 metrov, pod ktorými sa nachádzajú individuálne aj skupinové hroby s urnami. Známymi lokalitami tejto kultúry sú **Korytniany**, **Horjany** a **Nevecké**, hoci najviac lokalít sa

nachádza vo východnej časti regiónu, ktoré sú menej poznačené dosahom neskorších pravekých kultúr.

Mladšia doba železná (laténska) dostala názov podľa pohrebiska La Tène vo Švajčiarsku a časovo spadala do posledných 400 rokov pred naším letopočtom. Priniesla tiež do oblasti horného Potisia značný hospodársky a kultúrny rozvoj. V laténskej dobe prenikli totiž aj do tohto regiónu **Kelti**, ktorí sa zastavili práve pod Karpatmi. Hrebene Karpát preto vytvorili východnú hranicu vtedajšej keltskej expanzie. Kelti boli už v tom čase skúsenými výrobcami železa a veľmi zručnými remeselníkmi, ktorí sa čoraz viac špecializovali na rôzne činnosti súvisiace s produkciou a spracovaním železa či iných kovov. V **Novo-klinove** nad riečkou Botar bolo vybudované praveké hutnícke centrum vyrábajúce polotovary k výrobe surového železa. Istý železiarsky kombinát vznikol na pahorkoch **Galliš a Lovačka** na okraji Mukačeva, ktorý patrí k archeologickým lokalitám európskeho významu.

Keramiku vyrábali na hrnčiarskom kruhu, preto bola dokonalejšia a značne rôznorodo tvarovaná, Kelti sa razením mincí zaslúžili aj o rozvoj výmeny a obchodu, ale možno zaviedli aj určitú jednoduchú správu tých oblastí, ktoré ovládali. Centrami ich moci boli tzv. keltské oppidá, opevnené hradiská, ktoré slúžili ako pevnosti, kultové miesta, ale aj strediská výroby a obchodu v príslušnom regióne. Boli to už lokality skoro mestského typu, preto na miestach mnohých z nich neskôr aj vyrástli stredoveké mestá. V období okolo začiatku nášho letopočtu sa keltské osídlenie ocitlo pod tlakom dáckych, germánskych, ale i slovanských kmeňov a ich náporu napokon podľahlo.

Východiskom pri skúmaní historického vývoja karpatských Rusínov spravidla býva tvrdenie, že horné Potisie s príľahlou časťou severovýchodného Slovenska dlhé stáročia predstavovali v istom zmysle jeden geograficko-historický celok a od určitej doby sa jeho obyvateľstvo vyvíjalo na totožnom demografickom substráte a viac alebo menej veľmi podobným spôsobom. Prejavuje sa to už v prehistorickom období. Z tohto dôvodu sa nedá vyvrátiť skutočnosť, že dejiny rusínskeho etnika na Slovensku a v podkarpatskej oblasti do roku 1939 fakticky ani nemožno oddeliť. Pravda, medzi oboma regiónmi boli vždy aj určité odlišnosti, ktoré boli determinované niektorými ďalšími historickými faktormi, ktoré však túto dejinnú prepojenosť v podstate nemohli výraznejšie narušiť.

Karpaty totiž už v období praveku predstavovali akúsi prirodzenú bariéru, ktorá síce na jednej strane chránila Podunajsko, ako aj celú strednú Európu pred nájazdmi a vplyvmi ázijských kočovných kmeňov, na druhej strane však tiež prekážala výraznejšiemu prenikaniu kultúry z vtedajších ci-

vilizačných centier Európy smerom na východ. Preto tiež ľudia, kmene a etniká, ktoré žili južne od hrebeňa Karpát, ekonomicky, kultúrne, a neskôr aj politicky viac inklinovali k strednej a západnej Európe, a to napriek zjavnej etnickej, jazykovej a kultúrno-náboženskej príbuznosti s obyvateľstvom na druhej strane tohto pohoria.

Pohľad na mapu archeologických lokalít z doby kamennej, bronzovej i železnej, ale aj z obdobia slovanského osídlenia ukazuje, že sú takmer koncentrované v juhozápadnej a južnej časti podkarpatského regiónu. V tejto súvislosti nie je bez zaujímavosti, že všetky náleziská prehistorických kultúr v hornom Potisí patria ku kultúram s centrami v Panónii, na Slovensku, v Sedmohradsku, na Balkáne, v Poľsku alebo ešte západnejšie. To sa týka napr. köröšskej, samošskej, szatmárskej a bukovohorskej kultúry v období neolitu, ako aj tiszapolgárskej, bodrog-kereszturskej a badenskej kultúry charakterizujúcich obdobie eneolitu v tomto regióne. Táto charakteristika platí aj pre kultúry doby bronzovej, akými sú niršegska, wittenbergská či otomanská kultúra.

Na druhej strane, kultúry s hlavnými náleziskami v podkarpatskom priestore mali síce pôvod v iných regiónoch, rozširovali sa však hlavne východným smerom, teda za Karpaty. Týka sa to napr. stanovskej kultúry s pôvodom v Sedmohradsku, ktorej prvky nachádzame v Haliči i v oblasti Dnepra. Na druhej strane, pôvodní nositelia kuštanovickej kultúry, ktorými boli Skýti, sídlili s veľkou pravdepodobnosťou v oblasti Podolia. Tieto súvislosti do určitej miery naznačujú vytváranie dvoch areálov formovania európskej civilizácie v tejto časti sveta, ktoré v neskoršom období podčiarklo filozoficko-teologické rozdelenie kresťanstva.

2. Doba rímska

Prvé storočia nášho letopočtu v našej stredoeurópskej oblasti niekedy nazývame doba rímska, pretože vtedy bola najvýraznejšie ovplyvňovaná rímskou, najmä materiálnou kultúrou a architektúrou. Aj keď v hornom Potisí sa nenašli dôkazy priamej prítomnosti rímskych légii, ako tomu bolo na Slovensku, archeologické nálezy rímske vplyvy jasne potvrdzujú. Keďže obdobie od 1. storočia pred n. l. až do 4. storočia n. l. bolo aj v tomto priestore dosť bohaté na historické udalosti, historici ho niekedy delia na obdobie dácke a obdobie germánske, ktoré už predchádzalo tzv. sťahovaniu národov.

a) Dácke obdobie datujeme od 1. storočia pred n. l., kedy sa horné Potisie zrejme stalo súčasťou ríše dáckeho kráľa Burebistu, ktorý zomrel v roku

44 pred n. l. Svedčia o tom najmä pevnosti dáckeho typu, ktorých zreteľné stopy nachádzame v celom sledovanom areáli, čo dokazujú aj lokality **Soltvino**, **Malá Kopaňa** či **Zemplín**. Kráľ Decebal však už na začiatku 2. storočia n. l. dostal Dákov do vojnového konfliktu s Rimanmi, a preto po jeho porážke cisár Marcus Ulpius Trainanus v roku 107 n. l. vyhlásil z bezpečnostných dôvodov vznik provincie Dacia, v ktorej rozmiestnil vojenské posádky. Takto sa horné Potisie ocitlo v bezprostrednom susedstve s Rímskou ríšou, s vtedajším kultúrnym centrom Európy, čo pozitívne ovplyvnilo jeho ďalší vývoj. **Kultúra karpatských mohýl**, ktorá sa viaže práve na uvedené obdobie, sa vyznačovala najmä veľmi vyspelou remeselnou výrobou, ale aj dokonalejšou spoločenskou organizáciou v kmeňových zväzoch.

b) Germánske obdobie, hlavne v 3. storočí n. l., sa vyznačovalo príchodom, resp. prechodom niektorých germánskych kmeňov cez naznačené územie. V tomto období sa naň rozšírila tzv. **przeworská kultúra** z dnešného stredného a južného Poľska, čo niektorí historici vysvetľujú oslabením rímskeho vplyvu, pretože rímske výrobky sa nachádzajú len v kniežacích hroboch. Germánske prvky potvrdzuje ukladanie výzbroje a zabodávanie štítu, kopije a meča do hrobu. Kultúra mala tiež isté slovanské, ba aj keltské znaky, preto ju celkom oprávnené považujeme za kultúru polyetnického charakteru. S touto dobou sa spravidla spája príchod Vandalov, ale aj Slovanov do severnej časti regiónu, kým strednú časť zrejme vtedy na určitý čas obsadili iránsko-sarmatské kmene Jazygov.

Germánske vplyvy sa zosilnili počas tzv. markomanských vojen, keď v hornom Potisí sa síce nachádzali ešte slobodní Dákovia, ktorí ušli z rímskej provincie, ale intenzívne naďalej prebiehali nájazdy Gepidov a Vandalov do týchto priestorov. Práve to napokon viedlo cisára Aureliana v roku 271 evakuovať správu provincie Dacia a tlak barbarských kmeňov sa preto ešte vystupňoval. Pravda, posunutie limes Romanus na juh do istej miery asi uvoľnilo strednú Európu pre prenikanie ďalších kmeňov zo severu, východu aj západu, čo sa ale najvýraznejšie prejavilo v nasledujúcich desaťročiach.

3. Doba hunsko-avarská (5. - 6. st.)

Nazýva sa niekedy aj obdobím tzv. **sťahovania národov**. Ide o časový úsek od začiatku 5. storočia do druhej polovice 6. storočia, ktorý sa vyznačoval masovými presunmi kmeňov a celých kmeňových zväzov prechádzajúcich práve touto časťou Európy. Hľadali si nové sídelné územia jednak pod tlakom nepriateľov, ale aj z existenčných dôvodov. Sťahovanie národov sa začalo roku 375, keď Huni prekročili rieku Don, porazili tam žijúcich Ostrogotov a začali

sa presúvať na západ, kde očakávali väčšiu korisť. Tým však vlastne vyvinuli tlak na susedné kmene, najmä Vizigótov, ktorí sa pohli jednak tým istým, ale aj severným a južným smerom. Na to museli nutne reagovať tiež ďalšie skupiny obyvateľstva, a takýmto, skoro dominovým spôsobom sa realizovali presuny kmeňov, ako aj ich zoskupení fakticky všetkými smermi.

Horné Potisie malo pri týchto procesoch pomerne dôležité postavenie, pretože doň ústili karpatské priesmyky, cez ktoré sa presúvali sťahujúce sa kmene z východu a práve tam sa rozhodovali o ďalšom postupe. Prirodzene, tento priestor okolo roku 400 ako prví dosiahli práve Huni, medzi ktorými boli mongolské, turkické, ugrofínske ale aj europoidné kmene. Huni si dočasne vytvorili vlastnú ríšu s centrom v Potisí, aby z tohto územia organizovali síce spravidla veľmi úspešné, ale v podstate lúpežné výpravy do susedných končín, najmä na juh do Východorímskej ríše, ale časom sa odvážili tiež na teritórium Západorímskej ríše a v dobe najväčšieho rozmachu tak znepokojovali územie od Volgy až po Rýn. Hunske vojsko pod velením Attilu sa nakoniec podarilo Rímanom za pomoci Vizigótov a Frankov poraziť na Katalaunských poliach v roku 451 a po jeho smrti v roku 453 sa hunska ríša rozpadla.

Mocenské vákuum, ktoré vzniklo v stredoeurópskom priestore, využili na osídlenie slovanské kmene. Slovania podľa tzv. migračnej teórie, ktorú rozpracoval významný český etnograf L. Niederle, zaujali priestor medzi riekami Labe, Visla a Bug asi tisíc rokov pred n. l. V polovici tisícročia ocitli sa však pod tlakom Skýtov a Germánov. Kelti ich fakticky oddelili od Rímskej ríše, preto v období okolo zmeny letopočtu začali v niekoľkých vlnách migrovať viacerými smermi. Postupne osídlili obrovský priestor medzi riekami Labe a Dneper, od Baltu až po Karpaty, pričom spravidla rýchle slavizovali pôvodné obyvateľstvo. V oblasti dnešnej južnej Ukrajiny však narazili zrejme na sarmatské kmene **Antov**, **Chorvátov** a **Srbov**, ktoré patrili do iránskej jazykovej skupiny a vtedy sa práve presúvali ďalej smerom na západ.

Pod vedením Antov vznikol kmeňový zväz Slovanov, ktorý umožňoval účinnú obranu voči **Hunom** na východe. Bieli Chorváti ovládli Slovanov pozdĺž severných svahov Karpát, v Sliezske a vo východných Čechách. Srbi stáli na čele časti slovanských kmeňov osídlených najmä v západných Čechách, v hornom Sasku, ako aj v Lužici. Prvé staroslovanské kmene sa karpatskými priesmykmi dostali cez horné Potisie až k Dunaju. Do istej miery síce ich postup spomalili kočovné kmene Gótov, Hunov a Avarov, ale v 6. storočí už fakticky obývali značnú časť strednej a východnej Európy, vrátane juhu horného Potisia. Práve vpád Avarov roku 567 a vznik **avarského kaganátu** s centrom v Podunajske na takmer 200 rokov zastavil ďalšie rozširovanie slovanského osídlenia v smere od Álp po Karpaty.

4. Staršia doba hradištná (7. – 8. st.)

Avari vytvorili síce vládnucu zložku obyvateľstva, avšak akceptovali roľnícky spôsob života Slovanov, poskytovali im aj istú vojenskú ochranu proti cudzím kmeňom, takže možno hovoriť aj o určitej forme symbiózy. Pravda, slovanské obyvateľstvo v niektorých regiónoch sa tiež spájalo a otvorenejšie vystupovalo proti avarskej nadvláde aj proti franským vplyvom, čoho prejavom bol aj vznik kmeňového zväzu v strednej Európe, ktorý nazývame **Samova ríša** (623-658). Porážka Avarov, ktorú im pripravil byzantský cisár Herakleios s pomocou bieloruských aj bielochorvátskych družín v roku 627 pri Konštantinopole, ihneď umožnila oslobodenie Slovanov na západe Balkánskeho polostrova, a tí dokonca prijali aj etnonymá svojich osloboditeľov: Chorvátov a Srbov. V roku 679 sa to isté na východe Balkánu podarilo zadunajským Slovanom, ktorým v boji proti Avarom a Byzancii pomohli turkické kmene Bulharov.

Na druhej strane, odchod početnej skupiny Bielych Chorvátov na Balkán, keďže tvorili vládnucu a vojenskú vrstvu oveľa početnejšieho slovanského obyvateľstva, veľmi citeľne oslabil kmeňový zväz nazývaný **Biele Chorvátsko**, Udržal sa však najmä na severnej strane Karpát a rozširoval svoj vplyv čiastočne i na ich juhozápadné svahy. Podmienky pre vznik ranofeudálnych štátnych útvarov, teda prvých slovanských kniežatstiev na teritóriách strednej Európy, sa vytvorili až po definitívnej porážke Avarov Karolom Veľkým v roku 799. Možno predpokladať, že obdobné procesy prebiehali i v hornom Potisí, hoci, najmä vzhľadom na tamojšie geografické pomery, sa viac-menej obmedzovali na jeho juhozápadnú časť.

Jeho obyvateľstvo sa vtedy živilo poľnohospodárstvom a chovom dobytká. Rodová spoločnosť sa nachádzala v poslednej vývojovej fáze, ktorú nazývame *vojenská demokracia*. Vtedajší ľudia žili v obydliach rozmiestnených do malých usporiadaných skupín, tzv. hniezd, no bežne sa vyskytovali i osamotené objekty, ale aj hradiská. Používali žiarové pochovávanie, urny spravidla ukladali do nevelkých mohýl. Pravda, v tomto období ešte nevieme určiť ani etnicitu obyvateľstva, ani jazyk, ktorým sa dorozumievalo a komunikovalo s inými skupinami ľudí. K Slovanom ho od 6. storočia zaraďujeme len na základe analógie s typmi materiálnej kultúry, ktoré považujeme už za slovanské.

Bývalá sovietska, ale aj ukrajinská historiografia zdôrazňovali východoslovanský pôvod karpatských Rusínov, ktorí sa skonštitovali dvojitou tripartíciou, t. j. rozdelením Slovanov na západných, južných a východných, a týchto potom na Veľkorusov, Bielorusov a Malorusov (Ukrajincov). Ukazuje sa však, že takéto mechanické, aj keď iste logické členenie nemusí odrážať skutočnú etnogenézu slovanských národov v Európe. Existencia východných,

západných a južných Slovanov vyjadruje skôr dnešnú realitu, avšak tá je výsledkom zložitých pohybov, procesov a zmien, ktoré prebiehali celé stáročia.

Najnovšie výskumy dokazujú, že protoslovanská jednota sa udržala dlhšie a možno sa rozpadala omnoho zložitejším spôsobom a v oveľa dlhšom časovom horizonte. Tento rozpad pritom by nemusel byť priamočiarym a možno ani definitívne uzavretým procesom. V tejto súvislosti možno nie je náhodné, že aj tak významní slavisti, akými boli *Josef Dobrovský* a *Pavol Jozef Šafárik* rozdeľovali Slovanov na severozápadných a juhovýchodných. Takáto diferenciacia možno lepšie odráža skutočnosť, pretože vtedajšie etniká sa naozaj najčastejšie presúvali práve po týchto diagonálach.

Juhokarpatskí Rusíni v súčasnosti síce nesú všetky znaky charakterizujúce príslušnosť k východoslovanským etnikám, to však ešte veľa nevytvorilo o ich skutočnom pôvode, teda o etnickom substráte, na ktorom sa vyvíjali. V literatúre sú prezentované názory, podľa ktorých išlo pôvodne o staroruské etnikum. Objavili sa dohady, že etnický základ obyvateľstva tvorili niektoré kmene južných a podunajských Slovanov, ktoré boli rusinizované kolonizáciou až v nasledujúcich storočiach. Prirodzene, nechýbali ani extrémne názory o možnej autochtónnosti maloruského obyvateľstva v tomto priestore.

Niektorí slovenskí a českí historici sa prikláňajú k domnienke, že pôvodné slovanské obyvateľstvo horného Potisia bolo skoro úplne totožné so Slovanmi, ktorí žili na východnom Slovensku, teda že v skutočnosti patrilo k západným Slovanom. Nadväzujúca úvaha o tom, že dnešné Zakarpatsku bolo priamou súčasťou Veľkomoravskej ríše má však tiež len hypotetický ráz. Najväčšia časť historikov vcelku odôvodnene uznáva za predkov rusínskeho etnika, ktoré žije na juh od Karpát, slovanské kmene žijúce po oboch stranách tohto pohoria pod vládou Bielych Chorvátov. Prišli zo severu v tesnom závese za germánskymi kmeňmi z územia dnešného Poľska. Časť Slovanov sa do tejto oblasti presunula zo západu, čoho prejavom je *prešovská kultúra* pochádzajúca od rieky Torysy, ktorej archeológovia zvyčajne tiež pripisujú slovanský charakter. Vtedajšie obyvateľstvo dopĺňoval ľud s **kultúrou karpatských mohýl**, ktorú vraj do regiónu priniesli Karpí z východu. Juhovýchod dnešného Podkarpatska niesol však zjavné stopy tráckej kultúry. V 7. storočí malo slovanské osídlenie už masový charakter a určovalo celkový ráz tejto oblasti.

5. Mladšia doba hradištná (9. storočie)

Bieli Chorváti, ktorí vlastne dali meno slovanským kmeňom okolo hrebeňa Karpát, pôvodom síce neboli Slovania, tvorili ale vládnucu zložku v kmeňovom zväze početnejších Slovanov. V 8. storočí však boli už takmer

úplne slavizovaní. Dokazuje to skutočnosť, že od 9. storočia ich už v podstate v súvislosti s juhokarpatským priestorom ani nespomínajú žiadne písomné pramene, preto sa vlastne priamo núka záver, že v tom čase boli slovanskou väčšinou už takmer úplne asimilovaní. Zdá sa, že práve táto vetva Slovanov sa pravdepodobne stala aj etnickým základom dnešných Rusínov.

Ideu o účasti Bielych Chorvátov pri etnogenéze obyvateľstva žijúceho južne od Karpát podporujú aj ukrajinskí historici, hoci Biele, resp. Veľké Chorvátsko evidentne lokalizujú o niečo východnejšie než stredoeurópski autori. Na základe zmienky letopisca o účasti Bielych Chorvátov na výprave kyjevského kniežata Olega proti Byzancii, tak ako i o trestnej výprave, ktorú voči nim koncom 10. storočia viedol kyjevské knieža Vladimír, vyvodzujú pre seba istý, na prvý pohľad logický záver, že Biele Chorvátsko, teda tým faktom aj dnešné Zakarpatsko, bolo súčasťou Kyjevskej Rusi.

Na druhej strane, voči tomuto tvrdeniu vystupujú rusínski autori, ktorí argumentujú tým, že práve táto poznámka Nestora o Bielych Chorvátoch, ktorá sa nachádza v *Povesti vremennych let* a hovorí o nich ako o spojencoch kniežata Olega v boji proti Byzancii v roku 907 n. l., dokazuje ich nezávislosť, pretože účasť vazala vo vojsku kniežata je samozrejماً a nie je ju potrebné osobitne uvádzať. Logickou námietkou je aj to, že kyjevské knieža by sa asi ťažko zmierilo s takým rozmachom jednej zo svojich dŕžav, aby ju mohli kronikári nazývať „Veľkým Chorvátskom“, keď samotná Kyjevská Rus takýto prívlastok nemala.

V tomto zmysle sa zdá byť najvierohodnejším záver, že to slovanské obyvateľstvo, ktoré asimilovalo Bielych Chorvátov v oblasti horného Potisia, sa v priebehu 9. storočia ocitlo na rozhraní dvoch ranofeudálnych štátnych útvarov. Mocenské vákuum, ktoré vzniklo v tejto oblasti po porážke Avarov Karolom Veľkým na konci 8. storočia malo totiž za následok, že juhovýchodná časť podkarpatského územia sa dostala pod priamy vplyv Bulharska a rovinatú juhozápadnú oblasť zrejme ovplyvňovala Veľkomoravská ríša. To pravdepodobne rozhodlo aj o nositeľoch kristianizácie ľudu v tejto oblasti a o vcelku logickom prijatí východnej formy kresťanstva. Veľká Morava v tretej štvrtine 9. storočia rozšírila svoju zvrchovanosť i na Biele Chorvátsko, vtedy s centrom v Krakove, preto je asi celkom reálne, že jej vplyv sa aspoň čiastočne prejavil aj na východnom Slovensku a v hornom Potisí, hoci priame dôkazy o tom zatiaľ neexistujú.

Široko diskutovanou otázkou v odbornej i laickej verejnosti sú tiež časové súvislosti osídlenia horného Potisia i severovýchodného Slovenska, ktoré by sme mohli považovať za základ neskoršieho rusínskeho etnika. Niektorí starší českí bádatelia (*Lubor Niederle, Václav Chaloupecký*) slovenskí autori (*J. Sta-*

nislav, B. Varsík, O. R. Halaga, F. Uličný), ako aj ruskí historici (*E. Ju. Perfeckij, A. L. Petrov, V. A. Francev*) pripúšťali, že isté malé skupinky ľudí východoslovanského pôvodu prenikli z východu alebo zo severu pod južné svahy Karpát, ale čiastočne i na priľahlú časť dnešného východného Slovenska, možno už v 8. storočí. Teda nielen pred príchodom Maďarov, ale aj pred výraznejšou diferenciáciou východoslovanského etnika.

Ich malá časť sa v 10. storočí dostala do vojenskej družiny uhorských kniežat, ďalšiu prví králi z rodu Arpádovcov usadzovali na hraniciach ako strážnu službu. Takto vznikli aj ruské osady obývané týmito strážcami a ich príbuzenstvom, ako o tom jasne svedčia aj názvy niektorých obcí v južnejších častiach východného Slovenska (*Ruská, Ruskov*) a v Maďarsku (*Göncruszka, Oroszló, Nagyoroszi, Kissoroszi, Oroszvár* a iné), ktoré sa zrejme nachádzali vo vtedajšom pohraničnom pásme alebo na križovatkách dôležitých ciest, hoci neskôr asi stratili svoj význam. Pravda, nebolo by správne hľadať súvislosť či priamo kontinuitu medzi ruskými osadami tohto typu a podstatne neskorším rusínskym osídľovaním neobývaných priestorov severovýchodného Slovenska, ktoré sa začalo uskutočňovať od XIV. storočia

Podľa inej hypotézy, ktorá sa opiera o údaje Anonymovej kroniky, sa *Ruthéni* (Rusíni) či *Oroszok* (Rusi), ako ich označovali dobové pramene, do horného Potisia a aj na Slovensko dostali v 10. storočí spolu s Maďarmi, ktorých vraj sprevádzali z ich niekdajších sídlisk už od Dnepra. Potvrďuje to skutočnosť, že strážcov panovníckeho dvora volali *Ruthéni* (*ianitores Ruthenorum*) ešte v 16. storočí, keď medzi nimi už fakticky žiadnych Rusínov ani nebolo. Je však v každom prípade dokázané, že v 9. storočí horné Potisie bolo už z istej sčasti obývané slovanským obyvateľstvom, ktoré sa tam usídlilo v rámci príchodu Slovanov v období veľkého sťahovania národov a v nasledujúcich desaťročiach. Hospodársky a spoločenský rozvoj po porážke Avarov došiel do štádia, keď podobne ako v Podunajsku či za Karpatmi, v súvislosti s rozpadom rodového zriadenia začali vznikať regionálne kniežatstvá, ktoré boli prvým krokom k vytvoreniu ranofeudálnych štátnych útvarov.

Základnou hospodársko-spoločenskou jednotkou tamojšieho východoslovanského obyvateľstva bola tzv. susedská občina tvoriaca územno-ekonomický celok, ktorý už nebol primárne založený na rodových vzťahoch, hoci ešte nestratili svoj význam, pretože zohrávali dôležitú úlohu pri formovaní národov a štátov. Prejavom istého rozkladu rodového zriadenia bol najmä vznik kmeňovej aristokracie, hlavne z radov rodových náčelníkov a ich príbuzných. Tak vznikali stále väčšie zoskupenia, kmene a kmeňové zväzy, ktoré budovali svoje opevnené centrá, hradiská, akými boli napríklad Solotvino, Vary, Užhorod či Nevické.

Významnú kultúrnu, ale aj politickú zmenu do vtedajšej spoločnosti vnieslo prijatie kresťanstva, ktoré sa v strednej Európe viaže na 9. storočie. V prvej fáze sa misionári prichádzajúci z Franskej ríše, z Lombardie, ale aj z Byzancie orientovali hlavne na vládnucu vrstvu slovanského obyvateľstva, širšie spoločenské zázemie získavalo kresťanstvo vlastne až v druhej polovici 9. storočia. Hoci je značne rozšírený mýtus, že prijatie východnej formy kresťanstva je výsledkom misie Konštantína a Metoda ešte pred ich príchodom na Moravu, realistickejšie znie názor, že je to skôr dôsledok práce Metodových žiakov po ich vypovedaní kniežaťom Svätoplukom v roku 885 a pôsobenia ďalších vierozvestcov z Bulharska.

Veľkomoravská ríša sa totiž nachádzala na vyššom stupni spoločenského vývoja a predstavovala už ranofeudálny štát s ústrednou politickou mocou reprezentovanou kniežacou dynastiou, s istou skupinou dvorských a regionálnych veľmožov s príslušnými ozbrojenými družinami, ba aj s určitým administratívnym členením teritória. Misionárska práca v takýchto podmienkach bola jednoduchšia, rýchlejšia a úspešnejšia, najmä ak kresťanské učenie tam už nebolo celkom neznáme. Horné Potisie sa vtedy nachádzalo v štádiu, keď sa ešte len vytvárali lokálne kniežatstvá bez pevnejšej organizačnej štruktúry a ovládania územia mimo ich centier.

V jednom z takýchto kniežatstiev s centrom okolo dnešného Užhorodu možno vládol knieža Laborec, ktorý po porážke od kočovných Maďarov zahynul pri rieke Sviržava. Iste, do akej miery táto legenda zodpovedá realite sa už asi nedozvieme, avšak v podstate neprotirečí príliš vtedajšiemu stupňu rozvoja spoločnosti ani daným historickým podmienkam. Je však typickým príkladom historického romantizmu, ktorý zohrával dôležitú úlohu už pri vytváraní národnej ideológie všetkých národov. Povešť o kniežati Laborcovi neodmieta ani ukrajinská historiografia, ktorej práve vyhovuje obraz hrdinských obrancov sídelného územia Rusínov (Ukrajincov) proti cudzím dobyvateľom. Pravda, na scéne sa objavil nový faktor, ktorý vplýval na ich vývoj počas ďalších 1000 rokov. Bol to formujúci sa uhorský štát.

III.

HORNÉ POTISIE

V RANOFEUDÁLNOM OBDOBÍ

1. Príchod maďarských kmeňov

V roku 896 vtiahli do oblasti Karpatskej kotliny maďarské kočovné kmene, ktoré boli ugrofínskeho pôvodu a prenikli sem z oblasti medzi riekami Prut a Dnester. Predchádzajúcou vlasťou maďarských kmeňov ale bol priestor nazvaný Atelkuz, maďarsky Etelköz, čo je asi oblasť okolo sútoku Volgy a Kamy. Pohyb Maďarov na západ od začiatku 8. storočia bol ale vyvolaný istým posunom nomadských kmeňov, a to najmä v dôsledku útokov bucharského emira na susedné kmene Uzov a Pečenehov, ktorí prekročili Volgu a donútili preto maďarské kmene k postupu západným smerom.

Maďarská historiografia príchod do Karpatskej kotliny považuje za tzv. zaujatie vlasti (*honfoglalás*). Maďarské kmene vedené *Álmošom* prešli zrejme Karpaty cez *Verecký priesmyk* a ocitli sa na území horného Potisia. Presunom pozdĺž rieky *Latorice* došli na *Potiskú nížinu*, kde údajne narazili na odpor tamjších Slovanov a Valachov. Po dobytí pevnosti Mukačevo sa však maďarské vojská rozdelili na dve časti. Prvá časť vedená synom Álmoša Arpádom postupovala na východ smerom na Boršovu. Druhá skupina sa vydala na západ, k pevnosti Ungvár, ktorú mal brániť legendárny knieža Laborec. Pevnosť vraj kapitulovala až po štyroch dňoch obliehania.

Pravda, je to skôr mýtus, avšak rýchly postup maďarských vojenských družín asi do istej miery zodpovedá skutočnosti. Maďari však v týchto priestoroch neboli prvýkrát, pretože už i predtým v ňom operovali ako spojenci so súhlasom veľkomoravského panovníka. Avšak vťahnutie maďarských vojenských oddielov neznamenal okamžitú okupáciu tohto regiónu, ktorý sa vtedy pravdepodobne nachádzal pod zvrchovanosťou bulharského kniežaťa Simeona. Maďarské kmene totiž postupovali ďalej na juh, smerom do stredného Podunajska, v ktorom vytvorili rozsiahlu základňu pre eventuálne výpady všetkými smermi. Celé polstoročie naozaj organizovali výpravy voči všetkým susedom, pretože chov dobytka ich nemohol uživiť celý rok. Využívali hlavne veľmi pohyblivú jazdu, ktorú vraj tvorilo 20 000 bojovníkov.

Kmeňový zväz Maďarov vedený Arpádom tvorilo vtedy sedem ugrofínskych a tri kabarské kmene. Celkove pozostával asi z 200 000 ľudí. Rozklad rodového zriadenia zrejme urýchlila ich porážka v roku 955 pri Augsburgu

na rieke Lech. Víťazstvo nemeckého cisára Otta I. a českého kniežata Boleslava I. tak ukončilo obdobie lúpežných nájzdov a prinútilo Maďarov natrvalo sa usadiť a zmeniť tak aj spôsob obživy a života. Za vlády kniežata Gejzu (965-997), ktorý prijal kresťanstvo, fakticky vznikol uhorský štát. Gejza totiž potlačil odboj kmeňových i rodových náčelníkov a obhájil nezávislosť obsadeného územia voči susedom.

Stepný chov dobytky si vyžadoval obrovské pastviny, postupný prechod k roľníctvu zase nížiny, preto v pomerne krátkom čase Maďari zaujali nielen Zadunajsko, Transylvániu a južné Sedmohradsko, ale prenikli aj do dolného Potisia. Asimilovali zvyšky slovanského obyvateľstva žijúceho za riekou Dunaj, Slovanov na ľavom brehu Dunaja a pravom brehu Tisy zatlačili ďalej na sever, do hornatejších, takmer neosídlených oblastí. Tým sa vytvoril priestor aj pre prvú východoslovanskú kolonizáciu Podkarpatska, ktorá prichádzala z Haliče.

Smerovala na územie medzi povodím Tisy a Karpatmi, teda na horný tok Tisy, k jej prameňom a prítokom Latorica a Laborec. Východoslovanské obyvateľstvo na Podkarpatsku sa zvyčajne udržalo a rozvíjalo vtedy, ak na danom území žilo kompaktné, a to aj napriek zložitým ekonomickým, sociálnym a kultúrnym pomerom. Naopak, v prípade života v etnicky a nábožensky zmiešaných regiónoch, teda pri spolužití s maďarským, slovenským, poprípade aj s rumunským obyvateľstvom, sa dlhodobo zaznamenáva početný pokles Rusínov. Uvedené prenikanie východoslovanského živilu nebolo príliš mohutné, navyše jeho účastníci boli tiež od základnej etnickej masy oddelení Karpatmi, preto sa v nížinách zvyčajne ani príliš dlho neudržali a uchytili sa len v podhorských oblastiach, o ktoré iné skupiny obyvateľstva vtedy nemali veľký záujem. Keď sa aj v nasledujúcich storočiach situácia v tomto smere zmenila, Rusíni si v týchto oblastiach už udržali svoju etnickú prevahu a je realitou dodnes.

2. Vznik uhorského štátu

Knieža Gejza podľa vzoru Veľkej Moravy vytvoril tzv. hradský systém, ktorý sa stal základom štátnej správy. Formálne sa síce stal vazalom nemeckého cisára Otta I, avšak získal si značnú priazeň pápeža. Jeho syn, kráľ Štefan I. Svätý (997-1038), zdarne pokračoval v jeho obratnej politike a ubránil sa mocenským ambíciám Bavorska, Čiech aj Poľska. Svoju pozíciu značne posilnil vytvorením samostatnej cirkevnej provincie s centrom v Ostrihomme. Darovaním rozsiahlych majetkov cirkevným inštitúciám, ako aj vplyvným veľmožom, upevnil centralizovanú moc a získal si autoritu susedných vládcov.

Na druhej strane, Štefan I. sa vyznačoval skutočnou toleranciou v etnických i cirkevných záležitostiach. Známe je jeho poučenie, v ktorom syna Imricha vystríhal pred tendenciou k potláčaniu etnickej a jazykovej rôznorodosti krajiny. Okrem toho, sám založil grécky kláštor vo Veszpréme a oltár v prvom murovanom chráme v Uhorsku nechal vystavať podľa východného vzoru. Jeho dekréty o cirkevných otázkach odrážajú skutočnosť, že aj východný rítus v plnej miere rešpektoval a považoval ho za rovnocenný s latinským obradom. Podpora východného rítu zo strany kráľovského dvora dokonca vyvolávala istú nelúboť aj u samotného pápeža.

Na druhej strane je však potrebné konštatovať, že ani legálne využívanie východného obradu v Uhorsku za prvých kráľov z rodu Arpádovcov, zvlášť v hornom Potísi a na dnešnom východnom Slovensku, ešte vôbec neodráža eventuálnu ruskú či dokonca rusínsku etnickú príslušnosť významnejšej časti obyvateľstva, a už vôbec nie vplyv Kyjevskej Rusi. Slovanský obrad totiž mal v tomto priestore už určitú tradíciu z 9. storočia a zo začiatku nasledujúceho storočia. Nemuselo ísť pritom priamo o výsledok misie Konštantína a Metoda na Veľkej Morave. Možno totiž skôr predpokladať, že cez niektoré časti tohto regiónu prešli, možno aj niekoľkokrát, niektorí Metodovi žiaci, ktorí aj miestnemu obyvateľstvu mohli sprostredkovať kresťanské učenie v jeho východnej podobe. Až do vlády Boleslava Chrabrého, t. j. do konca 10. storočia pôsobil biskup byzantského obradu aj v Krakove. Určitú úlohu v tomto smere zohral pravdepodobne aj nesporný vplyv Byzancie na uhorských panovníkov, ale aj určitý kontakt s haličským prostredím. V ďalších storočiach sa však „stará vira“ ako náboženstvo nižších vrstiev obyvateľstva dostávala stále viac na okraj cirkevného života a nové impulzy k svojmu rozvoju dostala až v čase valašskej kolonizácie.

3. Horné Potisie súčasťou Uhorska

Rozširovanie územia Uhorska smerom na sever a na východ, kde žili Slovania, nebolo jednorazovým procesom. Oblasť horného Potisia, obzvlášť jej severná a východná časť, boli relatívne veľmi dlho pohraničným územím, ktoré v porovnaní s vnútrozemím charakterizovali viaceré odlišnosti. Začiatkom 11. storočia bola totiž priamo pod uhorskou správou fakticky len nížina na juhozápade dnešného Podkarpatska, údolie rieky Tisy a čiastočne aj jej prítokov. Jeho veľká časť zostala neobývaná a tvorila tzv. vnútornú hranicu (confinium), ktorá by bola užitočná najmä v prípade eventuálneho napadnutia Uhorska, a to zo strany Kyjevskej Rusi a neskôr Haliče, ale aj Poľska. Išlo o rozsiahle, husto zalesnené pásmo, ktoré najskôr strážili sami Maďari

a až neskôr ich spojenci: Pečenehovia, Kumáni, Sikulovia, ale tiež príslušníci staroruských kmeňov, ktorí sem prenikli z východnej strany Karpát.

Boli to slobodní ľudia podriadení kráľovi, ktorí za strážnu službu získavali určité privilégia, hlavne právo loviť a využívať pôdu v niektorej lokalite, ale neraz ich veliteľia dostávali do léna aj celé skupiny poddaných. Úlohu strážcov plnili nielen v priestoroch za tzv. krajinskými zásekmi (*ultra indagines*), ktoré vtedy patrili k Uhorsku viac-menej formálne, ale aj na iných, strategicky významných miestach, akými boli priesmyky, brody či križovatky obchodných ciest, a to nielen v 10.-11. storočí, ale i v priebehu 12. storočia. Prirodzene, nešlo o kompaktné osídlenie, ale o nevelké strážne alebo služobné osady, ktorých obyvatelia sa spravidla veľmi skoro asimilovali.

Začiatky uhorskej správy v Podkarpatsku sa viažu len na jeho hustejšie osídlenú a hospodársky významnú južnú a juhozápadnú časť, v ktorej počas 11. storočia vznikli dva vtedajšie administratívne jednotky, tzv. komitáty, konkrétne Užský komitát, ktorý mal svoje centrum v Užhorode a komitát Boršova so strediskom na rovnomennom hrade, ktorý bol vlastne až v 17. storočí premenovaný na Berežskú stolicu. Oba komitáty, spolu s ďalšími trinástimi, tvorili dočasne v období prvých Arpádovcov pohraničné vojvodstvo (*ducatu*), a to na čele s vojvodom pochádzajúcim z tejto dynastie, ktorý spravidla býval následníkom trónu. Väčšiu pozornosť panovníka si vyžadovalo pohraničné vojvodstvo v Biharsku a Nitriansku, teda na juhovýchode a severozápade krajiny.

Prvým vojvodom bol syn Štefana I. Imrich, ktorého letopisec menuje *dux Ruizorum*. Pravda, nešlo o údelné knieža, ktoré by spravovalo územie obývané Rusínmi, ako sa to často traduje v literatúre ruskej, ukrajinskej a rusínskej proveniencie. Išlo skôr o správcu „ruskej“ marky, ktorá mala chrániť hranice Uhorska voči „Rusínom“, teda vlastne voči mocenskému rozmachu Kyjevskej Rusi za vlády Rurikovcov. Ruský historik E. Perfeckij pripúšťal, že buď pod právomoc uhorského štátu spadala nejaká časť Rusov alebo uvedené spojenie nemeckého kronikára vyjadrovalo len určité ambície Arpádovcov.

V tomto období totiž východoslovanské obyvateľstvo ešte neprevládalo v uvedenom priestore. Preduhorské obyvateľstvo horného Potisia určité pramene považovali za Bulharov, avšak filologické analýzy, ktoré slová bulharského pôvodu nachádzajú obzvlášť na strednom Slovensku, to v podstate vylučujú. Iní autori tvrdia, že pod Karpatmi a na území východného Slovensku žili slovanskí Abodriti, ktorí nepatrili ani k Bulharom, ani k Srbom, ani k Rusom, ale pravdepodobne išlo o západných Slovanov pochádzajúcich z povodia Odry. Títo boli od východoslovanských oblastí na severe a severovýchode až do 11. storočia čiastočne oddelení Bielymi Chorvátmi, ktorí len

postupne podľahli poľským, ruským či českým vplyvom. Ich potomkov možno dnes vari hľadať medzi Slezanmi, Lemkami, Sotákmi či Goralmi. Z tohto dôvodu by asi nebolo správne slovanskému obyvateľstvu horného Potisia ešte pred vznikom Uhorska priradovať akékoľvek súčasné etnické pomenovania.

Pravda, to neznamená, že v Uhorsku v tejto dobe východných Slovanov vôbec nebolo. Klasické štátne hranice vtedy nejestvovali, panovnícke rody udržiavali isté spojenecké, resp. aj príbuzenské vzťahy, neraz do svojich družín i osobných gárd začleňovali prisťahovalcov či utečencov z iných krajín a regiónov. V tomto zmysle sa tiež traduje, že v službách uhorských kráľov sa často vyskytovali tak príslušníci staroruských kmeňov spoza Karpát, ako i bojovníci z iných spojeneckých kmeňov či z tých komunit, ktoré požiadali o ochranu, alebo to boli často aj vojnoví zajatci.

Predčasná smrť Imricha (1031), ktorý zahynul pri poľovačke, začala obdobie bojov o trón, pretože otázka nástupníctva v rode Arpádovcov nebola stanovená jednoznačne. Popri tradičnom princípu „prvorodenosti“ uplatňoval sa aj princíp „starešinstva“, pretendentov na titul uhorského kráľa bolo preto spravídla viac. Prvým z nich bol bratranec Štefana I. Vazul (Vasil), ktorého však dal kráľ popraviť. Za svojho nástupcu označil potom svojho synovca, ktorým bol Peter Orseolo, prezývaný Benátčan. Po krátkej vláde kráľa Aba Samuela (1041-1044), ktorého k moci dosadili veľmoži, a po návrate Petra na uhorský trón (1044-1046), vypuklo však povstanie namierené najmä proti katolíckej cirkvi a západnej orientácii krajiny.

Vzbúrenci povolali z vyhnanstva synov popraveného následníka Vasiľa. Tak sa stal kráľom Ondrej I. (1046-1060) a jeho mladší brat Belo pohraničným vojvodom. Až vtedy sa stalo pohraničné vojvodstvo, skoro tretina krajiny, oficiálnym správnym celkom Uhorska. Ondrej I., ktorý prišiel z Haliče aj so svojou vojenskou družinou, ako aj Belo, ktorý mal v početnom vojsku poľských bojovníkov, krvavo potlačili povstanie tých, ktorí ich dostali k moci. Na druhej strane však Ondrej I. venoval pozornosť aj oblasti horného Potisia a pre mníchov východného obradu pri Mukačeve založil kláštor. Ctižiadostivý vojvoda Belo s pomocou českého kniežaťa Břetislava získal kontrolu skoro nad celým územím dnešného Slovenska, kontroloval sedem komitátov a udržiaval tiež intenzívne kontakty s Byzanciou. Keď v bojoch s Nemcami kráľ Ondrej I. padol, stal sa Belo, hoci len na krátky čas, napokon aj uhorským kráľom (1060-1063).

Opätovná vzbura kmeňových náčelníkov v Potisi a ústupčivá politika nového kráľa Šalamúna (1063-1074) voči nemeckému panovníkovi umožnila údelným kniežatám Gejzovi v Nitriansku a Ladislavovi v Biharsku zbaviť ho trónu. Králi Gejza I. (1074-1077) a Ladislav I. Svätý (1078-1095) za svoje

úspechy vo vnútornej i zahraničnej politike vďačili podpore zo strany Byzancie, ktorá sa, rovnako ako pápež, obávala narastajúcej moci cisárov Svätej ríše rímskej národa nemeckého. V tomto období siahali už hranice Uhorska až po hrebene Karpát, ktoré ho oddeľovali od Poľska a Kyjevskej Rusi, resp. od haličského kniežatstva. Zdá sa, že hlavne vďaka priazni pápežov Gregora VII. a Urbana II. dokončil Ladislav I. organizovanie cirkevnej správy v krajine. Severovýchod dnešného Maďarska, rovnako ako časť dnešného východného Slovensko a Zakarpatska, teda územie neskôr sčasti obývané Rusínmi, vyčlenil z ostrihomskej arcidiecézy a podriadil novomenovanému biskupovi v Jágri, ktorým bol jeho synovec Koloman.

Mladšieho brata Lamperta menoval Ladislav I. pohraničným vojvodom a druhého synovca Álmoša poveril správou novozískaného chorvátskeho územia. Znamenalo to nielen ďalšie spestrenie etnického zloženia obyvateľstva Uhorska, ale aj nárast jeho mocenských ambícií na juhu a na východe. Územie pod Karpatmi tak v tomto období nebolo už len istou ochrannou zónou voči prípadným útokom zo severu či východu, ale aj nástupným priestorom pre výpravy uhorských kráľov v rámci ich ofenzívnej východnej politiky. Neboli to pritom zriedkavé udalosti. Družiny Rusov a Pečenehov zaútočili už v roku 1046 a prenikli vlastne až na dnešné východné Slovensko. Uhorsko sa cieľom útokov Pečenehov stalo aj v rokoch 1085 a 1091. V roku 1086 vtrhli do oblasti hornej Tisy cez Jablonický priesmyk, ako aj cez severnú Transylvániu bojové skupiny Polovcov pod vedením chána Kuteska, ktoré sa dostali takmer až k Užhorodu.

Na druhej strane, kráľ Ladislav I. sa zase zamiešal do rozbrojov v rámci dynastie Rurikovcov a pokúsil sa to využiť na obsadenie Haliče. V roku 1099 tade viedol výpravu aj kráľ Koloman I. (1096-1116), ktorý ako spojenec kyjevského veľkokniežata Svjatopolka tiahol proti kniežatstvu haličskému a vladimírskemu. Expanzívna politika Kolomana I. Učeného ale viedla aj k istým sporom s Přemyslovcami v Čechách, s Piastovcami v Poľsku, ba aj s Byzanciou, ktorej sa nepáčila snaha Uhorska zmocniť sa srbského územia a za každú cenu udržať svoju nezávislosť od tamojšieho cisára, ktorým bol Manuel Komnenos.

V priebehu 10., no najmä 11. storočia, a to i v súvislosti so začleňovaním severného Slovenska a Podkarpatska do rámca uhorského štátu, sa postupne menil charakter osídlenia horného Potisia. V jeho južnej a juhozápadnej časti, ako i na dnešnom juhovýchodnom aj južnom Slovensku, začal prevládať maďarský element. Maďarské osady, zväčša strážneho charakteru, vznikali aj severnejšie, v slovanskom prostredí, avšak na rozdiel od okolia Matry, Bu-

kových hôr, horného Zatisia a Zadunajska, ako aj oblasti Žitného ostrova, nezmenili jeho celkový slovanský ráz.

Obdobie 10. - 11. storočia na území horného Potisia je pomerne málo preskúmané. Pravda, hlavnou príčinou je absentovanie početnejších písomných prameňov a heterogénnosť archeologických lokalít. Chybou však bolo, že výskum sa evidentne z politických dôvodov za posledných 60 rokov príliš tendenčne zamerlal na hľadanie dôkazov o kontaktoch uvedeného regiónu s Kyjevskou Rusou, na demonštrovanie paralel vo vývoji oboch regiónov, ktoré ale vôbec nepriniesli ani jednoznačné ani presvedčivé výsledky. Napriek tomu, určití ukrajinskí bádatelia konštatujú, že práve v tomto období, najmä v 10. a 11. storočí, začína „*sojve dejiny rusínska etnická identita slovanského obyvateľstva Zakarpatska.*“ Pravda, v tejto súvislosti nemohli zároveň neuviesť, že už v tom čase sa začali tak v hospodárskom systéme, v kultúre, v spôsobe života, ako aj v jazyku ľudu tejto oblasti jasne prejavovať určité osobitosti, ktoré sa vytvorili pod vplyvom susedných národov: Slovákov, Maďarov, Moldavanov, Valachov, Poliakov a južnoslovanských národov.

4. Postavenie obyvateľstva horného Potisia v 11. a 12. storočí

Hlavným zamestnaním obyvateľstva v tomto období v juhozápadnej časti horného Potisia a v nížinách dnešného východného Slovenska už v tom čase bolo roľníctvo, avšak v podhorských a horských oblastiach tohto regiónu ešte dlho prevládal chov dobytka a oviec, často i kočovným spôsobom. Lov, rybolov a brtníctvo mali už vtedy len doplnkový význam. V roľníckom hospodárení sa uplatňoval len dvojpoľný systém, oralo sa pluhom, vo vyšších polohách sa často pôda kyprila motykou. Žalo sa kosákom, mlátilo cepmi, obilie sa mlelo v ručných žarnovoch. Zem sa spravidla nehnojila, preto tiež výnosy poľnohospodárskych plodín boli veľmi nízke.

Podkarpatskí roľníci, v závislosti od podmienok, už dokázali vypestovať raž, jačmeň, proso, pohánku, dokonca i pšenicu, a ako technické plodiny ľan a konope. V záhradách pri obydlích sa zvyčajne pestovali strukoviny a zelenina. Je prirodzené, že všetky náročnejšie obilniny a poľnohospodárske komodity bolo možné dorobiť iba na nížinách a na dolných tokoch riek, odkiaľ boli Rusíni hneď vytlačení maďarskou šľachtou. Na tieto usadlosti sa ako pomoc dostali iba počas sezónnych prác. Dobytok i ovce držali roľníci väčšinou vo dvoroch, ustajňovanie dobytka sa hlavne z iniciatívy feudálov začalo zavádzať až koncom 11. storočia.

Postupne sa rozvíjali aj remeselná výroba a obchod, a to najmä v trhových osadách, ale i v blízkosti hradov, biskupských sídel, kláštorov a pri križovatkách obchodných ciest. Tieto aglomerácie sa stali najčastejšie základom pre vznik stredovekých miest. Z remesiel najväčší význam malo hrnčiarstvo, kováčstvo a tesárstvo, špeciálne činnosti a služby boli koncentrované v osobitných osadách pri hradoch a v sídlach svetskej a cirkevnej vrchnosti. Výmenný obchod sa vzhľadom na nízku hustotu obyvateľstva a značnú izolovanosť regiónov rozvíjal len veľmi pomaly. Dlhé obdobie sa udržiavala naturálna výmena a ako platidlo sa používali dobytok a plátno. Od čias kráľa Štefana I. základnou peňažnou jednotkou bola byzantská zlatá mena „penza auri“, ktorej zodpovedalo 30 uhorských denárov. Významným vývozným artiklom Podkarpatska bola soľ, ktorá sa ťažila v Solotvine v maramarošskej oblasti.

Hoci osídlenie horného Potisia koncom 11. storočia bolo veľmi riedke, ekonomický i spoločenský vývoj Uhorska sa čiastočne premietol aj do tohto regiónu. Vládnucu, ale počtom nepatrnú skupinu obyvateľstva tvorili feudáli. Okrem veľmožov k nej patrilo aj množstvo drobných feudálov, ktorí pôdu získali kúpou alebo ústnym darom, teda bez donačnej listiny. V radoch tejto vrstvy, z ktorej sa vyvinulo zemianstvo, bolo aj viac príslušníkov pôvodného, nepriviligovaného obyvateľstva. Najpočetnejšou masou boli poddaní roľníci, a to občianici (populi, rustici), ktorí žili a hospodárili v susedských občinách a nevoľníci (mancipia). Osobitnú vrstvu poddaných tvorili tzv. dvorníci, ktorí mali len o čosi lepšie postavenie. K sociálnej štruktúre vtedajšieho obyvateľstva patrili slobodní príslušníci vojenských družín pri dvore panovníka a kráľovských hradoch, ale tiež v sídlach veľmožov a predstaviteľov cirkevnej hierarchie.

Poddaní odvádzali feudálom rentu v naturáliách, v robote alebo vo forme špeciálnych služieb, akými bolo zhotovovanie pracovných nástrojov a zbraní, pokrmov, nápojov alebo povoznícke práce. V oblasti Podkarpatska, v ktorej sa nachádzali rozsiahle poľovnícke revíry kráľa a veľmožov, mnohé poddanské osady sa špecializovali na s tým súvisiace profesie, akými boli hájníci, psiari, sokolníci, poľovníci a pod. V rámci naturálnych dávok špecialitou Podkarpatska bolo odovzdávanie medu, vosku a kuních kožíek. Ekonomický život krajiny bol sústredený do okolia hradov a do kráľovských dvorcov, ktoré mali aj určitú hospodársko-administratívnu funkciu.

Štátnu správu v oblasti horného Potisia, rovnako ako v celom Uhorsku, zabezpečovali komitáty, neskôr stolice, na čele ktorých stáli kráľom menovaní župani. Okrem zaisťovania vyberania naturálnych dávok, cla a mýta mali župani súdnu a vojenskú právomoc. Jednotlivé komitáty sa delili na menšie správne jednotky, tzv. hradské obvody. Na čele každého z nich stál dvorský

špán, ktorého menoval stoličný župan. Poddaní obvodu boli rozdelení podľa vojenskej organizácie do stotín a desatín. Okrem toho jestvovali stále vojenské posádky *servientes regis* a *iobagiones castris*.

Súdna moc v regiónoch bola tiež zverená stoličným županom, pričom ich rozsudky vykonávali tzv. pristaldi. V prípade šľachticov alebo slobodných ľudí odvolacou inštitúciou bol panovník, poddaní však takúto možnosť nemali. Z právomoci kráľa a župana boli vyňaté tzv. božie súdy, ktoré sa však mohli konať len v sídle biskupa alebo kapituly. Súdnicstvo malo v ranom stredoveku veľký význam, pretože feudálny systém prinášal medzi obyvateľstvo a jeho jednotlivé skupiny značné sociálne napätie, ktoré neraz viedlo k porušovaniu platných zákonov a predpisov, ba neraz dokonca aj k násilným činom.

Vzbury poddaných boli zriedkavým javom, avšak odmietnutie plnenia feudálnych povinností alebo úteky poddaných od zemepána boli časté. Zákony a nariadenia, ktoré boli obsiahnuté tak v dekrétach kráľov Štefana I. a Ladislava I., ako i v Kolomanovom zákonníku, boli veľmi prísne a niektoré mali priamo diskriminačný charakter (Židia, izraeliti, pohani, a pod.). Osobitné postavenie cirkvi sa prejavilo aj v inštitúte cirkevných súdov, ktoré spory riešili podľa kanonického práva. Do ich kompetencie patrili tak interné cirkevné záležitosti, ako i manželské spory. Vážnym trestom bolo vyslovenie cirkevnej kliatby nad jednotlivcom, skupinou osôb či celým mestom, ktoré dotknuté subjekty fakticky spoločensky znemožnilo.

5. Horné Potisie a koniec obdobia raného feudalizmu

12. storočie sa okrem iného vyznačovalo posilnením a upevnením feudálneho systému v celom Uhorsku. Na základe darovania rozsiahlych majetkov feudálom a cirkvi (donácie) sa totiž rozšírili a ustálili feudálne vzťahy, a to aj v oblasti horného Potisia. Stavalo sa tak najmä počas vlády kráľa Bela II. Slepého (1131-1141), ktorý musel bojovať o trón, ale aj za vlády jeho nástupcov, že sa orná pôda, lúky, pasienky, vinohrady, záhrady i lesy dostávali do rúk iba niekoľkých šľachticov. Boli to často príbuzní kráľa alebo priaznivci Arpádovcov. Oveľa úspešnejší bol kráľ Belo II. v zahraničí, najmä na Balkáne, keď získal Split aj Ramu v Bosne.

Obdobie raného feudalizmu v Uhorsku sa skončilo vcelku veľmi úspešnou vládou kráľa Bela III. (1173 -1196). Mladosť prežil v Byzancii a ako snúbenec cisárovej dcéry Márie a kandidát na nástupníctvo prijal východné kresťanstvo aj meno Alexios. Napokon sa stal len švagrom druhej manželky cisára Manuela I. Až do jeho smrti však dodržiaval sľub priateľstva k Byzancii

a dynastii, ba dcéru Margarétu vydal sa cisára Izáka II. O uhorský trón musel dlho bojovať s bratom Gejzom, ktorého podporovala aj ich matka, kyjevská princezná Eufrozina.

Po získaní kráľovského titulu zreorganizoval celú komitátnu správu a zároveň zriadil kráľovskú kanceláriu, ktorú spravoval prepoš v Stoličnom Belehrade ako kancelár, ktorému bol podriadený notár i pisári. Práve notár Belo III. napísal známe *Gesta Hungarorum*, ktoré nazývame tiež Anonymovou kronikou a je dôležitým, hoci nie vždy celkom vierohodným prameňom pre historikov dodnes. Belo III. dal vypracovať i register kráľovských majetkov, ktorý dokazuje vysokú solventnosť panovníka. Podporoval aj rozvoj baníctva, razenie mincí, ako aj kolonizáciu neosídlených oblastí prisťahovalcami, hlavne z nemeckých krajín, ale aj spoza Karpát. V tom čase prichádzali do Uhorska saskí a švábski prisťahovalci, viacerí i do horného Potisia. Založili, okrem iných osád, aj Berehovo a Sevľuš. V oblasti Ugoče sa tiež usadili kolonisti, ktorí prišli z Flanderska.

Hoci Belo III. detstvo prežil ako rukojemník v Carihrade a udržiaval s Byzanciou dobré vzťahy, v zahraničnej politike pôsobil aj v súlade so záujmami Ríma. Jeho druhou ženou sa stala Margaréta, dcéra francúzskeho kráľa Ľudovíta VII. V roku 1190 vojensky podporil križiacku výpravu Fridricha I. Barbarossu. Expanzívnu politiku viac orientoval južným a východným smerom a posilnil pozície Uhorska na Balkáne a na východe. V roku 1188 Belo III. na krátky čas obsadil Halič. Nadväzoval pritom na úsilie svojich predchodcov, hlavne Štefana II. (1114 -1131) a Gejzu II. (1141-1161), ktorí vnútorné boje v Haliči využili k tomu, aby niekoľkokrát vojensky napadli toto územie a na istý čas obsadili niektoré významné centrá v Haliči, napríklad Przemysl, ale dokonca aj Kyjev za jej hranicami.

IV. KARPATSKÍ RUSÍNI ZA ROZVINUTÉHO FEUDALIZMU

1. Horné Potisie v 13. storočí

a) Horné Potisie za vlády Ondreja II.

Druhý syn Belu III., Ondrej II. (1205-1235), nastúpil na trón po smrti svojho brata Imricha a úteku štvorročného synovca Ladislava III. Nadviazal na úspechy svojho otca iba v expanzívnej zahraničnej politike, keď v roku 1208 napadol a okupoval Halič. Preto on i jeho nástupcovia používali aj titul *kráľ Haliče a Vladimírska* (rex Galiciae et Lodomaeriae). Od roku 1210 pod zámenkou podpory niektorej z bojujúcich strán organizoval uhorské výpravy do Haliče takmer každoročne až do svojej smrti. Z tohto dôvodu koncom 12., resp. začiatkom 13. storočia haličsko-uhorská hranica vlastne nejestvovala. Hoci nezávislosť Haliče bola neskôr obnovená, ešte v rámci korunovácie kráľa Bela IV. (1235-1270) haličské knieža Danilo viedol za uzdu kráľovho koňa, čo symbolizovalo jeho podriadenosť uhorskej korune.

Pravda, uhorské vojská v Haliči neraz utrpeli aj porážky a letopisci zaznamenali aj niektoré neúspechy uhorských panovníkov. Určitá časť Podkarpatska sa dokonca na krátky čas dostala aj pod istý vplyv haličsko-volyňského kniežatstva. Časté, neraz i dosť neúspešné ťaženia kráľov vyvolávali občas otvorenú nespokojnosť, najmä ich priamych účastníkov, z radov slobodných stredných vrstiev. Na druhej strane, výboje v Haliči, ale tiež útoky tamojších kniežat, znamenali značné zvýšenie strategického významu celej oblasti horného Potisia. V priebehu 12. a začiatkom 13. storočia bolo preto už pevnou a dôležitou súčasťou uhorského štátu.

Oporou kráľovskej moci boli predovšetkým veľké domínia vytvorené okolo miest a pevností. Najvýznamnejšími boli Užhorodské domínium od Užhorodu po Užok, Mukačevské domínium od južných rovín po Verecký priesmyk a Sevľušské domínium okolo brehov Tisy a Boržavy. Na čele domínií boli magnáti, ktorí si ponechávali celkom tretinu z vybraných daní a poplatkov pre kráľa. Panovníci však podporovali aj zakladanie nových obcí a mestečiek pre služobníkov uhorskej šľachty. Tým sa do horného Potisia, hlavne do jeho južnej časti, dostalo aj mnoho maďarských roľníkov a remeselníkov. Vznikol tak väčší počet národnostne značne zmiešaných dedín

a miest. K zmenám národnostnej štruktúry prispel aj prílev nemeckých kolonistov. Pokiaľ išlo o roľníkov, skoro sa asimilovali. Nemeckí prisťahovalci v mestách, hlavne Mukačevo, Berehovo, Sevľuš, Chust, Ťačevo, Solotvino a Sihot', si národný svojráz udržali dlhšie.

Zmenilo sa aj sociálne zloženie obyvateľstva. Predovšetkým sa zvyšoval počet závislého obyvateľstva, a to na úkor slobodných ľudí. Hoci istý čas išlo o ešte vnútorne štruktúrovanú skupinu obyvateľstva (nevoľníci, libertíni, dvorníci, jobagióni, servienti), ich povinnosti rástli rovnako ako ich priama závislosť od zemepána, až napokon sa líšili fakticky len rôznou mierou slobody pohybu. Prirodzene, určitá diferenciacia prebiehala aj v radoch privilegovaných vrstiev, spravidla však vznik nižšej šľachty (*nemešov*), a to z príslušníkov vojenských družín a slobodných služobníkov kráľa alebo magnátov, bol menej častý než v iných častiach Uhorska.

Vládu Ondreja II. nemožno však hodnotiť pozitívne najmä pre oslabenie kráľovskej moci, ktorú v podstate priniesla. Ondrej II., rovnako ako jeho predchodcovia, totiž, na rozdiel od prvých Arpádovcov, nedával šľachte majetky ako léno, ktoré mohol kedykoľvek odobrať, ale do dedičnej držby, a tým stratil vplyv na jej rozhodnutia. Magnáti sa rozhodli toto svoje postavenie upevniť aj oficiálnym spôsobom, preto aj s podporou drobnej šľachty nespokojnej s povinnou účasťou na vojenských výpravách, donútili kráľa k vydaniu dokumentu, ktorý je známy pod názvom *Zlatá bula Ondreja II. z roku 1222*.

Zlatá bula v podobe 25 článkov potvrdzovala výsady uhorskej šľachty ako celku, ktoré jej umožnili všetky ekonomické, ba aj súdne záležitosti na svojich majetkoch riešiť nezávisle od kráľovskej moci. Dedičské právo uznalo dedenie štvrtiny majetku i v ženskej línii, pričom kráľovi pripadol až v poslednej inštancii. Kráľ nesmel odovzdávať magnátom celé komitáty. Na druhej strane, príslušníkov šľachty mohol súdiť iba kráľ, najmenej jedenkrát ročne na deň sv. Štefana - kráľa (20.8.). Vojenská daň drobnej šľachty, ako i povinnosť hostiť kráľa a jeho sprievod boli zrušené. Šľachte zostala vojenská povinnosť iba na území Uhorska, kým výprav do iných krajín sa bezplatne nemusela zúčastňovať. Do buly šľachta vpísala ako posledný bod aj tzv. *ius resistendi*, ktoré šľachte umožňovalo postaviť sa otvorene na odpor voči kráľovi, ak nebude dodržiavať uvedené privilégia.

Zlatá bula predstavovala víťazstvo šľachty nad ústrednou mocou panovníka, ale tiež prispela k zjednoteniu šľachtického stavu, ktorý tak získal neobmedzenú moc na všetkých svojich panstvách. Ľudia, ktorí dovtedy žili na pôde panovníka, a preto podliehali len jemu alebo komitátu, sa tak ocitli na súkromnej pôde zemepána a v jeho úplnej právomoci. Značne narástla moc magnátov tiež v štátnej administratíve, ba funkcia župana sa neraz stávala aj

dedičnou. Novozriadený post podžupana bol tiež plne pod kontrolou vysokej šľachty, ktorá sa tak čoraz viac zbavovala kontroly zo strany štátu.

b) Tatársky vpád

Práve v tomto období oslabenia ústrednej moci zasiahol Uhorsko tatarský vpád. Išlo pôvodne o mongolské kmene, ktoré po zjednotení pod vedením chána Temudžina vytvorili v oblasti severnej Číny, Mongolska a Sibíri obrovskú ríšu, ktorá organizovala časté a veľké výboje na západ. V roku 1223 na rieke Kalke Tatári, ako ich nepresne nazývame len podľa jedného z ich kmeňov, porazili vojsko ruských kniežat, v roku 1240 dobyli Kyjev a pohlili sa ďalej na západ. Kráľ Belo IV. organizoval obranu. Posilnil záseky v Karpatoch a spoľiehal sa aj na pomoc kočovných Kumánov, ktorých prijal do krajiny.

12. marca 1241 bol však vojenský oddiel palatína Dionýza, ktorý bránil Verecký priesmyk, porazený jedným z tatárskych vojov, ktorému velil chán Batu a mal okolo 4 000 bojovníkov. Tatárske vojská mali tak otvorenú cestu do vnútrozemia. Tvrdenia niektorých historikov, že Tatári sa ešte pustili na východ a dôkladne vyplienili celý juhokarpatský región až po Solotvino sa zdajú byť prehnané, pretože už o päť dní dorazili šíky Tatárov k Dunaju. K rozhodnutiu došlo v bitke 11. apríla 1241 na rieke Slanej, ktorá priniesla úplnú porážku uhorského vojska. Kráľ síce ušiel cez slovenské územie do Rakúska a neskôr do Chorvátska, ale krajina zostala celkom bezbranná voči drancovaniu Tatárov pod velením chána Batu. Navyše, cez Hrozenkovský a Jablunkovský priesmyk prenikli z Moravy do Uhorska ďalšie mongolské oddiely pod velením Ordu a Pejdára.

Jedinou formou záchrany bol útek do hôr a na rôzne neprístupné miesta. V tomto zmysle častým a veľmi dobrým útočiskom obyvateľstva dnešného Podkarpatska, ale aj Haliče, boli karpatské hrebene, ale aj doliny z oboch ich strán. Vtedajšia hranica medzi Uhorskom, Haličou a Poľskom bola omnoho voľnejšia, menlivá a prebiehala o čosi južnejšie, než je tomu dnes. Týmto spôsobom často dochádzalo k prenikaniu Rusínov do tohto málo zaľudneného priestoru už priebehu 12. storočia. Preto po stabilizácii politických pomerov a upevnení hraníc sa síce Rusíni vlastne nachádzali v jednom regióne, ale zároveň tiež v troch štátnych celkoch. Tak je tomu s istými korektúrami a po určitých peripetiách, v modernejšej a modifikovanej podobe fakticky až dodnes.

Nečakanú záchranu krajine priniesla len náhoda. V roku 1242 zomrel veľký chán Tatárov Ogotaj, pričom chán Batu sa chcel uchádzať o zvolenie na uvoľnené miesto. V lete toho istého roku preto aj so svojimi početnými jednotkami odtiahol z Uhorska. Pravda, celá krajina bola politicky výraz-

ne oslabená a hospodársky skoro úplne zničená. Obyvateľstvo bolo značne zdecimované a viaceré regióny takmer vyludnené. Okrem horného Potisia sa to týkalo aj severnej časti východného Slovenska, ktorá bola aj dovtedy veľmi málo zaludneným územím. Preto aj komitáty *Zemplín* a *Šariš* vznikli až v priebehu XIII. storočia. Za tejto situácie pred kráľom Belom IV. stáli veľmi náročné úlohy.

c) Kolonizácia a rozšírenie rusínskeho osídlenia

Nedostatok pracovných síl riešil predovšetkým aktívnou podporou kolonizácie. Išlo o osídľovanie neobývaných alebo riedko obývaných oblastí, o zaujímanie vyludnených osád alebo o zakladanie nových osád a miest prisťahovalcami domáceho alebo cudzieho pôvodu. Pod Karpatmi a na severovýchodnom Slovensku mala v tomto období najväčší význam tzv. šoltýska kolonizácia, ktorá mala takmer výlučne roľnícky charakter a realizovala sa podľa nemeckého (emfyteutického) práva. Lokátori, najčastejšie nemeckí mešťania, totiž usadzovali na opustenej pôde prisťahovaných roľníkov, a to za istých výhodných podmienok. Spočívali v dočasnom oslobodení od všetkých feudálnych povinností, v neodvážaní robotnej renty, resp. v získaní aj niektorých osobitných práv. Značné výhody mal hlavne lokátor, ktorý sa spravidla stal dedičným richtárom (šoltýsom) s ďalšími významnými privilegiami. Väčšinou dostával slobodný lán a patrila mu šestina z obecných daní.

Šoltýska kolonizácia mala veľký význam aj pre ďalší vývoj horného Potisia, a to z viacerých hľadísk. Priniesla hospodárske oživenie regiónu, a preto i určité zlepšenie sociálneho postavenia ľudu. Prechodný nedostatok pracovných síl si totiž vynútil istú reguláciu feudálnych povinností a zvýšenie ich mobility, hoci len za istých podmienok. Prispela aj zmenám v etnickej skladbe obyvateľstva. Kolonistami totiž neboli len roľníci z iných dedín regiónu, ale aj prisťahovalci z Nemecka a Haliče, a možno aj z iných oblastí, hlavne v dôsledku tatárskych nájazdov.

Iste nie je náhodné, že práve z tohto obdobia, z druhej polovice 13. storočia, sú prvé zmienky o Rusínoch v Podkarpatsku, kým na severovýchodnom Slovensku z nasledujúceho storočia. V tejto súvislosti možno odôvodnene predpokladať, že sa začala vytvárať, zvlášť na severe a východe regiónu, východoslovanská zložka populácie. Pravda, známe osady strážcov staroruského pôvodu existovali v Uhorsku už v 11. storočí, no nemali charakter kompaktného osídlenia. Rusínske obyvateľstvo, ktoré sa začalo osídľovať v severovýchodných častiach horného Potisia, malo z etnického, náboženského, ale i kultúrneho hľadiska mnohé spoločné črty s obyvateľmi východnej strany Karpát. Od svojich súkmeňovcov však bolo od začiatku oddelené nielen fyzicky, ale aj politicky, pretože žilo v historicky odlišných podmienkach. Eko-

nomický, sociálny, ale i politický systém u juhokarpatských Rusínov sa vyvíjal podľa západných modelov a vzorov prostredníctvom Uhorska, s ktorým boli počas 600 rokov úzko spojení.

Prirodzene, prví rusínski prisťahovalci priniesli so sebou aj svoj grécko-východný obrad a pravoslávnu vieru. Stretli sa tu jednak so Slovanmi s úplne odlišným, ale aj s veľmi podobným rítom, pretože východný obrad bol už v Uhorsku dobre známy a nevzbudzoval osobitnú pozornosť. Svedčí o tom jeho existencia na Spiši ešte v XIV. storočí. Preto je celkom možné, že veriaci ani nepostrehli vtedy už schizmatický ráz pravoslávia a „ruská vira“ udržala svoju kontinuitu. Pomohla k tomu aj kolonizácia podľa nemeckého práva, ktoré v novozałożených obciach priznávalo právo vydržiavať kňaza svojho obradu.

Súčasne musíme mať na zreteli, že táto východná kolonizácia bola v Podkarpatsku, ako to často býva v periférnych oblastiach, v podstate len sporadická. Od základnej masy východoslovanského obyvateľstva bolo totiž horné Pottisie výrazne oddelené Karpatmi, ktoré boli vtedy viac zalesnené a omnoho nepreniknuteľnejšie než sú dnes. Preto rusínske osídlenie sa udržalo najmä v podhorských oblastiach, pričom do úrodnejších nížinných oblastí regiónu fakticky ani nepreniklo. Tam totiž tiež smerovala kolonizácia, avšak práve z opačného, totiž južného smeru. Bola väčšinou organizovaná privilegovanými kruhmi a spravidla posilňovala maďarský či nemecký živel v regióne.

V polovici 13. storočia totiž zosilnela nemecká kolonizácia, hlavne príchodom prisťahovalcov zo Saska. Usadzovali sa hlavne v remeselnícko-obchodných osadách, z ktorých sa neskôr vyvinuli mestechá. Bolo to tak hlavne v Užhorode v Užskom komitáte a v Berežskom komitáte predovšetkým v Berehove, vo Varoch a v Mukačeve. V komitáte Ugoča práve Nemci, okrem skôr založeného mesta Sevľuš, sú zakladateľmi osád Čornotysov, Bratovo, Felszász a Nagyszász. V Marmarošskej stolici sa saskí kolonisti usadili v piatich osadách : Ťačevo, Vyškovo a Chust, ale aj Cimpulung a Sighetu Marmatiei, ktoré sú dnes v Rumunsku. V tejto súvislosti je potrebné uviesť, že nemecká kolonizácia v Podkarpatsku, na rozdiel od iných regiónov strednej Európy, mala viac-menej roľnícky charakter a v tomto zmysle nevytvorila osobitnú mestskú kultúru. Z tohto dôvodu nie je preto prekvapujúce, že nemecké osady v tomto priestore sa pomerne rýchle asimilovali. To zároveň svedčí aj o tom, že k úplnému vyludneniu Podkarpatska ani za tatárskeho vpádu nedošlo.

d) Opatrenia kráľa Belu IV.

Kráľ Belo IV. sa snažil obnoviť systém a autoritu štátnej správy v krajine. Jedným z jeho prvých opatrení bola revízia donácií, čím sa zhoršil jeho vzťah

s magnátmi. Vo vzťahu k hornému Potisiu bolo významné vytvorenie tretieho, Ugočského komitátu, ktorý možno aj existoval už v prvej štvrtine 13. storočia. Jeho centrom bol rovnomenný hrad, ktorý bol tiež nazývaný Kankov. Za prvých Arpádovcov bol tento región už za tzv. pohraničnými zásekmi, avšak postupne sa začal zaľudňovať. K Ugočskému komitátu spočiatku patrila tiež južná časť marmarošskej oblasti. Samostatný Marmarošský komitát so svojím strediskom na hrade Chust vznikol však až v roku 1303.

Ďalším predsavzatím kráľa bolo zvýšenie obranyschopnosti krajiny. V záujme toho do istej miery chránil a posilňoval výsady nižšej šľachty, ktorá vtedy tvorila základ vojenskej sily krajiny. Rôzne výsady prideloval mestám, ktoré začali nadobúdať nielen veľký hospodársky význam, značný politický vplyv, ale i vojensko-obrannú funkciu. Týmto spôsobom chcel kráľ aspoň čiastočne vyvážiť dovtedy neúmerný vplyv uhorských magnátov. Na druhej strane, aj tých podporoval, najmä v snahe stavať kamenné hrady a vydržiavať svoje vlastné, súkromné vojská, ktoré nazývame famílie. Stredná a nižšia šľachta, ktorá nemala takéto možnosti, sa sama zapájala do famílií magnátov.

Kráľ si po tatárskom vpáde uvedomil veľký strategický význam hranice v Karpatoch a ich južného predhoria. Budovanie hradov a posilňovanie vojenskej sily šľachty v oblasti horného Potisia podporoval o to viac, že v tomto strategicky významnom priestore chýbali kráľovské mestá. Na miestach bývalých drevených hradov a opevnení boli preto postupne vybudované kamenné hrady, ktoré sa stali dôležitými vojenskými pevnosťami. Takými boli napríklad hrady Užhorod a Nevické v Užskom komitáte, objekty Boršova, Mukačevo a Seredné v Berežskom komitáte, hrady Nyaláb, Kankov a Korolevo v Ugočskom komitáte, ako aj Vyškovo, a neskoršie Chust v Marmarošskom komitáte. Pôvodne išlo síce väčšinou o kráľovské hrady, postupne sa však neraz dostávali do rúk alebo správy šľachtických rodov.

Belo IV. revidoval aj zahraničnú politiku Uhorska. Sklamaná tým, že jeho spojenci, pápež a nemecký cisár, ho nechali vlastne osamoteného voči Tatórom, snažil sa o zblíženie s Poľskom a s Haličou. Svoje mocenské aktivity zamerával viac na juh a západ. Dostal sa tak celkom prirodzene do konfliktu s Českým kráľovstvom, ktoré bolo vtedy na vrchole svojej moci. Vojnu na istý čas odvrátil výdajom svojej vnučky Konhuty za českého kráľa Přemysla Otakara II. Belo IV. tak značnú časť svojich predsavzatí splnil.

Vážnou prekážkou v jeho úsilí o upevnenie kráľovskej moci sa však stala vážna roztržka so synom Štefanom. Ich boj napokon viedol aj k dočasnému rozdeleniu kráľovstva. Východná časť Uhorska vrátane Podkarpatska a Sedmohradska bola súčasťou Štefanovej domény, Zadunajsko a slovenské

stolice naďalej kontroloval Belo IV. Obaja sa usilovali získať na svoju stranu predstaviteľov nižšej šľachty, preto sa spoločne zhodli na potrebe upraviť ich právne postavenie. Výsledkom toho bol dekrét Bela IV. z roku 1267, ktorý položil základy tzv. zemianskej stolice. Každoročné zasadanie šľachticov v Stoličnom Belehrade síce nebolo parlamentom, ale skôr vhodnou platformou pre riešenie vzájomných sporov medzi uhorskou šľachtou. Znamenala však ďalšie posilnenie politického vplyvu šľachty, čiastočne i na úkor magnátov a cirkevnej hierarchie. Na druhej strane, novelizácia Zlatej buly posilnila suverenitu šľachty na jej pôde. Možno tak konštatovať, že Zlatá bula Ondreja II. a dekrét Belu IV. výrazne ovplyvnili ekonomický vývoj, ako i ďalší vývin sociálnej štruktúry obyvateľstva Uhorska vôbec a horného Potisia zvlášť.

e) Horné Potisie za posledných Arpádovcov

V oblasti horného Potisia i severovýchodného Slovenska v 13. storočí už v podstate jestvovalo naturálne hospodárenie. Vidiecke roľnícke obyvateľstvo tvorilo absolútnu väčšinu vtedajšieho osídlenia. Živilo sa prácou svojich rúk a na svojich usadlostiach fakticky dorábalo všetko, čo k svojmu nenáročnému životu potrebovalo. Produktivita práce bola veľmi nízka, preto väčší nadprodukt nevznikal, aby sa tak stal predmetom širšej výmeny a obchodu. Celá spoločnosť sa pritom rozdelila na presne definované skupiny obyvateľstva. Samozrejme, že najvyššiu spoločenskú kategóriu tvorila aristokracia, strednú skupinu najmä štátni a stoliční úradníci.

Osobne slobodnými ľuďmi boli tiež slobodní roľníci (udvarnak) a jobagióni (iobagiones), ktorí obhospodarovali kráľovskú pôdu. Dvorníci pritom odvádzali kráľovi z pôdy daň, jobagióni namiesto nej boli povinní slúžiť v kráľovskom vojsku. Slobodnými, resp. poloslobodnými boli aj zámockí sluhovia (castrenses), ktorí podliehali komitátu a mali rôzne postavenie a povinnosti. V podstate záviseli od toho, či pracovali na hradnej pôde, či mali aj vlastnú pôdu alebo pôdu nemali vôbec a len vykonávali pre hrad niektoré služby. Neslobodnými boli statkárski nevoľníci, hoci sa v 13. storočí ich sociálna situácia zlepšila rozšírením výmery pôdy získanej kľčovaním či melioráciou.

V dôsledku posilnenia vplyvu šľachty a jej nezávislosti od kráľa a štátnej správy v zmysle opatrení Ondreja II. a Belu IV. sledujeme v druhej polovici 13. storočia významné sociálne zmeny. Tým, že magnáti získali kontrolu nad komitátmi i hradmi a nad takmer všetkou pôdou v regióne, stratili skupiny podriadené kráľovi a hradu svoju nezávislosť od miestnych feudálov. Navyše, nedokázali platiť dane kráľovi a stolici, zadlžovali sa a až do vyrovnania dlhov nesmeli opustiť zverenú pôdu. Preto ju často odovzdávali alebo predávali magnátom, a tak sa dobrovoľne zbavili niekdajších výsad. Dostali sa

na úroveň ostatných statkárskejších nevoľníkov, čím vznikla takmer jednotná trieda poddaných. Výnimku tvorili len niektorí z jobagiónov, ktorí sa mohli stať miestnymi šľachticmi. Pravda, nobilitácia v týchto skupinách obyvateľstva v Podkarpatsku bola však len veľmi zriedkavým javom a viazala sa na mimoriadne zásluhy.

Zjavné úspechy vo vnútornej a zahraničnej politike kráľa Bela IV. do značnej miery premárnili jeho priami nástupcovia: *Štefan V.* (1270-1272), *Ladislav IV. Kumánsky* (1272-1290) a posledný z Arpádovcov *Ondrej III.* (1290-1301), ktorým tento kráľovský rod po 400 rokoch vymrel. Obdobie ich vlády totiž prinieslo nielen návrat feudálnej anarchie vo vnútri štátu, a to nárastom moci magnátskych rodov, ale i obnovenie nepriateľstva s českými kráľmi *Prémyslom Otakarom II.* (+ 1278) a *Václavom II.* (1278-1305).

Posledný z Arpádovcov, Ondrej III., bol úspešný v snahe získať späť uhorské územia, ktoré stratil jeho ľahkovážny predchodca Ladislav IV. Druhý cieľ, ktorý si vytýčil, upevniť kráľovskú moc v krajine, sa mu už nepodarilo dosiahnuť. Feudálna anarchia, ktorá sa začala počas regentstva *Alžbety Kumánskej* (1272-1277), totiž nadobudla obrovské rozmery. Magnáti sa zmocnili veľkých majetkov, neraz i celých komitátov, súperili medzi sebou o moc a často používali aj vojenskú silu, ktorá bola pôvodne určená na obranu štátu. Kráľ Ondrej III. síce dekrétmi z rokov 1292 a 1298 prikázal vrátiť neprávom získané kráľovské i cirkevné majetky a súdne právomoci odovzdal zemianskej stolici, teda do rúk strednej šľachty, nemal však už dosť síl na to, aby ich ešte za svojho života presadil do praxe. Nesporne však tým ale položil základy uhorského stavovského štátu.

2. Horné Potisie v 14. storočí

a) Boj o uhorský trón

Vymretie kráľovského rodu Arpádovcov smrťou *Ondreja III.* (1301) znamenalo začiatok dynastických sporov, ktoré sa dotkli aj oblasti horného Potisia. Situáciu osobitne komplikovala feudálna anarchia, ktorá sa prejavovala rýchle narastajúcou mocou niekoľkých magnátov. K najväčším patrili *Ladislav Kán* v Sedmohradsku, ale aj *Matúš Čák – Trenčiansky*, ktorý postupne ovládol trinásť stolíc, tridsať hradov a celé územie Slovenska až po Zvolenský les. Obrovskú moc mal však tiež palatín *Amadeus* (Omodej) z rodu *Abovcov*. Stal sa pánom aj Abovskej, Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej, Užhorodskej a Szabolcskej stolice, no rovnako aj dôležitých strategických bodov: Spišského, Šarišského a Mukačevského hradu. *Borša Holý* sa stal vládcom Zatisia a Dalmáciu a Bosnu ovládol *Juraj Šubič*.

Okrem *Otta Bavorského*, vnuka Belu IV. a syna jeho dcéry Alžbety, sa o uhorský trón uchádzali aj český princ *Václav*, snúbenec Ondrejovej dcéry Alžbety, a synovec *Ondreja III. Karol Róbert z Anjou*, pravnuk kráľa Štefana V. Vplyvný český kráľ *Václav II.*, striebrom a s pomocou Matúša a Omodejovcov, presadil dedičské nároky svojho syna, ktorý prijal meno *Ladislav V.* (1301-1305). Vierolomnosť oboch veľmožov a podpora cirkvi a miest síce viedli ku korunovácii *Karola Róberta z Anjou*, už v roku 1301, avšak skutočným uhorským kráľom sa stal až po odchode *Otta Bavorského* (1306-1308). ***Karol Róbert z Anjou*** (1308-1342) chcel v prvom rade zlomiť moc najväčších feudálov, ktorí ho naďalej ohrozovali. Po víťazstve nad Omodejovcami v bitke pri Rozhanovciach roku 1312 získal pod kontrolu východné Slovensko aj podkarpatské stolice. Matúš Čák si však určitú svoju nezávislosť a panstvo v Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej stolici udržal až do smrti v roku 1321.

b) Vývoj za vlády Anjouovcov

Horné Potisie z hospodárskeho hľadiska vtedy predstavovalo územie s jednoznačnou prevahou poľnohospodárstva. V nížinatých oblastiach a v údoliach riek sa pestovalo obilie, v okolí Berehova, Ardanova, Koroleva a Sevluše sa však darilo tiež vinnej réve. V hornatých častiach sa ako hlavné plodiny pestovali pohánka, lan, konope a chmeľ. Rozhodujúci význam tam však mal chov hovädzieho dobytku, ošípaných a vo vyšších polohách najmä ovčiarstvo. Rozsiahle, husté lesy boli významnými poľovníckymi revírmi kráľa i šľachty. Remeselná výroba sa realizovala tiež na vidieku, ale v 14. storočí rástol aj význam väčších osád a mestečiek. Najväčšie zastúpenie na tomto úseku mali tkáčstvo, súkenníctvo, plátenníctvo, ale aj kováčstvo a ťažba soli v Marmarošskej stolici. Viaceré mestá v regióne za vlády Karola Róberta aj jeho úspešného syna ***Eudovíta I. Velkého*** (1342-1382) získali určité hospodárske privilégia. Ich obyvateľstvo bolo tiež vyňaté z právomoci župana a mohlo si voliť starostu i kňaza.

Počet miest sa síce aj v priebehu 14. storočia postupne značne rozširoval, avšak väčší význam mali len tzv. korunné mestá, ku ktorým okrem najstarších známych tradičných miest patrili aj Chust (1329) s ostatnými marmaroškými mestami. Štatút mesta v Podkarpatsku síce získalo okolo dvadsať lokalít, ale skutočný charakter mesta malo iba päť z nich, a to Užhorod, Mukačevo, Berehovo, Sevluša a Chust. Obchod sa rozvíjal predovšetkým pozdĺž vtedy veľmi dôležitej cesty z Košíc cez Mukačevo smerom na Verecký priesmyk do Haliče, resp. smerom na Chust do Moldavska.

V 14. storočí sa obyvateľstvo Uhorska zjavne delilo na vrstvu svetských a cirkevných feudálov na jednej strane a na vrstvu poddaných na strane druhej. Magnátov síce nebolo veľa, ale nižšej šľachty bolo pomerne dosť aj na území horného Potisia. V minulosti predstavovalo totiž strategicky veľmi významnú, hraničnú oblasť s množstvom vojakov a rôznych strážcov, z ktorých niektorí sa stali *nemešmi*, teda predstaviteľmi nižšej šľachty na úrovni zemianstva v iných častiach Uhorska. Preto mnohí z nich boli rusínskeho alebo rumunského pôvodu, aj keď sa často relatívne skoro sami hungarizovali. Dekrétom *Ludovíta I.* z roku 1351 boli ale všetci príslušníci šľachty de iure zrovnoprávnení. Dekrét však zároveň umožnil aj prechody majetku medzi príslušníkmi šľachty, čo komplikovalo najmä situáciu nemajetných zemanov, ktorí tak veľmi často prichádzali na mizinu.

Počet príslušníkov nižšej šľachty sa zvyšoval aj v nasledujúcich desaťročiach. Králi sa totiž moc magnátov snažili eliminovať a zároveň vojenskú silu krajiny zvyšovať práve tým, že do šľachtického stavu povyšovali ďalších slobodných ľudí, neraz aj richtárov šoltýskych alebo aj valašských dedín. Pravda, súčasne prebiehal aj opačný proces, pretože celé skupiny vtedajšieho poloslobodného obyvateľstva z radov jobagiónov, dvorníkov a sluhov stratili nielen pôdu, ale tiež svoju osobnú nezávislosť. Bol to jednak dôsledok ďalšieho stupňovania daňového zaťaženia zo strany kráľa, ako aj zvyšovania feudálnych povinností. Súviselo to v prvom rade s rastom produkcie efektívnejším hospodárením, ale aj nákladov zmenou v spôsobe života vyšších spoločenských vrstiev.

Zároveň pokračovala určitá unifikácia povinností v rámci neslobodného obyvateľstva, hoci sa miestne rozdiely ešte udržali. Žiaľ, v ostatných krajinách a regiónoch veľmi dôležitý „tretí stav“, na území obývanom Rusínmi v podstate chýbal. Meštianstvo v podkarpatských stoliciah, na rozdiel od iných častí Uhorska, bolo početne slabé a v tom čase ešte nedokázalo prejavíť autonómnejšiu ekonomickú i politickú silu a presadiť svoje záujmy. Túto situáciu zneužili niektorí podkarpatskí magnáti, ktorí sa po boku Matúša Čáka a synov Omodeja roku 1315 zapojili do odboja proti Karolovi Róbertovi. Na čele povstalcov bol zemplínsky župan Peter Pető, možno aj rusínskeho pôvodu, ku ktorému sa pridali berežský župan B. Kopas a ugočský župan I. Mojš. V snahe získať podporu širších mas zrušili v týchto regiónoch nielen cirkevný desiatok, ale znížili aj všetky dane.

Frona, ako nazývame tento zväz vzbúrených feudálov, ponúkala uhorský trón synovi haličsko-volyňského kniežaťa Leva Daniloviča Jurijovi, ktorý bol po svojej matke Konstancii tiež vnukom kráľa Bela IV. Ten však v tom čase bojoval na viacerých frontoch a povstalcov priamo nemohol podporiť.

Výčerpávajúce boje sa odohrávali hlavne na teritóriu Podkarpatska a východného Slovenska obývanom aj Rusínmi, pričom hospodársky neúmerne zaťažovali obyvateľstvo. Po ovládnutí celého východného Slovenska kráľom Karolom Róbertom a jeho víťazstve pri Debrecíne bolo povstanie definitívne potlačené. Regiónu horného Potisia, hlavne mestám, to prinieslo ďalšie poplatky a stratu privilégií. Z tohto hľadiska opisovanie P. Petöa, premenovaného na P. Petuňa, ako veľkého rusínskeho či ukrajinského hrdinu bojujúceho proti feudalizmu, pápežovi a za práva ľudu nemá žiadne opodstatnenie.

c) Situácia v druhej polovici 14. storočia

Vláda Ludovíta I., ktorý sa v roku 1370 stal aj poľským kráľom, sa situácia do značnej miery upokojila. Podobne ako jeho otec sa síce držal západoeurópskych vzorov, ale udržiaval veľmi dobré vzťahy s okolitými slovanskými štátmi a mal isté porozumenie aj pre Rusínov. Jeho matkou bola poľská princezná Alžbeta, prvou manželkou česká princezná Margaréta, dcéra Karola IV., a druhou manželkou dcéra bosnianskeho bána Štefana II. Ludovít I. bol osobným priateľom poľského kráľa Kazimíra III., s ktorým ešte jeho otec uzavrel dôležitú zmluvu o vzájomnom nástupníctve. Rovnako ako Karol Róbert, Ludovít I. tiež nielen stále sledoval, no niekedy aj aktívne zasahoval do diania v oblastiach východne od Uhorska. Práve v nich hľadali možných spojencov aj jeho nástupcovia.

Vládu Anjouovcov vo vzťahu k Podkarpatsku charakterizoval, okrem iného, tiež príliv cudzincov, hlavne z Apeninského polostrova, z Francúzska, nemeckých štátov, ale aj ľudí z iných častí Uhorska. Mnohí z nich získali rozsiahle panstvá a disponovali aj veľkým politickým vplyvom. Takými rodmi boli napr. *Drughetovci*, *Perényiovci*, *Drágfyovci*, *Palócziovci*, *Mihályiovci*, *Dolhaiovci*, *Ujhelyiovci*, *Hunyadyovci*, *Rozgonyiovci* a iné. Dôležité tiež bolo, že veľmi početná skupina cudzincov, spolu so šľachtou maďarského pôvodu a časťou nemeckých kolonistov patrili aj k najbohatším vlastníkom majetkov a k vládnucej vrstve v krajine.

Pôvodné slovanské obyvateľstvo, od 14. storočia na severe a východe silne prestúpené Rusínmi, patrilo hlavne k vrstve poddaných. Infiltrovanie tohto regiónu Rusínmi pokračovalo i za Anjouovcov a osídlenie tejto časti horného Potisia z jazykového a náboženského hľadiska malo čoraz viac východoslovanský ráz. Rusíni v horských oblastiach si dlho udržiavali určité poloslobodné postavenie. V južnej časti Podkarpatska malo jednoznačnú prevahu maďarské obyvateľstvo. Národnostnú štruktúru dopĺňovali Rumuni, ktorí v tomto priestore od konca 13. storočia vystriedali Kumánov. Časť rumunského obyvateľstva však z obavy pred katolizáciou neskôr prešla do Moldavska a uvoľnila priestor pre ďalšie skupiny rusínskeho obyvateľstva. Malé a značne

roztrúsené skupiny Židov, ktoré žili v mestečkách Podkarpatska a živili sa remeslami a drobným obchodom, v tom čase ešte nevytvárali osobitné náboženské štruktúry.

Z aspektu vierovyznania relevantné skupiny tvorili hlavne stúpenci katolíckej cirkvi a pravoslávia. Katolíkmí boli Maďari, Nemci, rodiny a rody, ktoré sa prisťahovali zo strednej a západnej Európy, ale zrejme i zvyšky pôvodného osídlenia. Netvorili však žiadnu samostatnú cirkevnú jednotku a v tomto zmysle boli spravovaní biskupmi v Jágri a vo Veľkom Varadíne. O postavení, organizácii a aktivitách pravoslávnej cirkvi, žiaľ, existuje len málo historických prameňov. Je to odrazom skutočnosti, že ortodoxná cirkev, na rozdiel od katolíckej, nebola dotovaná majetkami a benefíciami zo strany kráľa či feudálov, preto v dobových listinách a kronikách nachádzame o nej pomerne málo vierohodných údajov. Pravoslávnymi veriacimi boli hlavne Rusíni a Rumuni, pričom carihradskému patriarchovi podliehali len formálne. Ten niektorým opátom prepožičal aj tzv. stavropigiálne práva, ktoré znamenali určitú nezávislosť od biskupa a nepriame podriadenie len patriarchovi

Pravoslávni veriaci v Uhorsku nemali vlastného biskupa, právomoc duchovnej správy (*potestas ordinis*) preto vykonávali biskupi zo susedných oblastí. Pre východné regióny to bol sučavský biskup z Moldavska a biskup z Przemysłu v Poľsku pre západnú časť Podkarpatska. Pokiaľ išlo o súdnu a administratívnu moc (*potestas iurisdictionis*), realizovali ju samostatné opátstva, resp. igumeni kláštorov. Od roku 1391 to bolo hruševské opátstvo pre Marmarošskú a Ugočskú stolicu a mukačevské opátstvo pre Užskú a Berežskú stolicu. Kláštor sv. Michala v Hruševe mal osobitnú autoritu a bol centrom vtedajšej východnej vzdelanosti a kultúry v Uhorsku. Veľký vplyv v tomto smere mali tiež kláštory sv. Mikuláša na Černečej hore pri Mukačeve a v Krasnom Brode neďaleko Medzilaboriec.

Za vlády nástupcov Eudovíta, teda jeho dcéry *Márie z Anjou* (1382-1385), *Karola II. Malého* (1385-1386), ako aj *Žigmunda Luxemburského* (1387-1437) sa situácia v Uhorsku a v jeho častiach výrazne zhoršila. Hlavnou príčinou boli dynastické rozpory i osobné ambície viacerých kráľovských a šľachtických rodov bojujúcich o uhorský trón a o vplyv na osobu a rozhodnutia panovníkov, ktorých podporovali. To viedlo k svojvoľnému vyberaniu nových daní, ale i zvyšovaniu rôznych iných poplatkov i povinností voči vojskám, ktoré zaťažovali tak poddaných, ako i mestá. V lesoch Podkarpatska sa okrem toho začali objavovať početné lúpežné bandy, ktorým vyhovovali veľmi neisté pomery a neporiadky v krajine. Lúpežníci sa často zamerali najmä na bezbranné vidiecke obyvateľstvo, ktoré vtedy ústredná moc vlastne nedokázala ochrániť.

3. Horné Potisie v 15. storočí

a) Situácia za Žigmunda Luxemburského

Kráľ Žigmund je spravidla hodnotený veľmi negatívne, a to tak českou, slovenskou, maďarskou i poľskou historiografiou, hoci z rôznych dôvodov. Na druhej strane, je potrebné uznať, že bol prvým tvorcom podunajského súštitia. V spojení rakúskych a českých krajín s Uhorskom videl hlavne bariéru proti tureckej expanzii, na ktoré nadväzovala aj habsburská monarchia. Bol tiež prvým uhorským panovníkom, ktorý získal titul cisára *Svätej ríše rímskej*, na kostníckom koncile pomohol odstrániť dlhodobý rozkol v cirkvi a dokázal ubrániť najmä južné časti Uhorska v mnohých bojoch proti Turkom, Neapolskému kráľovstvu aj Benátkam. Podieľal sa tiež na vytvorení uhorského stavovského štátu, v ktorom je moc rozdelená medzi panovníka a snem zastupujúci stavy. Snem mal zákonodarnú moc a volil aj panovníka.

Rusínska i ukrajinská historiografia oceňujú kráľa Žigmunda najmä za jeho prijatie podolského kniežaťa *Fedora Korjatoviča* a jeho sprievodu do krajiny. F. Korjatovič ako župan berežský a šarišský s titulom vojvodu spravoval rozsiahle mukačevské panstvo aj makovické domínium na severe východného Slovenska v rokoch 1393-1414. Po porážke od litovského kniežaťa *Vitolda* a vytvorení poľsko – litovskej únie (1386) sa totiž vzdal dedičských práv vo svojej vlasti práve v prospech Žigmunda a ten ho z tohto dôvodu rád prijal v Uhorsku, dal mu ako léna rozsiahle majetky a poveril ho aj významnými funkciami.

F. Korjatovič má nesporne veľké zásluhy na upevnení poriadku a rozvoji hospodárstva v celom regióne. Podporoval tiež pravoslávne náboženstvo a kláštory, avšak jeho pôsobenie v úlohe uvedomelého nositeľa a propagátora rusínskeho či dokonca ukrajinského národného povedomia v Podkarpatsku asi príliš nezodpovedá historickej realite. Tiež nepravdepodobná je legenda o 40 000 rusínskych roľníkoch, ktorých vraj F. Korjatovič so sebou priviedol do horného Potisia, ako aj o tristo osadách, ktoré tak údajne založil. Istá tradícia cudzích správcov mukačevského domínia pokračovala aj po smrti vdovy F. Korjatoviča *Olgy*. Domínium, ku ktorému patrilo 180 obcí a päť mestečiek, ktoré pôvodne patrilo uhorskej kráľovnej, fakticky stále zostávalo v rukách panovníka, ktorý ho odovzdával príslušným šľachticom iba ako léno.

Žigmund bol zrejme úspešnejším politikom a diplomatom v zahraničí než na domácej scéne, pretože nespokojné boli všetky vrstvy spoločnosti. Jej dôsledkom v radoch poddaných bolo narastajúce sociálne napätie, ktoré sa prejavovalo útekmi nevoľníkov na iné panstvá. Ich aktivitu evokovalo aj husitské hnutie. Z tohto hľadiska je potrebné vnímať aj veľké ľudové povstanie

v Sedmohradsku v rokoch 1437-1438. Nadväzovalo totiž na idey husitského hnutia a malo značný ohlas aj v hornom Potisí. Povstanie v severnom Uhorsku a Ugočskej stolici zase viedol bohatý sedliak *Marton*. Vzbury sa zúčastnili nielen poddaní a mestská chudoba, ale aj časť nižšej šľachty, drobných kupcov a obchodníkov, ktorým tiež prekážala anarchia v krajine. Povstalci prepadávali najmä majetky svetských a cirkevných feudálov a podľa vzoru husitov budovali aj opevnené tábory. Magnáti najprv z taktických dôvodov ustupovali požiadavkám vzbúrencov. Keď však sa zjednotili a získali pomoc tiež od rakúskeho vojvodu a nového uhorského a českého kráľa *Albrechta Habsburského* (1437-1439), povstanie rýchle násilím potlačili.

b) Vývoj za prvých Habsburgovcov

Albrecht bol zať kráľa Žigmunda, manžel jeho jedinej dcéry Alžbety, a vzbudzoval veľké nádeje na stabilitu a poriadok. Mal povesť dobrého vojaka a rozhodného človeka. Bol známy ako ochranca katolíckej viery a nezmieriiteľný nepriateľ husitstva, preto vzniklo tiež presvedčenie, že zastaví expanziu Turkov do strednej Európy. Pri návrate z jednej z výprav ochorel na úplavicu a roku 1439 neďaleko Ostrihomu zomrel. Jeho syn a nástupca Ladislav, ktorý sa narodil až po jeho smrti, dostal prímenie *Ladislav Pohrobok* (1440-1457). Počas jeho detstva regentkou bola matka kráľa Alžbeta Luxemburská. Uhorská šľachta ale z obavy pred Turkami roku 1440 zvolila za kráľa poľského panovníka *Vladislava III. Jagellovského*, ktorý však padol v bitke pri Varne v roku 1444. Regentom Uhorska až do roku 1452 sa stal hrdina protitureckých bojov, veľmož zo Sedmohradska, *Ján Hunyady*. Oblúbil si ho aj mladý kráľ Ladislav Pohrobok, ale Ján, krátko po víťaznej bitke pri Belehrade, v roku 1456 zomrel na mor vo vojenskom tábore.

Práve v tomto mimoriadne zložitom období feudálna anarchia v Uhorsku vyvrcholila. K všeobecnému zmätku, hospodárskemu úpadku a pustošeniu v krajine prispela i prítomnosť vojska *Jana Jiskru z Brandýsa* a činnosť heretikov a vzbúrencov, tzv. *bratříkov*. Práve tí vo veľkej miere operovali na území severovýchodného Slovenska (Plaveč, Chmeľov, Haligovce, Bardejov), v roku 1449 sa zmocnili dokonca Humenného a dočasne pôsobili aj v Užskej stolici. Po nečakanej smrti kráľa *Ladislava Pohrobka* (1453-1457) sa preto stal uhorským kráľom syn Jána Hunyadyho *Matej Korvín* (1458-1490). To prinieslo do života spoločnosti potrebný obrat.

c) Obdobie vlády Mateja Korvína

V prvom rade sa zameral na boj proti hnutiu bratříkov, ktorých porazil v roku 1458 v bitke pri Sárospataku, kde padol ich vodca *Peter Aksamit*. Definitívnu porážku bratříkov v Uhorsku však znamenala až bitka pri Veľkých

Kostoľanoch v roku 1467. Snažil sa dostať pod kontrolu uhorských magnátov a postupne prekonať ďalšie nedostatky v krajine. Opieral sa preto najmä o strednú šľachtu a mestá. Uskutočnil daňovú aj colnú reformu založenú na spravodlivejších princípoch. Zavedením dane z komína 20 denárov ročne od každej usadlosti príjmy pokladne vzrástli štvornásobne. Obnovil kolonizáciu zameranú na zaľudnenie menej prístupných oblastí a lokalít spustošených počas vojen a povstaní, teda i teritórií Podkarpatska a severovýchodu Slovenska. Išlo hlavne o Rusínov, ktorých zrovnoprávnil s Kumánmi, ako aj Jazygmí, preto namiesto štátnych daní platili len ročný poplatok. Navyše, Rusíni, s výnimkou platenia vlastných kňazov, boli oslobodení aj od platenia cirkevného desiatku. Kráľ Matej Korvín to oficiálne dal potvrdiť na zasadnutiach snemu v rokoch 1458 a 1469.

Matej Korvín sa v ľudovej tradícii pertraktuje ako dobrý a spravodlivý panovník, hoci často ide len o mýty. Bol to však skutočne vzdelaný a rozhladený človek, ktorý, aj s podporou druhej manželky Beatrix Aragónskej, dcéry neapolského kráľa, veľmi aktívne podporoval tiež rozvoj vedy a umenie v krajine. Pozýval tiež zo zahraničia významných bádateľov a umelcov, založil univerzitu v Bratislave (*Academia Istropolitana*) v roku 1465 aj v Pešti (1480), ale tiež bohatú knižnicu v Budíne. Na druhej strane, vydržoval veľmi nákladný dvor, mnoho stál tiež početný „čierny pluk“ tvorený žoldniermi, najmä slovanského pôvodu, no najmä vojská, ktoré si najímal na vojenské operácie. Viedol totiž expanzívnu zahraničnú politiku zameranú najmä voči susedom, v ktorej zradil aj svokra *Juraja Poděbradského*, otca prvej manželky Kataríny. Nedodrжал ani čestné slovo a v roku 1469 sa dal v Olomouci korunovať za českého kráľa, keď obsadil Moravu, Sliezsko a Lužicu. Napriek týmto úspechom, v radoch uhorskej šľachty vôbec nebol obľúbený.

Kráľ Matej je pozitívnou historickou osobnosťou v dejinách Uhorska najmä u Rusínov a Slovákov, pretože nerobil rozdiely medzi ľuďmi rôznej národnosti a náboženstva. Napríklad kancelár Academie, ostrihomský arcibiskup kardinál *Ján Vitéz zo Sredny* bol chorvátskeho pôvodu, v kráľovskej garde bolo mnoho Čechov, Slovákov i Rusínov. Tolerantnejší bol i voči ortodoxnej cirkvi v Uhorsku. V druhej polovici 15. storočia právomoc nad duchovenstvom mali rozdelenú igumen mukačevského kláštora *Lukáš* i hruševský igumen *Hilarion*. Je však potrebné poznamenať, že už od čias Ľudovíta I. sa začal tlak panovníkov a vedenia katolíckej cirkvi proti pravoslávniu, ktorý vyvrcholil za Ladislava Pohrobka. Pravoslávni kňazi boli totiž závislí priamo od zemepána, a teda postavení na úroveň poddaných. Samostatný pravoslávny biskup sa prvýkrát spomína až v listine kráľa Vladislava II. z roku 1491, v ktorej sa uvádza meno mukačevského biskupa *Joanna* pri vypočítavaní príjmov

darovaných jeho katedre. Mukačevskému biskupovi sa len postupne darilo prevziať všetky právomoci, ktorých sa opáti nechceli vzdať. Zvlášť sa bránil igumen hrušovského kláštora, ktorý si dlhé obdobie udržal istú autonómnosť.

d) Valašská kolonizácia

Veľmi dôležitým faktorom, ktorý významným spôsobom ovplyvnil celé rusínske osídlenie v juhokarpatskej oblasti aj na severovýchodnom Slovensku bola najmä valašská kolonizácia. V prvej polovici 14. storočia sa totiž začala prvá fáza kolonizácie realizovanej na valašskom práve. Pôvodne ju uskutočňovali rumunskí pastieri z Valaška a Sedmohradska, o čom svedčí mnoho slov rumunského pôvodu, ktoré sa dodnes používajú v oblasti pastierstva a chovu oviec. Dokonca aj názvy niektorých obcí na východnom Slovensku sú odvodené tiež práve od rumunských slov, ako napríklad *Miková*, *Ňagov* a podobne. Pravda, noví kolonisti boli stále viac premiešaní východoslovenským živlom, najprv keď prechádzali cez Bukovinu a Halič, a neskôr, pokiaľ ide o Slovensko, aj z horného Potisia. Cieľom valašskej kolonizácie v podstate bolo hospodárske využitie horských a podhorských oblastí pre chov väčších stád hovädzieho dobytku, kôz, ošípaných, koní, ale hlavne oviec.

Obyvateľstvo valašských osád bolo spravidla zvýhodnené dvadsaťročnou lehotou pre odovzdávanie feudálnej renty. Naturálne dávky osadníkov (syr, bryndza, kožené popruhy či vlnené prikrývky) boli pomerne nízke a neplatili ani cirkevný desiatok, keďže išlo o veriacich pravoslávneho náboženského vyznania. Vzhľadom na povinnosť vojenskej alebo tiež strážnej služby v pohraničnom regióne boli valašskí kolonisti oslobodení od roboty, preto v porovnaní s osadenstvom roľníckych dedín, ktoré sa riadili hlavne zvykovým právom, boli obyvatelia valašských, často hlavne rusínskych osád, evidentne zvýhodnení.

Rýchlejší a bezprostrednejší bol prírastok počtu rusínskych osád v severnejších a východnejších častiach dnešného Zakarpatsku, pretože tam smerovali tri skupiny Rusínov. Boli to Rusíni vytlačaní z južných regiónov privilegovanými vrstvami, rusifikovaní valašskí kolonisti z juhovýchodu i Rusíni spoza Karpát. Prevalu rusínskeho živlu u tých valašských kolonistov, ktorí prišli z Užskej a Berežskej stolice, dokazuje skutočnosť, že na východnom Slovensku sa zachovalo podstatne menej pôvodných rumunských slov, než je to napríklad v nárečiach stredného Slovenska, kam prišli valašskí kolonisti prechodom cez teritória, ktoré obývalo hlavne maďarské obyvateľstvo.

Zdá sa však, že na obdobie valašskej kolonizácie, ktorá s rôznou intenzitou prebiehala až do 17. storočia, sa viaže aj vznik väčšiny tých obcí na severovýchodnom Slovensku, ktoré sú spravidla dodnes obývané rusínskym

alebo ukrajinským obyvateľstvom. Pravda, to vôbec neznamená, že všetky tieto dediny založili Rumuni či Rusíni, pretože osídlenie v stredoveku sa často menilo. Poznáme Nemcami založené obce, ktoré sa napokon stali rusínskymi (*Detrik, Becherov, Štelbach, Pucák, Velkrop*), ale častejšie boli rusinizované aj pôvodne slovenské, ba niekedy i maďarské obce, a to hlavne v Podkarpatsku. Prirodzene, v ďalších storočiach často dochádzalo aj k opačnému procesu.

V tejto súvislosti je ale potrebné pripomenúť, že rusínske osídľovanie nemožno úplne stotožňovať s valašskou kolonizáciou. Prví Rusíni totiž ani neboli pastieri, ale vlastne roľníci. Navyše, kolonizácia na valašskom práve, zvlášť v podmienkach Slovenska, ani neprejavovala etnickú výlučnosť. Hoci jej nositeľom, zvlášť v prvých etapách, bol spravidla cudzí element, nedeterminovala ani jednoznačne ani úplne vývoj národnostnej štruktúry základného osídlenia v priebehu nasledujúcich období. Musíme mať na zreteli, že dobový termín *Valachi-Rutheni* mal v ďalších storočiach skôr sociálno-právny než etnicko-teritoriálny obsah.

Pastieri prejavujúci rusínsky pôvod alebo rás sa objavili v Šariši až na prelome 14. a 15. storočia. Išlo ale o menšie skupiny, z ktorých viaceré boli v službách hradov alebo miest a plnili úlohy ich ochrancov a strážcov. K výraznejšiemu rusínskemu zaľudňovaniu severného Šariša došlo koncom 15. storočia. Nové rusínske obyvateľstvo vtedy nielen zakladalo osady v neobývaných horských údoliach a v podhorských obciach, ale usadzovali sa aj v dedinách, ktoré boli z rôznych dôvodov vyludnené (napr. *Svidník, Nižný Orlík, Vyšný Orlík, Dubová, Cernina, Jakubany, Ruské Pekľany* a iné).

Rusínskych pastierov, ale čoraz viac aj roľníkov veľmi radi prijímali miestni feudáli, a to i najväčší z nich, akými boli *Drughetovci, Perényiovci, Petöovci* a *Péchyovci*, ktorí zároveň vlastnili rozsiahle majetky tak v Podkarpatsku ako i na východnom Slovensku, ba dokonca aj v stoliciach s maďarskou populáciou. Pravda, okrem bohatých panstiev, akými bola hlavne *užhorodské, činadijevské a mukačevské*, aj na východe Slovenska vznikli veľké feudálne panstvá. Išlo napr. o *makovické, stropkovské, čičavské* alebo *humenské* panstvo. Šľachtickí vlastníci podľa svojej potreby neraz premiestňovali aj celé skupiny poddaných v rámci vlastných domínií. Aj takýmto spôsobom sa mnohí rusínski roľníci z Podkarpatska dostali do dnešných sídel na východnom Slovensku.

Relatívne veľmi pestré etnické zloženie osídlenia horného Potisia i severovýchodného Slovenska sa však v jednotlivých regiónoch postupne stávalo čoraz viac homogénnym. Totiž obyvateľstvo, ktoré sa ocitlo vo výraznejšej menšine v určitom socio-geografickom priestore, sa rýchle prispôbovalo väčšine a asimilovalo sa. Tento prirodzený proces však uľahčovala skutoč-

nosť, že v uhorskom stavovskom štáte národná identita nebola významným činiteľom. Život a osud človeka oveľa viac determinovala jeho sociálna a náboženská príslušnosť, ktorá rozhodovala o jeho právnom postavení a určovala spoločenský status.

V.

KARPATSKÍ RUSÍNI V 16. A 17. STOROČÍ

1. Horné Potisie v 16. storočí

a) Rusíni a povstanie Juraja Dózsú

Už v druhej polovici 15. storočia a začiatkom 16. storočia sa postavenie poddaného roľníctva sústavne zhoršovalo. Okrem feudálnej renty (tzv. deviatku i roboty) a cirkevného desiatku poddaní väčšinou platili tiež štátnu daň (porciu), ktorej výška sa strojnásobila. Isté výhrady k vláde Mateja I. Korvína mala aj šľachta, preto po nečakanej smrti kráľa, ktorý zomrel v roku 1490 na mozgovú príhodu vo veku 47 rokov, nesúhlasila s nástupníctvom jeho nemanželského syna Jána, ako si to sám prial. Kráľom sa preto stal **Vladislav II. Jagellovský** (1490-1516), ktorý bol už od roku 1471 aj českým kráľom a pre jeho ústupčivú povahu bol často prezývaný ako „kráľ Bene“, pretože na všetko reagoval latinským slovom „dobře“. Bol pod vplyvom magnátov a mnohé právomoci odovzdával feudálom, zvyšoval dane a do istej miery podcenil ohrozenie zo strany Turkov, ktorí ovládli Balkán a ohrozovali tak aj strednú Európu.

Zvlášť nepriaznivé zmeny nastali aj v postavení rusínskeho roľníctva v Uhorsku. Mnohí patrili k vrstve bývalých slobodných, no vo vojsku povinne slúžiacich ľudí, čo boli usadení na niekdajších hraniciach krajiny, najmä v Podkarpatsku a Sedmohradsku. Pôvodne sa nazývali kráľovskí alebo hradní jobagióni, pričom z prvej skupiny vznikali šľachtici, z druhej služobníci hradu, strážcovia, remeselníci, ale aj roľníci. Práve medzi nimi boli aj Rusíni. Ochrannú ruku nad nimi držal ešte kráľ Matej Korvín. Hranica štátu sa však medzitým posunula smerom na sever, takže strážna služba na pôvodnej hranici stratila zmysel.

Kráľ Vladislav II. preto na nátlak magnátov sa snažil obmedziť i práva a výhody rusínskych roľníkov a úplne ich podriadil feudálom. Súčasne na ne rozšíril tiež platnosť nariadení o štátnej dani, od ktorej boli pôvodne oslobodení. Najväčšie zmeny v tomto smere priniesol dekrét Vladislava II. z roku 1498. Napriek tomu rusínski, ale rovnako aj sedmohradskí kráľovskí a hradní poddaní si svoje slobody a výsadnejšie spoločenské postavenie v porovnaní s poddanými šľachticov aspoň do istej miery udržali. Vzhľadom na oslobodenie od platby cirkevného desiatku mali dokonca vyšší status ako slovenskí alebo maďarskí jobagióni, teda ako poddaní tej istej kategórie.

Uvedené výsady v istom zmysle vyčleňovali určitú časť rusínskych roľníkov z masy bežného poddaného obyvateľstva a umožňovali im tak zachovať si špecifiku. Navyše, privilégia Mateja Korvína mali aj svoj národný aspekt. Relatívne zvýhodnenie rusínskych a rumunských poloslobodných poddaných bránilo ich úplnému premiešaniu sa s maďarským, resp. so slovenským roľníctvom. Zachovali si takto aj určitý etnický, náboženský a kultúrny svojráz oveľa dlhšie, pretože sa vyhli rýchlejšej prirodzenej asimilácii, ktorá v takýchto prípadoch spravidla prebieha.

Snaha feudálov zvýšiť svoje zisky, ako i úsilie kráľa novými daňami posilniť obranu voči Turkom, viedli k hospodárskemu úpadku väčšiny poddaných roľníkov. Svedčí o tom údaj, že len za jeden rok (1494-1495) v troch podkarpatských stoliciach, ako aj v zemplínskej a šarišskej stolici, sa znížil počet poddanských platiacich jednotiek z 15 294 na 14 255, teda o 6,8%. Obmedzená bola tiež istá sloboda pohybu poddaných, ktorou disponovali, pokiaľ nemali dlhy voči zemepánovi.

Snem z roku 1492 totiž zakázal poddaným pri sťahovaní brať si so sebou časti obydliá, a tým ich nepriamo pripútal k pôde. Málokto si totiž mohol dovoliť odísť a zanechať všetok svoj majetok. Navyše, snem z roku 1507 predpísal väčšine poddaných roľníkov, a to bez ohľadu na skutočné majetkové pomery, kráľovskú daň vo výške troch denárov z dvora. Toto nové zdanenie znamenalo, že platíť museli nielen tí, ktorí mali usadlosť alebo jej časť, ale aj všetci tí, čo v rámci usadlosti žili. Nevyhnutne preto dochádzalo k zadlženiu roľníkov, čo bolo hlavnou prekážkou ich voľného pohybu.

Zhoršenie sociálno-právneho postavenia poddaných roľníkov vrátane tých, ktorí hospodárili na kráľovskom majetku a boli zjavne zvýhodnení, vyvolávalo nespokojnosť vidieckeho obyvateľstva. Stále menej priaznivé ekonomické a sociálne podmienky jeho života za kráľa Vladislava II. sa prejavovali ešte oveľa výraznejšie pri ich porovnávaní so situáciou za Mateja Korvína. Napriek zadlženiu množili sa preto úteky poddaných, ale aj iné prejavy sociálneho napätia. V krajine hrozili otvorené roľnícke nepokoje.

V apríli 1514 v Uhorsku z iniciatívy pápeža Leva X. a so súhlasom kráľa vyhlásil ostrihomský arcibiskup, kardinál T. Bakócz, križiacku výprava proti Turkom. Jej účastníkom boli sľúbené nielen odpustky, ale poddaným sedliakom osobná sloboda a obyvateľom miest oslobodenie od mýta. Preto mnohí roľníci z celej krajiny, vrátane Podkarpatska, sa masovo hlásili pod zástavu križiakov (kurucov), ktorým velil Juraj Dózsa, pôvodom sedliak, povýšený na zemana práve za udatnosť v protitureckých bojoch. Na jar roku 1514 bolo len v budinskom tábore 40 000 ľudí, v lete sa už celkový počet križiakov blížil k stotisícovej mase. Keď sa križiacke oddiely pod vedením Juraja Dózsu,

jeho brata Gregora Dózsu a cseglédskeho kňaza Vavrinca Meszárossa kvôli odkladaniu akcie, nedostatočnej výzbroji a zlému zásobovaniu vzbúрили, ohrozovali tak najmä magnátov a cirkevnú hierarchiu. Medzi povstalcami boli poddaní, remeselníci, ale i drobní kupci, kňazi i zemani maďarskej, rumunskej, slovenskej, rusínskej, srbskej aj chorvátskej národnosti. Vzbúrenci začali prepadať, rabovať a vypalovať hlavne pánske kaštiele, majetky a sídla miestnych úradníkov i cirkevných hodnostárov. Pritom dochádzalo najmä k lúpežným prepadom, ale neraz i k zabitiu feudálov, vrátane žien a detí. Akcie prebiehali najprv v strednom a južnom Uhorsku, rýchle sa však rozšírili na Podkarpatsko, ba čiastočne i na južné Slovensko.

V hornom Potisí povstanie zachvátilo najprv Marmarošskú a Ugočskú stolicu, neskôr preniklo aj do Berežskej a Užskej stolice. Najaktívnejšie i vzbúrenci počínali v Marmaroši, kde sa k nim pridalo 32 zemanov. Jeden z najväčších magnátov celého tohto regiónu, župan G. Perényi, sa zachránil len útekem na chustský hrad. Viacero feudálov a predstaviteľov šľachty prišlo o život v Ugočskej stolici. Ohnisko povstania bolo v Sevluší, pričom tamojším roľníkom velil učiteľ I. Balog. Silné povstalecké skupiny sa nachádzali aj v Koroleve, v Sasove, v Tekove a v Čornotysove. Ich časť tiahla do vnútrozemia, aby sa spojila s hlavnými silami J. Dózsu.

V Berežskej stolici sa do povstania zapojili nielen roľníci, ale aj mestská chudoba. Centrami povstalcov boli totiž hlavne mestá Mukačevo a Berehovo, ale aj väčšie obce, akými boli Činadijevo a Velyki Lučky. Je zaujímavé, že vzbúrených roľníkov v Užskej stolici agitovali aj pravoslávni kňazi. Povstalci, ktorých viedol P. Boršvayi, sa sústredili hlavne na útoky voči majetkom najväčších feudálov v tejto oblasti, čo boli rodiny Rozgonyi a Tarcsayi.

Povstanie J. Dózsu prinútilo feudálov dočasne prerušiť vzájomné spory a rozbroje, ktoré existovali medzi stúpecami magnátov a strednej šľachty. Proti hlavným silám povstalcov preto súčasne vystúpili palatín Š. Báthory aj sedmohradský vojvoda Ján Zápoľský. Protipovstalecké sily v Zakarpatsku viedli Gabriel Perényi a Štefan Verböczy, ktorý bol rusínskeho pôvodu a pochádzal z obce Verbovec v Ugočskej stolici. Keď dostali istú pomoc aj od kráľa, v priebehu júla a augusta 1514 dokázali všetky oddiely vzbúrencov poraziť. Nasledovali kruté represálie, ktoré priniesli smrť všetkým vodcom rebélie, ale aj tisícom z jej radových účastníkov. Obesených a inak zabitých bolo asi 50 000 povstalcov. J. Dózsu dokonca zaživa upiekli na rozžeravenom železnom tróne a jeho druhov nútili jesť kúsky mäsa.

Ďalekosiahle boli sociálno-právne dôsledky potlačenia Dózsovho roľníckeho povstania. Išlo o ustanovenia uhorského snemu zvolaného na október 1514, ktorý pre prísne, drakonické opatrenia voči poddanému obyvateľstvu

dostal prívlastok „divoký“ snem. V prvom rade, rozhodol o potrestaní povstalcov, a to tak, že zemaní zúčastnení povstania stratili svoj majetok v prospech jeho odporcov. Nešľachtická populácia bola uvrhnutá do „pravého a večného poddanstva“ (mera et perpetua rusticitas). Takto obyvateľstvo dostalo vlastne zákaz opustiť pôdu bez súhlasu zemepána a nosiť zbraň. Obnovenie pripútania roľníkov k pôde, ktoré pripomínalo obdobie raného feudalizmu, preto často nazývame „druhým nevoľníctvom“.

Snem z roku 1514 určil tiež formy náhrady škody feudálom, ktoré im spôsobili povstalci, a zároveň stanovil minimálnu mieru feudálnej renty. Feudáli, okrem cenzu v peniazoch, mali právo od poddaného ročne vyžadovať deviatok z úrody v naturáliách, robotu 52 dní na jednu usadlosť a povinné dary. Konkrétne išlo o 12 kurčiat, dve husi a 10 nevoľníkov muselo vykriť jedného brava. Snem urobil iba jednu výnimku: zákaz sťahovania sa netýkal tých, ktorí z vidieka prichádzali do slobodných kráľovských miest. Táto klauzula sa však Rusínov v Podkarpatsku týkala len v minimálnej miere.

Za dôsledok porážky Dózsovhov povstania možno považovať i zavedenie nového kódexu zákonov, teda súpisu platných zákonov, ktorý nazývame *Opus tripartitum*. Hoci uvedený zákonník nikdy nebol oficiálne schválený, vyšiel už v roku 1517 a začal sa používať v praxi. Jeho autorom bol Štefan Verböczi, predstaviteľ strednej šľachty. Podľa tohto zákonníka všetci obyvatelia Uhorska, okrem šľachty, predstaviteľov cirkvi a občanov kráľovských miest, boli poddaní. Pokiaľ išlo o Rusínov, fakticky všetci boli poddanými, pretože rusínska šľachta bola asimilovaná, duchovných pravoslávnej cirkvi sa výnimka netýkala a v kráľovských mestách Rusínov žilo iba niekoľko.

b) Moháčska porážka a horné Potisie

Po potlačení roľníckeho povstania sa spory medzi vyššou šľachtou a zemanstvom do istej miery obnovili. Skupinu magnátov viedli palatín Š. Báthory, župan G. Perényi a ostrihomský arcibiskup Tomáš Bakócz, ako i jeho nástupca Juraj Szathmári, kým na čele zemanov stáli Ján Zápoľský a Štefan Verböczi. Rástol tiež politický vplyv thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti v Uhorsku, ktorá prosperovala z obchodu a banského podnikania. Politická kríza a hospodárska anarchia boli príčinou banického povstania (1525-1526), ale aj zvýšenia tureckého nebezpečenstva, ktoré napokon viedlo ku katastrofálnej moháčskej porážke 29. augusta 1526.

Smrť mladého kráľa **Ludovíta II. Jagellovského** (1516-1526), ktorý zahynul pri úteku po rozbití uhorského i českého vojska pri Moháči, okrem iného vlastne umožnila časti uhorskej šľachty korunovať **Jána Zápoľského** za uhorského kráľa. Za kráľa bol ale korunovaný aj rakúsky arcivojvoda Ferdinand

z rodu Habsburgovcov ako manžel sestry Ľudovíta II. Anny Jagellovskej. **Ferdinand I.** (1526-1564) sa opieral o silnú žoldniersku armádu a o podporu cirkvi, Chorvátska a kráľovských miest. Významnú pomoc dostal aj od svojho brata, španielskeho kráľa a nemeckého cisára *Karola V. Habsburského*.

Obaja králi viedli dlhotrvajúce boje, ktoré dočasne ukončil tzv. veľkoveľkokaradínsky mier roku 1538. Ponechal status quo v stále rozdelenom kráľovstve. Štyri podkarpatské stolice ale pripadli Ferdinandovi. Po smrti Jána Zápoľského v roku 1540 a narodení jeho syna Jána Žigmunda sa však boje obnovili, pretože s nárokmi vystúpila manželka Jána Zápoľského Izabela Jagellovska, dcéra poľského kráľa Žigmunda I. Starého, Hajdúsi rodiny Zápoľských a ich tureckí spojenci na jednej strane a žoldnieri Ferdinanda I. na strane druhej sa pritom neraz vojensky stretávali práve na území východného Slovenska a Podkarpatska. Pravda, spôsobili týmto dôležitým regiónom nemálo hospodárskych škôd.

V roku 1541 Turci obsadili južné a stredné Uhorsku a vytvorili tzv. buďinský pašalik. Rozhodujúca časť Podkarpatska bola vtedy pripojená ku Sedmohradskému kniežatstvu, ktoré ale uznávalo zvrchovanosť tureckého sultána. Len západná časť Uhorska a Slovensko boli pod kontrolou kráľa Ferdinanda I. Podkarpatsko bolo fakticky rozdelené na dve časti. Marmarošská, Ugočská, ako i Berežská stolica boli tak v tomto období súčasťou Sedmohradska, Užská stolica s pevnosťami Užhorod, Nevické a Seredné bola v rukách Habsburgovcov.

Prirodzene, tí sa usilovali situáciu v tomto smere zmeniť. Uchádzali sa hlavne o pevnosti Podkarpatska: Mukačevo a Chust. Za vlády cisára a kráľa **Maximiliána II.** (1564-1576) ich v roku 1565 dobyl cisársky generál Lazar Schwendi. V nasledujúcom roku zase, v rámci tureckej pomoci Sedmohradsku, Tatári dobyli a vyplenili Berehovo. V roku 1567 bola síce Marmarošská stolica pripojená k Sedmohradsku, avšak stolice Berežská, Užská a Ugočská zostali pod kontrolou kráľa. Tento stav potvrdil aj mier uzavretý medzi Maximiliánom II. a Tureckom v Edirne v roku 1668 na osem rokov, ktorý určil hranice medzi oboma štátmi.

Slovensko a podkarpatské stolice sa týmto spôsobom stali priamymi susedmi Osmanskej ríše. Znamenalo to, že tieto územia boli vystavené veľmi častým nájazdom tureckých vojsk a utrpeli tak tiež veľké škody. Ničivé následky mali aj vpády poľských jednotiek na Podkarpatsko. V roku 1557 tak najviac utrpeli mestá Mukačevo, Berehovo, Chust a Vyškovo. Takéto poľské výpravy sa zintenzívnili hlavne po roku 1576, keď sa sedmohradské knieža Š. Báthory stal poľským kráľom a usiloval sa získať aj Uhorsko.

c) Karpatskí Rusíni v 16. storočí

Život Rusínov v Podkarpatsku a na severovýchodnom Slovensku v 16. storočí, okrem negatívnych dôsledkov vojnových akcií a plienení zo strany všetkých vojsk, a to bez ohľadu na ich príslušnosť, bol ovplyvnený aj vývojom v agrárnej oblasti a určitými zmenami v národnostnej štruktúre obyvateľstva v týchto regiónoch. V dôsledku opatrení po roku 1514 smerujúcich k zavedeniu systému tzv. druhého nevoľníctva sa začala tiež nivelizácia jednotlivých kategórií roľníkov, ktorá smerovala k vzniku právne a sociálne takmer rovnorodej vrstvy poddaných. Tento trend tak znamenal výrazne obmedzovanie niektorých výsad a odstránil určité úľavy rusínskych kolónov (jobagionov) i valašských kolonistov v Podkarpatsku i na východnom Slovensku. Súčasne ho urýchlil postupný prechod obyvateľstva pastierskych obcí k roľníckemu spôsobu života v priaznivejších geografických a klimatických podmienkach.

V súvislosti so zdaňovaním rusínskeho obyvateľstva sme svedkami historicky zaujímavého javu: rozdielneho hodnotenia ekonomických a sociálnych podmienok života Rusínov zo strany miestnych feudálov a viedenského dvora. V charakteristike prvých z nich Rusíni vystupujú ako veľmi chudobní, neschopní zniesť ďalšie daňové zaťaženie. Ústredné úrady tieto tvrdenia popierali a konštatovali skôr opak. Prirodzene, miestni šľachtici vykresľovali situáciu o čosi dramatickejšie, aby tým chránili vlastné príjmy a v tomto smere sa nemienili deliť s kráľom.

K homogenizácii poddaných v Uhorsku prispieval i rozvoj tovarovo-peňažných vzťahov v Európe v súvislosti s veľkými zámorskými objavmi. Preto mnohí feudáli sa usilovali o alodizáciu svojich majetkov a často sa usilovali založiť vlastné hospodárstva, tzv. majere, s vyššou mierou intenzity poľnohospodárskej výroby. Z tohto dôvodu sa neraz snažili pripraviť o pôdu aj poddaných roľníkov. Často využívali k tomu aj značnú zadlženosť poddanských usadlostí, súkromno-právny charakter vtedajšej hospodárskej legislatívy a podporu zo strany štátnych inštitúcií.

Uvedené zmeny znamenali spoločenské zblíženie sedmohradských a rusínskych poddaných, ktorí boli dovtedy v istom zmysle privilegovaní, s celou masou maďarských a slovenských poddaných roľníkov, a to usadených na kráľovských aj na šľachtických majetkoch. Prispelo k tomu tiež všeobecné zavedenie cirkevného desiatku, ktorý začali platiť aj pravoslávni veriaci. Od začiatku 16. storočia so súhlasom cirkvi sa totiž jeho výnosy mali používať na financovanie obrany krajiny voči Turkom.

Difúzia Rusínov zvlášť rýchlym tempom prebiehala práve na severovýchodnom Slovensku. Potvrdzujú to súpisy poddaných, keď v jednotlivých obciach sa vyskytovali slovenské i rusínske mená. To dokazuje fakt, že Ru-

síni sa asi usadzovali v slovenských, roľníckych obciach, na druhej strane sa zrejme i Slováci sťahovali do rusínskych, často valašských dedín. Migráciu slovenských roľníkov z južného Zemplína a Abova smerom na sever, teda do Šarišskej stolice a severnej časti Zemplínskej stolice podnietil príchod Maďarov z oblasti okupovanej Tureckom. Procesu vzájomného premiešavania sa Rusínov i Slovákov napomáhal najmä slovanský charakter rusínskeho i slovenského obyvateľstva, ktorý sa okrem iného prejavoval v jazykovej blízkosti oboch etník.

V Podkarpatsku sa národnostné pomery menili hlavne migráciou maďarského obyvateľstva na sever po tureckej okupácii značnej časti Uhorska. V južných oblastiach horného Potisia, teda, na juhu Berežskej, Užskej a Ugočskej stolice, maďarský živel tak začal postupne prevládať. Okrem starých rodov z 13. a 14. storočia sa v Podkarpatsku etablovali nové grófske rodiny: Teleki, Sztáray, Forgách, Barkóczi, Sztóyai a iné. Ich pozemkové majetky síce nedosahovali rozmery latifundií ich predchodcov, zohrávali ale v hospodárskom a politickom živote regiónu významnú úlohu.

Nemenší význam vo vývoji na sídelnom území Rusínov v Uhorsku mali zmeny v nábožensko-cirkevnej sfére vtedajšej spoločnosti. Prvou bola Luthe-rova reformácia cirkvi, ktorá v tridsiatych rokoch 16. storočia prenikla až do Podkarpatska. Práve tam dosiahla aj najvýchodnejšiu hranicu rozšírenia. Kým nositeľmi protestantského učenia Martina Luthera bolo na území Slovenska a v Sedmohradsku predovšetkým nemecké meštianstvo, situácia v Podkarpatsku bola iná. Tamajšie nemecké obyvateľstvo bolo už asimilované, preto šíriteľmi ideí evanjelickej cirkvi augsburského vyznania sa tak stali šľachtici, ktorí boli spravidla maďarskej národnosti. Nie je náhodou, že prví propagátori protestantizmu v Podkarpatsku, Štefan Gálszécsi, Štefan Kopácsi a Michal Siklósi, pôsobili pod ochranou Perényiovcov. Oveľa väčší ohlas v maďarskom prostredí však malo učenie Jána Kalvína, ktoré sa rozšírilo v druhej polovici 16. storočia, hoci prvý zbor jeho stúpencov vznikol v Užhorode už v roku 1546.

Kalvínov, teda reformovanú cirkev, tiež podporovali niektorí uhorskí šľachtici, akými boli Drughetovci, Dobóovci, Rákócziovci, Mokcsayovci či Pálóczy-Horváthovci. Organizovanú podobu získali kalvíni v regióne na synode v Berehove v roku 1552. Ich zbory vznikali hlavne na Maďarmi obývanom juhu Užskej, Ugočskej a Berežskej stolice, avšak aj medzi Slovákami okolo Sobraniec. Vyvíjali aj aktívnu misijnú činnosť, o čom, okrem iného, svedčí vznik kalvínskych zborov v niekoľkých rusínskych obciach, hoci sa tam udržali len do doby protireformácie. Tá sa síce začala už v druhej polovici 16. storočia, ale oveľa väčšiu intenzitu nadobudla až za vlády **Rudolfa II.**

(1576 -1608), ktorý bol od detstva vychovávaný v prísnom katolíckom duchu na španielskom dvore.

Rusínske obyvateľstvo Podkarpatska i na severovýchode Slovenska však bolo, až na nepatrné výnimky, pravoslávneho vyznania, pričom všetky ich parochie formálne podliehali mukačevskému biskupovi. Významnú úlohu naďalej zohrávali aj pravoslávne kláštory. Okrem hrušovského i mukačevského *monastyra*, ktoré vznikli asi v 14. storočí, boli v priebehu 16. storočia i v ďalších rokoch založené kláštory v iných lokalitách, akými boli aj Gorinčevo, Bedevľa, Kryčevo či Malýj Bereznyj. Na rozdiel od kláštorov, ktoré vďaka prideleným majetkom, no i lepšiemu hospodáreniu prosperovali, postavenie pravoslávnych fár bolo omnoho zložitejšie.

Popi boli totiž súčasťou poddanského stavu, nemali vlastný slobodný majetok a riadne plnili feudálne povinnosti. V tomto zmysle so závisťou hľadeli na spoločenské postavenie rímskokatolíckych kňazov, na ich príjmy a benefíciá cirkevných inštitúcií. V obci sa fakticky funkcia pravoslávneho kňaza dedila, preto počet popov stále rástol. Noví kňazi neabsolvovali žiadne teologické štúdium a liturgiu i obrady sa naučili od svojich otcov alebo predchodcov. Odborná úroveň a morálna prestíž pravoslávneho duchovenstva v Uhorsku sa čiastočne zvýšila, keď z Haliče sa presťahovalo niekoľko popských a kantorských rodín, ako boli Beskidovci, Drozdovičovci, Duchnovičovci, Pidhajeckí, Ilnickí, Tarasovičovci a podobne.

Uplatňovanie stredovekej zásady „*Cuius regio, eius religio*“ malo za následok, že prechodom mnohých podkarpatských feudálov k protestantom prešli k nim súčasne aj všetci poddaní na ich majetkoch. V Podkarpatsku, v Sedmohradsku, ale čiastočne aj na juhovýchodnom Slovensku rástol tak najmä počet kalvínov, zatiaľ čo v slovenských a sedmohradských mestách sa uchytilli luteráni. Stúpencom protestantských cirkví však nešlo ani tak o reformu cirkvi, ale skôr o majetky rímskokatolíckej cirkvi a o vyjadrenie nesúhlasu s vládou Habsburgovcov, ktorú katolícka hierarchia podporovala.

Pravda, šírenie protestantizmu ohrozovalo aj záujmy pravoslávia, mukačevského biskupa, kňazov i rehoľníkov. Z tohto dôvodu u istej časti pravoslávneho kléru opäť ožila idea zjednotenia cirkvi, teda únie medzi východným a západným kresťanstvom. Uvedená myšlienka, ktorá nebola nová, zodpovedala aj záujmom rímskokatolíckej cirkvi a pápeža, a to aj v súvislosti s protireformačným úsilím. Návrat protestantov do všeobecnej cirkvi bol totiž s podporou pápeža a kráľa viac-menej možný len vo forme rekatolizácie, teda nie návratu k schizmatizmu, ako sa začalo označovať pravoslávie po otvorenej roztržke s Kyjevom v 15. storočí.

2. Horné Potisie v 17. storočí

a) Užhorodská únia a Rusíni

Pod latinským slovom *únia* spravidla rozumieme zjednotenie, uzatvorenie jednoty alebo stav jednoty. V cirkevných dejinách sa však termínom *únia* označuje cirkevno-právny akt, ktorým sa isté spoločenstvo veriacich zjednocuje so všeobecnou, teda katolíckou cirkvou. V praxi sa častejšie používa na označenie zjednocovania medzi východnými pravoslávnymi cirkvami a cirkvou katolíckou. V tejto súvislosti sú preto z histórie najznámejšie *Florentská únia*, *Brestská únia* a v našich dejinách najmä *Užhorodská únia*.

Florentská únia

Už od začiatku 15. storočia sústavne narastalo nebezpečenstvo invázie silných vojsk Osmanskej ríše nielen do centra Byzancie, ale tiež do strednej a západnej Európy. Preto aj byzantský cisár *Ján VIII. Palaiologos* (1425-1448) požiadal o pomoc pápeža a prisľúbil mu zjednotenie východnej a západnej cirkvi, teda odstránenie tzv. veľkej schizmy z roku 1054. Koncil bol pôvodne zvolaný do Ferrary, no vzhľadom na epidémiu cholery sa napokon konal vo Florencii. Na florentskom koncile 6. júla 1439 došlo tak k formálnemu zjednoteniu oboch cirkví, ktoré však bolo oficiálne vyhlásené až pápežskou bulou *Laetantur caeli*.

Okrem konštantinopolského patriarchu *Bessariona* sa o opätovné spojenie s Rímom zaslúžil hlavne kyjevský metropolita *Isidor*, ktorý sa stal kardinálom a pápežským legátom *a latere*. Podliehalo mu vtedy až osem biskupstiev. Kým západná Halič, Cholmsko, Volyňsko a Kyjevsko prijali úniu v podstate pozitívne, Evov uvedenú dohodu odmietal. Hoci privilégium z roku 1443 bola východná cirkev formálne zrovnoprávnená s cirkvou západnou, vedenie rímskej cirkvi jej hodnostárov nikdy nepokladalo za rovnocenných s katolíckou hierarchiou. Zvlášť záporne sa voči únii postavila Moskva, kde bol dokonca metropolita *Isidor* i zatknutý. Podarilo sa mu síce ujsť do Litvy, avšak v roku 1453 sa dostal do zajatia Turkov. Situáciu ale využili ortodoxní utečenci z Byzancie, ako aj moskovský metropolita *Jonáš*, ktorý sa vtedy veľmi usiloval podriadiť si východnú cirkev aj v Litve, v Bielorusku a na Ukrajine. Po páde Carihradu totiž ašpiroval na postavenie hlavy ortodoxnej cirkvi.

Po rezignácii *Isidora* sa jeho nástupcom stal *Grigorij Bulgar*, ktorý sa stal metropolitom Kyjeva, Haliče a celej Rusi, kým diecézy na území podriadenom Moskve zostali *in partibus infidelium*, teda biskupstvá momentálne v rukách neveriacich. V roku 1470 na základe aktivity *Jonáša* a jeho stúpencov z radov gréckej emigrácie Únia v Kyjeve padla a tamojší metropolita prijal

byzantskú jurisdikciu. Začalo sa tak obdobie istej krízy katolicizmu vo východnej Európe, ktoré pretrvávalo takmer do konca 16. storočia. Postavenie katolíckej cirkvi tiež oslabil práve prebiehajúca reformácia, preto niekdajšia Únia postupne upadala do zabudnutia.

Brestská únia

Idea únie sa stala znovu aktuálnou v Haliči, ktorá sa stala súčasťou poľsko-litovského štátu. Ten vznikol ako výsledok lublinskej únie z roku 1569. Zjavná snaha o obnovenie únie východnej a západnej cirkvi v tomto priestore zodpovedala záujmom protireformácie, preto sa jej propagátorom stal hlavne rád jezuitov. S myšlienkou únie však sympatizovala i určitá časť pravoslávneho duchovenstva, ktorá sa usilovala o podobné postavenie, aké vtedy mali kňazi rímskokatolíckej cirkvi.

Za vlády kráľov *Štefana Báthoryho* (1576-1586) a *Žigmunda III. Vasa* (1589-1632) v Poľsku sa spory medzi katolíckou šľachtou a pravoslávnyim obyvateľstvom vyostrili až do takej miery, že únia oboch cirkví sa stala aj spoločensky potrebnou. Úsilie v tomto smere zintenzívnilo aj zriadenie pravoslávneho patriarchátu v Moskve v roku 1589. Od roku 1590 istá časť pravoslávnych kňazov začala jednať s kráľom ohľadom pripojenia sa ku katolíckej cirkvi. V roku 1595 lucký biskup *Kyrylo Terleckij* a vladimírsky biskup *Ipatij Potij* v Ríme uznali pápeža za hlavu cirkvi.

V októbri 1596 kráľ *Žigmund III.* a kyjevský metropolita *Michail Ragoza* v zmysle odporúčania pápeža *Klementa VIII.* zvolali do Brestu Litovského cirkevný snem, na ktorom oficiálne vyhlásili uzavretie Únie. Prijala ju pravoslávna hierarchia z Poľska, z pravobrežnej Ukrajiny a z Bieloruska. So závermi snemu okrem kyjevského metropolitu súhlasili biskupi lucký, vladimírsky, pinský, chelmský a polocký. Biskupi z Przemyslu a Lvova prijatie Únie odmietli, zrejme sa obávali o náboženské aj etnické špecifiká obyvateľstva. Očakávali totiž latinizáciu cirkvi a rýchlu polonizáciu obyvateľstva. Na druhej strane, stúpenci Únie prijali všetky dogmy katolíckej cirkvi, ponechali si však východný obrad, slovanský bohoslužobný jazyk a ženbu kňazov. Situácia ale zostala značne napätá aj naďalej, pretože obe strany občas fakticky dohodu porušovali.

Odporcami únie zostali nielen niektorí predstavitelia ortodoxného kléru, ale aj značná časť haličských Rusínov. Katolícka strana tiež nespĺnila sľuby a nepripustila pravoslávnych biskupov do senátu. Kňazi latinského rítu boli naďalej uprednostňovaní, preto v cirkevnej oblasti nepokoje ďalej pretrvávali. Pre kráľa Žigmunda III. to bolo nepríjemné o to viac, že smrťou cára *Fjodora*

roku 1598 vymrel rod Rurikovcov, pričom Žigmund III. sa chystal pretendať na ruský trón.

Keďže rovnoprávnosť kňazov a biskupov východného a západného obradu sa v praxi dosť často nedodržiavala, preto veľká časť haličskej šľachty maloruského pôvodu prechádzala k rímskokatolíckej cirkvi a súčasne sa i polonizovala. Aj mnohé také slávne poľské šľachtické rody, akými boli Dluski, Czartoryski, Czertwytynski, Ostrowski, Potocki, Puzyna, Sapiecha, či Wiszniewicki boli fakticky pôvodom Ukrajinci. Aj z tohto dôvodu pápež Urban VIII. v roku 1624 prestupy v rámci dvoch rítov jednej cirkvi zakázal. Toto rozhodnutie novelizovali aj pápeži Klement XIV. (1774) a Pius VII. (1802). Rovnaké stanovisko obsahovala aj dohoda uzavretá medzi biskupmi rímskokatolíckej a gréckokatolíckej cirkvi vo Lvove 19. júla 1863. Týkala sa niektorých sporných otázok, ktoré jasne neriešilo dovtedajšie kanonické právo. Dňa 30. septembra 1863 dohodu dekrétom *Ad graves et diuturnas (Concordia)* potvrdila Kongregácia pre šírenie viery v Ríme a 6. októbra 1863 ju schválil tiež pápež Pius IX.

Snahy o úniu v Uhorsku

Prirodzene, otázka oboch cirkví bola živá i v podkarpatskej oblasti a na východnom Slovensku. Hoci sa na christianizácii týchto oblastí začiatkom 9. storočia podieľali tak grécki mnísi zo Sedmohradska a Bulharska, ako aj latinskí misionári, napr. sv. Vojtech, sv. Bruno a iní, grécko-slovanský obrad sa v Uhorsku vďaka tolerantnému postoju niektorých panovníkov udržal, a to sčasti aj na slovenskom území. Aj keď už od čias *Kolomana I.* sledujeme pomerne dôslednú latinizáciu cirkvi a úpadok východného obradu v Uhorsku, určité enklávy zostávali verné „starej vire“, ktorá však pravdepodobne až do polovice 15. storočia vlastne ani nemala schizmatický ráz a bola pod jurisdikciou katolíckej cirkvi.

Nový impulz pre pravoslávie v Uhorsku predstavovala až valašská kolonizácia. Znamenala totiž postupný príchod väčšieho počtu kolonistov z Rumunska, Moldavska, Bukoviny a Haliče, ktorí sa otvorene hlásili ku grécko-byzantskej ortodoxnej cirkvi, a to vrátane niekoľkých vieroučných odlišností, východného obradu a vlastnej, pravoslávnej jurisdikcie. Pravoslávie sa tak, a to aj na základe rudimentov „starej viry“, bez problémov ujalo a praktizovalo nielen v stoliciach Podkarpatska, ale aj na východe a severe Slovenska.

Organizačne pravoslávnu cirkev v Uhorsku spravoval mukačevský biskup, o čom svedčia kusé správy z konca 15. storočia. Väčšou stabilitou sa táto funkcia vyznačovala až v nasledujúcom storočí, avšak biskup bol až príliš závislý od správcov, a neskôr aj vládcov mukačevského domínia. Dokazujú to

práve sťažnosti na mukačevských úradníkov u cisára *Maximiliána II.* v šesťdesiatych rokoch 16. storočia. Ešte svojvoľnejšie si však počínali ďalší majitelia panstva: G. Magocsi, berežskí župani, ako aj sedmohradské kniežatá. Istú právomoc nad biskupom si uplatňovali aj uhorskí králi.

Od čias Anjuvcov sa však pravoslávie ocitlo pod určitým tlakom. Tí, na rozdiel od Arpádovcov, totiž nemali toľko príbuzenských zväzkov vo východnej Európe a presadzovali západnú kultúru. Kráľ *Ludovít I.* v roku 1366 nariadil, aby deti richtárov z valašských dedín krstili katolícki kňazi. Pápež Bonifác VIII. v roku 1402 posilnil právomoci spišského prepošta voči tamojším pravoslávnyim veriacim. Tieto katolizačné tendencie zo strany dvora aj Ríma však do konca 16. storočia nevedli k úspechu. Na druhej strane, s istým úpadkom sociálneho postavenia Rusínov klesala aj prestíž ich náboženstva. Východná cirkev bola zrazu cirkvou poddaných, pretože šľachta a mešťania sa hlásili k rímskej cirkvi a od 16. storočia niektorí k protestantizmu. Práve nástup reformácie bol silným podnetom k snahe o zjednotenie cirkvi. Okrem toho pozitívne pôsobil aj čiastočný úspech Brestskej únie, preto takmer od začiatku 17. storočia sledujeme pokusy o prípravu a o realizáciu Únie aj v Uhorsku.

V prvej fáze hlavnou formou rekatolizácie boli individuálne prestupy niekoľkých ortodoxných kňazov i veriacich na katolícku vieru, najmä pod vplyvom misijnej činnosti jezuitov. Napomohlo k tomu hlavne konvertovanie grófa *Juraja III. Drugheta*, majiteľa rozsiahleho domína v Zemplínskej a Užskej stolici, ktorý v roku 1608 priamo pozval jezuitov do Humenného Mesto sa tak stalo hlavným centrom zjednocovacích snáh. Tie sa vystupňovali v roku 1613, keď na pozvanie grófa do Humenného pricestoval przemýšľavý, vtedy už k Únii pripojený biskup A. Krupecký v sprievode dvoch jezuitov a začali s prípravami únie.

Na základe príslubu zrovnoprávnenia s katolíckymi kňazmi a záruky štúdia ich synov na humenskom jezuitskom kolégiu podarilo sa im získať pre úniu asi 50 popov. Oficiálne mala byť A. Krupeckým vyhlásená na Turíce roku 1614 pri príležitosti vysviacky znovu postaveného chrámu v Krasnom Brode, avšak revoltou ľudu, ktorá mala aj sociálny podtón, bola slávnosť za účasti asi 13 tisíc ľudí zmarená. Rozvášnený dav napadol kostol a zranil i samotného biskupa, avšak vzbura bola vzápätí hajdúchmi J. Drugheta potlačená. Na druhý deň došlo k vysviacke chrámu i k vyznaniu viery tých, ktorí sa už rozhodli pre zjednotenie a pravdepodobne pochádzali z humenského panstva.

Zástancami únie sa postupne stávala stále väčšia časť pravoslávneho duchovenstva, ktorá ašpirovala na taký spoločenský status, aký mal vtedy len

katolícky klérus. V tom čase totiž pravoslávni „*popi i chlopi*“ boli v podstate v rovnakom postavení. Duchovní mali voči zemepánovi tie isté povinnosti ako poddaní: pracovali, odovzdávali naturálnu, aj časť robotnej renty, a často treli rovnakú biedu. Od začiatku 16. storočia sa začal tiež od pravoslávnych veriacich vymáhať cirkevný desiatok, teda pravoslávie pomaly prestávalo byť ekonomickým zvýhodnením.

Isté sympatie k „poľskému“ riešeniu prejavovali aj mukačevskí pravoslávni biskupi: Sergej (1600-1619) a Joann Gregorovič (1626-1633), ktorý udržiaval kontakty s kyjevským gréckokatolíckym metropolitom *Jozefom Veljaminom Ruským*. V tomto smere sa asi najviac angažoval jeho nástupca **Vasiľ Tarasovič** (1633-1651). Keď sa však Mukačevo dostalo do rúk Rákócziovcov, biskupa V. Tarasoviča zosadili, zatkli a vypovedali. V roku 1642 však vo Viedni prijal katolícku vieru. Neskôr síce opäť konvertoval na pravoslávie, aby sa mohol vrátiť na svoj post a legalizoval nástupníctvo svojho chránenca P. Parthenia, baziliánskeho mnícha. V prospech únie totiž okrem jezuitov výrazne vystupoval najmä rád baziliánov, ktorí pôvodne pôsobili najmä v Haliči a boli jej zaniatenými stúpenkami.

Významný krok k uzavretiu únie urobila grófka *Anna Jakušičová*, vdova po magnátovi *Jánovi Drughetovi* a sestra jágerského biskupa **J. Jakušiča**. Umožnila, aby do Užhorodu prišli baziliáni P. Pathenius Petrovič a G. Kosovický, ktorí za pomoci biskupa J. Jakušiča pracovali v prospech únie. Už po krátkom čase usúdili, že myšlienku zjednotenia podporuje dostatočný počet kňazov, aby bolo uzavretie únie aj formálne uskutočnené a oficiálne vyhlásené.

Užhorodská únia

Dňa 24. apríla 1646 celkom 63 pravoslávnych kňazov zložilo v kaplnke užhorodského zámku do rúk jágerského biskupa *J. Jakušiča* vyznanie viery, vrátane uznania primátu pápeža. Na druhej strane, zástupcovia katolíckej cirkvi plne akceptovali tri podmienky ortodoxných veriacich: zachovanie „gréckeho“ obradu, právo voľby biskupa a oslobodenie od celibátu. Neskôr síce uniati súhlasili s potvrdzovaním zvolených biskupov pápežom, ale požadovali aj rozšírenie práv katolíckeho kléru na zjednotených duchovných. V roku 1648 úniu potvrdil aj nový jágerský biskup *B. Kisdi*, po ňom ostrihomský arcibiskup a uhorský prímás *J. Lippay* a vacovský biskup *M. Tarnóczy*.

Na základe listu pápežovi *Inocentovi X.* z roku 1652, v ktorom sú opísané uvedené udalosti, sa dozvedáme, že zhromaždenia v Užhorode sa pravdepodobne zúčastnili aj šiesti arcidekani: humenský, makovický, seredňanský, spišský, stropkovský a užský, teda, len s výnimkou jediného, všetci zastupova-

li farnosti z územia východného Slovenska. Pravda, na území desiatich stolíc dnešného Zakarpatska, severovýchodného Maďarska a východného Slovenska vtedy údajne bolo 823 dedín s rusínskym a 499 so zmiešaným obyvateľstvom. Existovalo vraj 858 farností, 690 kňazov a asi 300 000 veriacich.

Prirodzene, príčinou tohto javu neboli etnické dôvody, ale určité dobové a geografické súvislosti. V prvom rade, Užhorodská únia, na rozdiel od Brestskej únie, bola vyvrcholením viac-menej súkromnej iniciatívy Drughetovcov, aby zjednotili náboženské vyznanie svojich poddaných. Išlo totiž o oblasti priamo susediace s tým územím Zemplína a Šariša, ktoré vtedy obývali slovenskí veriaci rímskokatolíckeho náboženstva. Navyše, bol to tiež región, ktorý bezprostredne nadväzoval na teritórium západnej Haliče. Práve tam sa Únia relatívne pevne uchytila. Až jej rozšírením za hranice majetkov Drughetovcov však nadobudla nový, omnoho širší a významnejší rozmer.

Vytváranie organizačnej štruktúry novej, zjednotenej cirkvi však nebolo jednoduché. Po smrti V. Tarasoviča v roku 1651 sa síce stal novým biskupom **P. Parthenius** (1651-1665), bol však vysvätený v Alba Julii ako pravoslávny biskup. Pravdepodobne preto bol v tejto funkcii potvrdený až pápežom **Alexandrom VII.** v roku 1655. Navyše, Rákócziovci ako kalvíni neuznávali Úniu, preto kňažná Zs. *Loranthfy*, vdova po kniežati Jurajovi Rákóczim I., vymenovala za mukačevského biskupa pravoslávneho kňaza *Joanikija Zejkana*.

Došlo tak k rozdeleniu mukačevského biskupstva. V jeho východnej časti naďalej pretrvávalo pravoslávie a pôsobili viacerí pravoslávni biskupi. Okrem J. Zejkana to boli aj *Josif Vološinskij* a *Methodij Rakoveckij*. Peter Parthenius spravoval vtedy zjednotené farnosti na východnom Slovensku a v susediacej západnej časti Podkarpatska a používal vtedy titul *biskup mukačevský, krasnobrodský a spišský*. Sídlil pod ochranou Drughetovcov v Užhorode, ale v tom čase uvažoval aj o preložení sídla do Humenného.

V prvom slede totiž úniu prijímali takmer výlučne len pravoslávne farnosti v Šarišskej, v Užskej a v Zemplínskej stolici. Napriek veľmi zložitej situácii Únia získavala stále väčšiu podporu. Kým v roku 1650 ju rešpektovalo asi sto kňazov, v roku 1652 ich už bolo dvesto a v roku 1654 štyristo. Do roku 1661 sa k Únii pripojili ďalší pravoslávni duchovní a ich celkový počet tak stúpil na 500. Veľkú pomoc biskupovi poskytovali baziliáni, ktorí zriadili svoje kláštory (monastyry) v Užhorode, v Krasnom Brode, v Jasenove a v Blatnom Potoku.

Kňazi a veriaci z Berežskej a Ugočskej stolice sa k Únii pridali až v roku 1664, keď *Žofia Báthoryová*, vdova po sedmohradskom kniežati Jurajovi Rákóczim II., vypovedala J. Zejkana, uznala za mukačevského biskupa P. Parthenia a dovolila mu presídliť do Mukačeva. V roku 1699 sa k Únii pri-

pojili pravoslávne parochie v Sedmohradsku a vo Valašsku. Na druhej strane, marmarošskí pravoslávni kňazi úniu s Rímom akceptovali až za biskupa *Byzantija* v roku 1721, keď sa k nej pripojilo naraz 144 kňazov. Pravda, niektorí tak urobili až po smrti tamojšieho pravoslávneho biskupa Dosifeja Fedoroviča v roku 1733.

V roku 1666 sa po smrti J. Lippaya stal ostrihomským arcibiskupom kardinál gróf **Leopold Kolonics** (1631-1709). Ako mladý príslušník bojovného rádu johanitov sa stal hlavným predstaviteľom protireformácie a aktívnym podporovateľom Únie v Uhorsku. Jej napredovanie bolo totiž na istý čas úplne zastavené v dôsledku vojen a bojov v rámci vtedy prebiehajúcich protihabsburských povstaní uhorských magnátov. Ž. *Báthoryová* v roku 1667 menovala biskupom *J. Vološinského* (1667-1686), ale v roku 1686 *Methodija*, ktorý bol naklonený pravosláviu. V regióne v tom čase pôsobil aj ďalší veľmi aktívny bojovník proti Únii *M. Rozvigovskij*. L. Kolonics sa rozhodol zakročiť.

Ešte pred skončením bojov v záujme konsolidácie Únie povolal z Ríma gréckeho veľmi vzdelaného baziliánskeho mnícha *Jozefa Decamellisa*, ktorého pápež v roku 1689 menoval apoštolským vikárom mukačevskej diecézy. L. Kolonics presadil, aby ho cisár **Leopold I.** (1655-1705) v roku 1690 vymenoval za biskupa. Ešte predtým ho konsekroval veľkvaradínsky biskup Augustín Benkovič. Biskup **J. Decamellis** (1690-1706) sa zaslúžil najmä o zrovnoprávnenie gréckokatolíckych a rímskokatolíckych kňazov v ekonomickej a sociálnej oblasti. Vymohol totiž u cisára *Leopolda I.* vydanie dekrétu o pridelovaní pôdy a finančnom zabezpečení duchovných a cirkevných inštitúcií (1692). Zabezpečil tiež priznanie niekoľkých miest a štipendií pre rusínskych študentov teológie v Trnave a vo Viedni. Aj preto sa k Únii začalo hlásiť stále viac pravoslávnych kňazov aj z Ugočskej a Berežskej stolice.

Povstanie kniežaťa Františka Rákócziho II. v roku 1700 malo, okrem iného, za následok vypovedanie biskupa z Mukačeva, preto sa najprv uchýlil do kláštora františkánov v Prešove a potom do Ruskej Novej Vsi, kde v roku 1706 zomrel. Hoci bol cudzinec, dobre pochopil hlavné problémy Rusínov, najmä vo vzdelávacej a kultúrnej oblasti, a veľmi aktívne sa zapojil aj do ich riešenia. S pomocou kardinála L. Kolonicsa zabezpečil vo Viedni tlačenie kníh cyrilikou. V nej vyšla v roku 1692 aj jeho kniha pre Rusínov pod názvom «*Притчи*».

Biskup J. Decamellis je i autorom učebnice náboženstva, ktorá vyšla vo Viedni v roku 1698 pod názvom *Катехизис для науки оугрорускимъ людемъ зложенній*. Dôležitú úlohu zohrala tiež jeho vlastná učebnica *Букварь языка славеньска писанний чтенія оучитися хотящимъ полезное руководство*, ktorá vyšla v roku 1699 a dlhé obdobie bola základnou

pomôckou pri vzdelávaní rusínskych detí v Uhorsku. J. Decamellis zohral významnú úlohu pri rozšírení a upevnení Únie v Uhorsku aj pri získavaní a rozširovaní poznatkov o Rusínoch, pri ich zviditeľňovaní, ale aj pri zvyšovaní ich vzdelanostnej a kultúrnej úrovne. Hoci to robil v prvom rade ako cirkevný hodnostár a pápežský vyslanec, objektívne v podstate pomohol aj riešeniu problémov.

Svoje poslanie splnil napriek veľmi zložitým pomerom v krajine, ale i úsiliu mnohých neprajníkom, ktorí sa často skrývali aj v radoch jeho spoluveriacich. Prácu mu totiž veľmi sťažovali aj ambície jagerského biskupstva podriaďiť si mukačevskú diecézu ako vikariát a získať tak právomoc menovať biskupa. Podarilo sa mu obhájiť cirkevnú i etnickú špecifiku mukačevského biskupstva, aj keď fakticky spravoval iba jeho časť. Práca na tomto úseku však nebola uzavretá. Úniu totiž spravidla považujeme za zavŕšenú až kanonizovaním mukačevskej eparchie. Tento historický akt sa však viazal až na tereziánske obdobie.

Zámer izolovať Rusínov a Ukrajincov od Ruska, ktorý nesporne pri koncipovaní Brestskej únie jestvoval, v prípade Uhorska iste nebol dominantným činiteľom, hoci sa u niektorých autorov vyskytujú aj takéto názory. Z politického i procesuálneho aspektu nemal však opodstatnenie a v tomto zmysle išlo skôr o reálny dôsledok ako o príčinu presadzovania Únie v krajine. Navyše, rekatolizácia v celej strednej a východnej Európe, ktorá bola vlastne v súlade s univerzalizmom katolíckej cirkvi, zdá sa, mala zo strany Ríma viac ofenzívny ako defenzívny charakter.

Pravda, v Únii nešlo iba o Rusínov, hoci otázka christianizácie, t. j. kedy a odkiaľ prijali kresťanstvo, mala z hľadiska vývoja ich identity osobitný význam. Diskusie i historické práce na túto tému priniesli dosť rôznorodé názory, ktoré boli zjavne determinované jednak chápaním pôvodu rusínskeho etnika zo strany autorov a jednak ich západnou či východnou kultúrnou orientáciou. Medzi nimi nechýbajú úvahy o určitej kontinuite cyrilo-metodovského kresťanstva práve s pravoslávnyim alebo gréckokatolíckym náboženstvom (J. Stanislav, M. Lacko, P. Ratkoš, O. R. Halaga, M. Fedor, M. Kučera), ktoré však ďalšia časť súčasných historikov odmieta (A. Avenarius, F. Uličný a iní). Je tiež skutočnosťou, že pravoslávnu vieru v 17. storočí vyznávali nielen Rusíni, ale i Rumuni, Srbi i niektorí Slováci. Vyplýva to z listu mukačevského pravoslávneho biskupa Sergeja z roku 1604. Mnohé fakty tiež ukazujú, že počet ortodoxných Slovákov nemusel byť celkom zanedbateľný.

Užhorodská únia tak zapustila, najmä na slovenskom území, veľmi silné korene. Je isté, že z objektívneho aspektu nesporne pomohla najmä k zblí-

ženiu rusínskeho a slovenského etnika na východnom Slovensku. Pokiaľ ide o Podkarpatsko, prispela k značnému oslabeniu náboženskej diferenciacie, a tým k vytváraniu určitej regionálnej identity. Únia obmedzila tiež vplyv miestnych zemepánov na cirkevné záležitosti, ktorý bol v pravoslávnej cirkvi výrazný. Na druhej strane, fúzia so štátom preferovanou katolíckou cirkvou umožnila zase úradom viac zasahovať do hospodárskeho a kultúrneho života rusínskych obcí. Veriacim síce priniesla tiež novú cirkevnú daň (*koblínu* a *rokovínu*), zároveň im však otvorila oveľa širšie možnosti štúdia a vzdelávania. Rusíni z Podkarpatska i východného Slovenska tak mohli študovať najprv len v Trnave a vo Viedni (*Barbareum*), neskôr aj v Jágri a v Pešti. Vznikla rusínska kňazská inteligencia, ktorá takmer 300 rokov zohrávala v národnom hnutí Rusínov kľúčovú úlohu.

b) Protiabsburské stavovské povstania a Rusíni

Príčiny stavovských povstaní

Postavenie a vývoj rusínskeho obyvateľstva v Uhorsku v priebehu 17. storočia okrem Užhorodskej únie veľmi výrazne poznačili hlavne protihabsburské stavovské povstania. Boli výrazom odporu šľachty a miest voči centralizačnej politike Habsburgovcov. Keďže katolícka cirkev vždy podporovala absolutizmus a značná časť uhorských stavov sa už v 16. storočí pridala k reformácii, ich odboj sa navonok prejavoval ako boj o náboženskú slobodu. Pravda, povstania a sprisahania uhorskej šľachty, ale aj aktivity ľudových más, však rozhodne mali viacero príčin.

Turecká okupácia značnej časti krajiny značne obmedzovala ekonomickú základňu a zaťažovala obyvateľstvo vyššími daňami a odvodmi regrútov. Poľnohospodárstvo zostávalo technicky zaostalým a využíval sa trojpoľný, neraz dokonca i dvojpoľný systém. Úroda často predstavovala sotva trojnásobok váhy osiva. Feudáli síce rozširovali majerské hospodárenie na úkor feudálnej pôdy, pritom však naďalej poddaných využívali na prácu, ako i na odbyť vypestovanej produkcie. O niečo výnosnejšie bolo dobytkárstvo a ovčiarstvo na Verchovine a na severovýchodnom Slovensku, pestovanie zeleniny a ovocia v južnejších oblastiach, ale najmä vinohradníctvo.

V zložitých podmienkach upadala aj remeselná výroba v mestách. Darilo sa hlavne cechom vyrábajúcim produkty nutné k vedeniu bojových akcií. Tovary určené pre bežnú spotrebu sa vyrábali v rámci domácej výroby. Statkárске manufaktúry, ktoré produkovali už v podmienkach istej delby práce, sa rozvíjali až koncom 17. storočia. Išlo spravidla o výrobu textilu a spracovanie dreva, resp. kovoobrábajúce dielne. Len v Berežskej stolici existovalo vyše sto

takýchto drobných, minimálne mechanizovaných dielní, ktoré však využívali takmer výlučne prácu poddaných.

V tomto období doznieva tzv. valašská kolonizácia, ktorá však už nemala etnický charakter a nemenila národnostnú štruktúru regiónov. Viac aktuálnym bolo zvýšenie výmery ornej pôdy kultiváciou menej prístupných neúrodných kamenistých a močaristých oblastí. Kopaničiarska kolonizácia sa čiastočne dotkla aj niekoľkých rusínskych enkláv v severnej časti Spiša a Šariša. Zvýšenú produkciu potravín si vynútilo predovšetkým zásobovanie vojsk bojujúcich v krajine i za jej hranicami. Národnostnú štruktúru regiónu koncom 17. storočia do istej miery spestrili viaceré rodiny Židov, ktorí prichádzali najmä z Poľska a Haliče.

Koncom 16. storočia sa ešte viac zhoršila predovšetkým sociálna situácia poddaného obyvateľstva. Zemepáni žiadali, aby na menšej výmere pôdy fakticky len polovica poddaných vyprodukovala feudálnu rentu v pôvodnej výške. Vyžadoval sa tiež cirkevný desiatok a stúpali dane, hlavne v súvislosti s vedením vojny proti Turkom, ktoré často predstavovali až pätinu úrody. Postavenie rusínskeho roľníctva bolo už na prvý pohľad ťažšie, pretože 75 % z jeho celkového počtu tvorili želiari, ktorí vlastnili maximálne 1/8 usadlosti alebo hofieri (domkári), ktorí okrem obydlija nevlastnili nič a živili sa ako nádenníci.

Podiel vykúpených poddaných, tzv. libertínov, ale aj tých, ktorí sa stali zemanmi, v tom čase klesal. Na druhej strane, stúpala počet takzvaných *hajdúchov*, pôvodne nemajetných utečencov pred tureckou alebo cisárskou armádou. Často plnili dôležité úlohy ozbrojených sluhov, tzv. drábov, ktorí dozerali na plnenie povinnosti zo strany poddaných, no i mestského obyvateľstva. Vykonávali pokyny a rozkazy zemepána, mesta alebo stoličnej správy. Obzvlášť z ich radov sa neskôr formovali skupiny žoldnierov, ktoré tvorili hlavné časti ozbrojených družín šľachtických vzbúrencov voči Habsburgovcom v Uhorsku.

V zložitých podmienkach žili i nižšie vrstvy mestského obyvateľstva. Počty majstrov, tovarišov i učňov v rôznych cechov spravidla stagnovali, dochádzalo len k užšej špecializácii cechovej výroby. V dielnach sa pracovalo často až 18 hodín denne, a to za veľmi nízke mzdy. V kríze sa ocitol aj drevársky priemysel, a to vzhľadom na ochranárske opatrenia súvisiace s necitlivým vyrubovaním lesov v prechádzajúcich desaťročiach. Prosperovala však ťažba soli v Marmarošskej stolici, Rusíni však v baniach vykonávali viac-menej len pomocné práce.

Nespokojnosť poddaného obyvateľstva sa koncom 16. storočia prejavovala útekmi poddaných roľníkov, odmietaním plniť svoje feudálne povinnosti voči zemepánom i štátu a otvorenými protestmi voči svojvôli pánov a ich úradníkov. Na pomedzí Uhorska a Haliče, bolo vtedy veľmi rozšírené aj tzv. *opriškovské hnutie*. *Opriškami* vtedy nazývali odporcov feudálneho poriadku, bojovníkov proti majetným vrstvám a obhajcov utláčaných más, ktorí prepádali majetky magnátov a cirkvi a snažili sa odčiniť bezprávie a krivdy voči ľudu.

Opriškovia pôsobili hlavne v Karpatoch, ktoré im vytvárali takmer ideálne podmienky, hlavne hustými lesmi a množstvom jaskýň vhodných pre úkryt *bratstiev*, ako sa medzi sebou sami nazývali. Navyše, Karpaty ako hraničné pohorie umožňovalo vzbúrencom celkom voľne prechádzať z Uhorska do Haliče, Bukoviny, Moldavska alebo naopak. Bojovali partizánskym spôsobom v nepočetných oddieloch (10 – 20 ľudí), pričom sa snažili udržiavať stály kontakt s poddanými roľníkmi a pastiermi v obciach a osadách. Najviac ozbrojených skupín opriškov operovalo v Haliči a v Podkarpatsku, niekoľko z nich však preniklo i na Slovensko. Ich akcií sa vtedy zúčastňovali aj poddaní z Krasného Brodu, z Medzilaboriec, z Vyravy, z Habury, ale i z Čertižného, zo Zubného a z ďalších pravoslávnych obcí tohto regiónu. Podieľali sa napr. na akciách v Telesnici v roku 1604 a v Smereku v roku 1614. Spočiatku operovali výlučne v horách, postupne sa však osmelovali a prenikali aj do nižšie situovaných dedín a mestečiek.

Väčším ohrozením poriadku a kráľovskej moci v Podkarpatsku a na severovýchodnom Slovensku však bola nespokojnosť šľachty, ale aj mešťanov. Cisár **Rudolf II.** (1576-1612) presadzoval centralizmus a katolicizmus. Sídlil v Prahe a všetky uhorské záležitosti zveril svojim bratom, arcikniežatám *Matejovi* a *Ferdinandovi*. Boj proti reformácii ešte zosilnel, keď ostrihomský arcibiskup *Juraj Draškovič* v roku 1586 povolal do Uhorska jezuitov. Značné majetky, ktoré boli skonfiškované protestantom boli bez riadneho súdu pripájané k majetku koruny. Mnohí feudáli dokonca ušli za hranice, avšak ďalší sa chystali k odboju.

Povstanie Štefana Bocskaya

Bezprostredným popudom k rozpútaniu povstania bol incident v Košiciach, keď v januári 1604 cisársky generál *Barbiano Belgioso* odobral tamojším evanjelikom chrám, odovzdal ho jágerskej kapitule a vypovedal protestantských duchovných. To isté nariadil Levoči a ďalším mestám spišský prepoš *Pethö*. Na čelo povstalcov sa na jar 1604 postavil sedmohradský magnát **Štefan Bocskay**, ktorý v krátkom čase opanoval celé Podkarpatsko a Slovensko a nazval sa kniežatom Sedmohradska a Uhorska.

Opieral sa hlavne o žoldnierske vojsko zložené z hajdúchov a o podporu tureckého sultána. Išlo mu síce hlavne o osobný prospech, ale aj o väčšiu nezávislosť Sedmohradska. Vyhnal katolíckych feudálov z Podkarpatska a zmocnil sa aj pevnosti v Chuste. Šľachtické krídlo povstalcov viedol gróf *Štefan Illésházy*, ktorý sa vrátil z Poľska. Išlo mu o zachovanie privilégií uhorskej šľachty a o vplyv na rozhodujúce úrady v krajine. Chudobným roľníkom a mešťanom išlo najmä o zlepšenie ich sociálneho postavenia.

Rôznorodé ciele v tábore povstalcov viedli k vnútorným rozporom, k jeho postupnému oslabeniu a k jednaniu o kompromisné riešenie. Na základe vienského mieru z roku 1606 zostal Š. Bocskaya sedmohradským kniežaťom a vládcom Szatmárskej, Ugočskej a Berežskej stolice. Niektorí hajdúsi boli povýšení do šľachtického stavu. Illésházy dostal späť zhabané majetky a stal sa palatínom. Uhorská šľachta získala náboženskú slobodu, ktorá sa však na poddaných nevzťahovala. Rusínsky ľud, ktorý sa vo veľkej miere zapojil do Bocskayovho povstanie, fakticky nezískal vôbec nič.

Povstanie Gabriela Bethléna

V boji proti Habsburgovcom pokračoval aj sedmohradský knieža **Gabriel Bethlén**. Nový uhorský kráľ **Matej II.** (1608-1619) bol stúpencom rekatolizácie, ktorú zvlášť dôsledne realizoval nový ostrihomský arcibiskup so sídlom v Trnave **Peter Pázmány**. Navyše, v roku 1616 sa stal uhorským palatínom prívrženec tejto politiky gróf **Žigmund Forgách**. Dovtedy totiž palatínsky úrad (*Štefan Illésházy, Juraj Thurzo, Eliáš Láni*) bol v rukách protestantov, a tak dozeral na dodržiavanie podmienok vienského mieru.

V lete 1619 G. Bethlén využil povstanie českých stavov a s pomocou časti uhorskej šľachty a s podporou Osmanskej ríše začal odboj proti kráľovi **Ferdinandovi II.** (1619-1637). Od začiatku získal značnú podporu hlavne v podkarpatských stolicach, pretože rusínske obyvateľstvo v ňom videlo nielen bojovníka proti Habsburgovcom, ale aj určitého ochrancu pravoslávia. Bez väčších problémov sa zmocnil Ugočskej a Berežskej stolice, pričom pevnosť v Mukačeve sa stala oporným bodom protihabsburského ťaženia. Obsadil takmer celé územie Slovenska a chystal sa na útok proti Viedni.

V Košiciach bol prívržencami vyhlásený za hlavu Uhorsku a zástancu nekatolíkov. Na sneme v Banskej Bystrici bol dokonca zvolený aj za uhorského kráľa. Po porážke českých stavov na *Bílej hore* sa však postavenie G. Bethléna stalo neistým, zvlášť keď na pozvanie zemplínskeho a užského nadžupana *Juraja Drugheta* pritiahli na východné Slovensko a na Verchovinu z Haliče kozáci. V roku 1622 bol preto uzavretý mier v Mikulove, ktorým sa síce G. Bethlén formálne vzdal kráľovského titulu, avšak získal pritom pod doži-

vojnú správu až sedem východouhorských stolíc, vrátane Ugočskej a Berežskej stolice.

Hoci sa G. Bethlén aj potom ešte zapojil do protihabsburského odboja, a to v rámci tridsaťročnej vojny ako spojenec Francúzska, nemeckých kniežat i Turecka, nové mierové rokovania vo Viedni v roku 1624 a v Bratislave v roku 1626 iba potvrdili predchádzajúce podmienky. Ľudové masy v Podkarpatsku a na Slovensku, ktoré povstanie G. Bethléna vehementne podporovali, opäť nič nezískali. Možno práve to rozhodlo, že aj rusínski poddaní z Podkarpatska, no tiež z juhovýchodného Slovenska, sa veľmi aktívne zapojili do roľníckeho povstania pod vedením **Petra Császára** v rokoch 1631-1632.

Povstanie Juraja Rákócziho I.

V tomto období znovu ožilo opriškovské hnutie, hlavne v severných častiach Šarišskej, Zemplínskej a Užskej stolice. Hoci jeho hlavné centrá sa nachádzali v západnej Haliči, v ich oddieloch pôsobili mnohí roľnícki utečenci z rusínskych obcí tohto regiónu, v ktorom aj veľmi často operovali. Je isté, že aktivita opriškovských oddielov bola v značnej miere vystupňovaná novým odbojovým hnutím šľachty, ktoré viedol sedmohradský knieža **Juraj Rákóczi I.**

Na druhej strane, niektorými autormi v minulosti bol zámerne zveličovaný vplyv, ktorý údajne mal prechod niekoľkých kozáckych skupín z Haliče cez územie Podkarpatska na vyššiu aktivitu tamojšieho ľudového hnutia. Rovnako to platí aj pre hodnotenie prítomnosti kozáckeho sprievodu niektorých ruských a poľských vyslancov a diplomatov počas ich ciest do Sedmohradska či Moldavska. Značne vykonštruovane pôsobia tiež niektoré zmienky o údajnej veľkej stimulačnej úlohe správ, ktoré sa týkali vtedajších aktivít kozáckeho hejtmana Bohdana Chmeľníckého proti poľsko-litovskému štátu.

Juraj Rákóczi I. na základe mieru uzavretého v Prešove v roku 1633 získal do dedičnej držby Mukačevské domínium, a tak, prostredníctvom strategickej pevnosti Mukačevo mohol kontrolovať fakticky celé Podkarpatsko. Napriek tomu v rokoch 1644-1645 vojensky vystúpil proti **Ferdinandovi III.** (1637-1657). V odboji využíval najmä obrovské majetky, ktoré mal v Sedmohradsku, Podkarpatsku i na Slovensku a spoliehal sa aj na diplomatickú i vojenskú podporu zo strany Francúzska a Švédska. Početným vojskom rýchlym postupom obsadil nielen podkarpatské stolice a Slovensko, ale ohrozoval Moravu. Chcel sa spojiť so Švédmi, ktorí viedli vojenské akcie v Čechách. Cisár v tom čase nemal dosť síl zastaviť jeho postup, a preto súhlasil s uzavretím mieru, ktorý bol podpísaný v roku 1645 v Linzi.

Lineckým mierom získal Juraj Rákóczi I. hrad Tokaj s jeho okolím a do správy sedem východouhorských stolíc. Szatmárska a Sabolcská stolica mali zostať v rámci Sedmohradska natrvalo, ostatné, vrátane Berežskej a Ugočskej stolice, mali byť po smrti kniežata Juraja vrátené Uhorsku. Náboženská sloboda priznaná viedenským mierom šľachte a mestám bola rozšírená i na poddaných. Napriek protestom zo strany katolíckej cirkevnej hierarchie bolo toto uznesenie schválené na uhorskom sneme v rokoch 1646-1647.

Povstanie Juraja Rákócziho II.

Po smrti kniežata v roku 1648 dedičom Ugočskej a Berežskej stolice sa stal jeho syn *Juraj Rákóczi II.* Mal značné ambície a svoju politiku chcel oprieť o západoeurópske krajiny, nie o Turecko ako jeho predchodcovia. Ako spojenc švédkeho kráľa Karola X. sa usiloval získať poľský trón, pretože kráľ Vladislav IV. v roku 1648 zomrel. Nedomyslel však to, že po vestfalskom mieri Habsburgovci posilnili svoje pozície v strednej Európe a ich bývalí protivníci už neboli ochotní riskovať.

Podkarpatsko sa tak stalo základňou Juraja Rákócziho II. v poľskom ťažení. Keď sedmohradský snem v roku 1657 vo Vyškove schválil akciu, prekročil hranice. Dobyl síce Brest, Krakov i Varšavu, avšak po odchode švédskych spojencov ho vojenské šťastie opustilo. Neúspech na západe chcel kompenzovať v Haliči, tam ho však opustili kozáci a Rumuni. Jeho vojsko sa ocitlo v zajatí Poliakov a krymských Tatárov. Podarilo sa mu síce zachrániť sa útekou i dohodnúť mier za úhradu 1,2 milióna zlatých, poľská odvrata však napriek tomu nedala na seba dlho čakať.

V júli 1657 vtrhlo do Podkarpatska poľské vojsko o sile 40 000 mužov pod velením kniežata *Lubomirského* a úplne spustošilo jeho južnú časť. Za obeť padlo údajne takmer tristo dedín a viacero miest, medzi nimi Mukačevo, Berehovo, Vary a Vyškovo, ale aj pevnosti Činadijevo, Podhering a Rákoš. Stovky ľudí bolo zabitých a mnohých odviekli do zajatia. Turecký sultán ako protektor Sedmohradska zosadil *Juraja Rákócziho II.* a na jeho miesto vymenoval *Ákoša Barcsayho*. Juraj sa však nevzdal a otvorene sa postavil proti novému vládcovi krajiny

Hoci sa mu podarilo A. Barcsayho vyhnať, po intervencii tureckej armády bol však v bitke pri Gyalu porazený a v roku 1660 na následky zranenia zomrel. Sedmohradské stavy mali už dosť krviprelievania, preto zvolili za knieža stúpenca Habsburgovcov *Jána Keménya*. To však viedlo k novému zásahu Turecka, ktoré do funkcie kniežata dosadilo *Michala Apafyho* Pravda, dialo sa tak za silnej vojenskej asistencie, čo Podkarpatsku prinieslo len ďalšie straty na životoch a na majetku.

V roku 1661 Tatári vtrhli do Ugočskej stolice, ktorú fakticky zrovnali so zemou. Podľa dobových prameňov sa údajne zachránilo iba sedem dedín. V nasledujúcom roku vyplienili veľkú časť Marmarošskej a Berežskej stolice. M. Apafy sa znovu ujal vlády. Keď J. Kemény zomrel, vytvorili sa podmienky k tomu, aby sa Sedmohradsko opäť stalo súčasťou Uhorska. Polstoročie existencie Podkarpatska v rámci Sedmohradského kniežatstva prinieslo Rusínom mnoho obetí a strádania, na druhej strane však malo aj pozitívny význam.

Sedmohradsko v 17. storočí, počas nezávislosti od Viedne, bolo síce pod vplyvom Turecka, vyznačovalo sa však určitou stavovskou demokraciou, ale aj značnou náboženskou tolerantnosťou. To sa do istej miery premietlo aj do života podkarpatských stolíc a v určitom zmysle charakterizuje tento región dodnes. Vyludnenie južných stolíc vyvolalo prenikanie Rusínov aj do tejto oblasti, v ktorej dovtedy prevládal maďarský živel. Navyše, rusínske etnikum žilo vtedy v znesiteľnejších sociálnych podmienkach, a to bez cisárskych daní a cirkevných desiatkov. Zavládol tam istý duch slobody a nepoddajnosti, ktorí Rusínov znovu hnal do bojov o nezávislosť. Aj preto podkarpatské stolice zostali baštou protihabsburského odboja i naďalej.

V nasledujúcich rokoch bolo Podkarpatsko, okrem Marmarošskej stolice, opäť časťou Uhorska. Zbavilo sa tak tureckého vplyvu a obnovilo svoje spojenie so západnou civilizáciou a kultúrou, no vnútorné podmienky života sa v podstate zhoršili. Cisár a kráľ Leopold I. sa vyznačoval rozhodnosťou uplatňovať absolutistickú moc a potlačiť protestantizmus v krajine. V roku 1664 obnovil vojnu s Tureckom a usiloval sa definitívne zlomiť jeho moc v strednej Európe. Znamenalo to stanoviť vysoké dane a udržiavať početné oddiely cisárskej armády.

Sprisahanie Františka Wesselényiho

Bezprostrednou reakciou uhorskej šľachty na situáciu bolo, okrem iného, sprisahanie *Františka Wesselényiho*, grófa, župana, hlavného kapitána horného Uhorska a uhorského palatína. Podporoval ho celý rad magnátov, akými boli *Peter Zrínsky*, *František Rákóczi I.*, *M. Apafy*, *František Nádasdy* a *František Frankopan*, avšak nečakane zomrel v roku 1667. Sprisahanie však bolo v roku 1669 odhalené a jeho štyria hlavní účastníci v Bratislave popravení. Iba na Podkarpatsku, vďaka Rákócziovcom, sa povstalci ešte zmohli na určitý odpor. Nespokojnosť však prejavovali aj ľudové vrstvy, ktoré za pomoci hajdúchov, bývalých povstaleckých vojakov (kurucov), ale aj rôznych utečencov a zbehlých žoldnierov formovali tiež ozbrojené skupiny odhodlané k boju.

Povstanie Imricha Thökölyho

Podkarpatsko, s výnimkou Užskej stolice, predstavovalo vhodnú základňu pre odboj, pretože bolo okrajovým územím so slabšou ústrednou mocou, protihabsburskou tradíciou a s vhodným spojením so susednými štátmi. Už v roku 1672 povstalecké oddiely ovládli Ugočskú a Berežskú stolicu, pričom získavali podporu miestnej šľachty a meštianstva. V roku 1678 sa na čelo vzbúrencov postavil protestantský magnát, manžel vdovy po Františkovi Rákóczim I. *Heleny Zrínskej*, **Imrich Thököly**.

V októbri 1678 jeho vojsko malo 20 000 vojakov a vyrazilo od Mukačeva smerom na západ. V priebehu štyroch rokov získalo kontrolu skoro nad celým územím Slovenska. Preto aj snem v Šoporni v roku 1681 obnovil palatínsky úrad, potvrdil privilégia uhorskej šľachty a sľúbil amnestiu tým, ktorí do dvoch mesiacov zložia zbrane. Náboženská sloboda bola pritom rozšírená na slobodné mestá, nie však na poddaných. I. Thököly pokračoval v boji, ako vazal Turecka prijal titul uhorského kráľa, čo sa mu stalo osudným. Po porážke Turkov pri Viedni roku 1683 ho opustila časť šľachty a cisárska armáda postupne obsadzovala hrady a mestá na území Slovenska. Thököly sa ocitol vo veľmi zložitej situácii a v roku 1685 bolo povstanie v podstate potlačené. Najdlhšie vzdorovalo Mukačevo, ktoré bolo symbol protihabsburského odboja. Mukačevskú pevnosť bránilo 3 000 povstalcov viac ako dva roky a manželka Thökölyho, *Helena Zrínska*, kapitulovala až v januári 1688.

Povstanie Františka Rákócziho II.

Bludný kruh však v Podkarpatsku pokračoval. Posilnenie kráľovskej moci, represie, rekatolizačný tlak, nové dane a početné vojenské posádky viedli opäť k takému zaťaženiu ľudí, že to súčasne znovu vytváralo všetky potrebné podmienky k novej vlne nespokojnosti stavov i ľudových mäs a k ozbrojenému vystúpeniu širších vrstiev obyvateľstva. Stalo sa tak už v roku 1697, keď v južnom Zemplíne a Zatisí sa zhromaždili bývalí kuruci, vojaci, ale tiež prepustenci, poddaní i drobní zemanovia pod vedením poddaného, neskôr generála *Tomáša Esze* a bývalého kuruckého poručíka *Alberta Kissa*. Povstanie sa rozšírilo do všetkých štyroch stolíc Podkarpatska.

Na čele nespokojnej šľachty v regióne stál užský župan **Mikuláš Bercsényi**, ktorý pre opozíciu získal mladého **Františka Rákócziho II.** a pripravoval povstanie s pomocou Francúzska. Ich zámery boli roku 1701 prezradené, preto ušli do Poľska. Ľudoví povstalci, medzi ktorými boli hlavne Rusíni, ale aj Maďari, Slováci a Rumuni, však požiadali *Františka Rákócziho II.*, aby ich viedol. Ten po istom váhaní súhlasil. Vzbúrenci však v marci 1703 predčas-

ne rozvinuli zástavy Rákócziho s nápisom *Cum Deo pro Patria et Libertate* (S Bohom za vlasť a slobodu) v berežských mestách Tarpe, Vary a Berehovo. V júni mal veliteľ T. Esze k dispozícii už 6 000 bojovníkov.

Počas pochodu do Marmarošskej stolice oddiely povstalcov pri obci Dovhe porazil gróf *Alexander Károlyi*, ktorý sa neskôr stal generálom v povstaleckej armáde. Rozhodujúci význam mal príchod Františka Rákócziho II. z Poľska. Povstalecké sily vtedy mali asi 3 000 ľudí, prevažne sedliakov, posilnilo ich však 800 jazdcov naverbovaných v Poľsku. Po víťazstve pri **Tiszáujlaku** nad cisárskym plukom mohli už prenikať do ďalších oblastí a prijímať nových dobrovoľníkov. Za niekoľko dní mali povstalci asi 7 000 bojovníkov, koncom roku povstalecké vojsko počítalo asi 30 000 ľudí.

Dňa 24. júna 1703 obsadili povstalecké sily Mukačevo, ktoré sa stalo centrom povstania, hoci hrad sa im vtedy dobyť nepodarilo, ba museli ustúpiť. V auguste však Rákócziho vojsko ovládlo pevnosť **Chust** a v septembri mesto **Užhorod**. Vo februári 1704 padla do rúk povstalcov mukačevská pevnosť a onedlho aj Užhorodský hrad. Pravda, v tom čase už kuruci kontrolovali celé západné Slovensko, okrem Bratislavskej stolice. Po veľkých víťazstvách nad cisárskymi jednotkami pri Zvolene a Trnave a dobytí východoslovenských miest Prešova, Levoče a Košíc bolo v roku 1704 v Rákócziho rukách fakticky už celé Slovensko. V júli 1704 bol *František Rákóczi II.* zvolený za sedmohradské knieža. Mierové rokovania v Banskej Štiavnici ani v Trnave neboli úspešné. Snem v Ónode, ktorý zvolal Rákóczi v júli 1707, zbavil Habsburgovcov uhorského trónu.

Od roku 1708 sa však začali prejavovať isté nezhody medzi rôznymi skupinami prívržencov povstania. Operácie na rozsiahlom území boli drahé a nespokojnosť ľudu vyvolávala ťažká hospodárska situácia znásobená razením znehodnotenej medenej mince i epidémia moru. Rozpory medzi cieľmi a predstavami ľudu a šľachtickej opozície sa začali prejavovať ešte výraznejšie. Rákóczi sa snažil situáciu zachrániť na diplomatickom poli. Mal podporu Francúzska a o pomoci jednal aj s ruským cárom *Petrom I.* Cisár **Jozef I.** (1705-1711) však po víťaznej vojne Habsburgovcov o tzv. španielske dedičstvo sústredili sily proti povstalcom v Uhorsku.

Dňa 4. augusta 1708 pri **Trenčianskej Turnej** vojsko generála *Siegberta Heistera* rozprášilo kuruckú armádu, ktorá sa z porážky už nespamätala. *František Rákóczi II.* sa síce ešte pokúsil vyhlásením slobody sťahovania a odstránením verejnej dane zastaviť rozklad svojich oddielov, avšak po páde Levoče a prehre vo vojenskej zrážke pri malom maďarskom meste Rohnany v roku 1710 bolo o konci Rákócziho povstania fakticky rozhodnuté.

Definitívne rozhodnutie však priniesla bitka na *Kismajtényskom poli* 30. apríla 1711, keď kuruci zložili zbrane k nohám generála *Jána Pálffyho*. Na druhý deň bol v *Szatmári* uzavretý mier medzi cisárom **Karolom VI.** (1711-1740) a *Františkom Rákóczim II.* Uhorská šľachta uznala naďalej dedičné právo po meči pre rod Habsburgovcov na uhorský trón, kráľ však súhlasil so zachovaním výsad uhorských stavov. Potvrdená bola aj náboženská sloboda a amnestia pre príslušníkov kuruckých oddielov.

Pravda, tak ako tradične, najdlhšie vzdorovali Rákócziho oddiely v Podkarpatsku a pevnosti, ktoré udatne bránili rusínski bojovníci. Posádka v Užhorode sa vzdala 15. mája 1711, o niekoľko dní Chust a Mukačevo až 22. júna 1711, skoro dva mesiace po podpísaní mieru v Szatmári. Pomenovanie *gens fidelissima* (najvernejší národ), ako nazval Rusínov v svojich spomienkach František Rákóczi II., skutočne vystihovalo úlohu a postoj rusínskeho obyvateľstva k protihabsburským povstaniam. Vo Viedni videli hlavnú príčinu zavedenia štátnej dane i desiatkov, od ktorých boli do 16. storočia oslobodení. Bojovali preto naozaj za slobodu, za nezávislosť krajiny, za zlepšenie sociálneho postavenia, a mnohí aj za svoju vieru. Uverili svojim vodcom a zostávali im verní až do konca. Tradícia kuruckých vojen zostala na Podkarpatsku dlho veľmi živá, a hoci často v idealizovanej podobe, stala sa vlastne jedným zo zdrojov národnej ideológie Rusínov v karpatskom priestore.

VI.

FORMOVANIE RUSÍNSKEJ NÁRODNEJ IDENTITY

1. Karpatskí Rusíni v 18. storočí

a) Szatmársky mier a jeho dôsledky

Protihabsburské povstania v Uhorsku veľmi významne ovplyvnili nielen demografické a hospodárske, ale aj politické pomery v krajine v nasledujúcom storočí. Daňové súpisy z rokov 1715 a 1720 ukázali, že počet obyvateľstva v dôsledku bojových akcií, niekoľkých epidémií cholery a hlavne útekov poddaných poklesol asi o 10 %, ba v niektorých Rusínmi obývaných častiach Podkarpatska a východného Slovenska aj výraznejšie. Napríklad, známe makovické domínium evidovalo pokles počtu obyvateľstva takmer o polovicu. Stávalo sa, že mnohé usadlosti zostali úplne bez pracovnej sily. Úbytok obyvateľstva kompenzoval do istej miery príchod nemeckých prisťahovalcov, hlavne do Berežskej a Užskej stolice. Kolonisti tam síce načas ovplyvnili pomer obyvateľstva v prospech nerusínskeho osídlenia, hlavne v mestách, ale na druhej strane prispeli k oživeniu hospodárstva cez rozvoj remeselnej výroby, ako aj vinohradníctva. Oveľa početnejšie skupiny imigrantov prúdili do regiónu z Haliče. Boli to roľníci, ktorí prešli Beskydy vzhľadom na nepokoje v Poľsku.

Dôsledkom porážky kurucov boli i značné majetkové presuny v tejto oblasti. V ich rámci sa rozsiahle pozemky dostali do vlastníctva cudzincov alebo tých domácich feudálov, ktorí zostali verní Habsburgovcom. Mukačevské domínium, ktoré ovládali Rákócziovci, sa dostalo do rúk mohučského arcibiskupa *Lothara Schönborna* a neskôr (1728) jeho príbuzného grófa **Friedricha Karla Schönborna**. Vzniklo tak naozaj obrovské *Mukačevsko-činadijevské panstvo*, na ktorom pracovalo 14 000 ľudí. Noví vlastníci podporovali nemeckú kolonizáciu. Roľníci dostávali pomerne veľké usadlosti a remeselníci boli na desať rokov oslobodení od daní. Veľké majetky v Marmarošskej stolici pripadli grófovi *Telekimu*, v stolici Ugoča barónskemu rodu *Perényiovcov*. Najväčšími pozemkovými vlastníkami v Užskej stolici boli grófi *Barkóczi* a *Sztáray*. Prirodzene, veľmi sa upevnila pozícia gréckokatolíckej cirkvi, ktorá vo všetkých protihabsburských stavovských povstaniach bola spravidla na strane cisára. Pomerne veľká časť pozemkov, miest a pevností, ale aj prírodného bohatstva, sa totiž dostala pod kontrolu štátu. Štát prevzal tiež Užhorodské panstvo od *Mikuláša Bercsényiho*. Štátne úrady priamo riadili solné bane,

ťažbu dreva i minerálov, a tak v istom zmysle nepriamo brzdili tiež hospodársky rozvoj v týchto oblastiach.

Spustošené roľnícke usadlosti, pokles početného stavu dobytka a akútny nedostatok pracovných síl charakterizoval sídelné územie Rusínov v Uhorsku v prvej tretine 18. storočia. Na druhej strane, centralizácia štátnej moci a byrokracia zvyšovali nároky na zdanenie obyvateľstva. Nový panovník *Karol VI.* sa totiž snažil vyhnúť ďalším nepokojom v krajine. Rozhodol sa čeliť očakávaným dynastickým sporom a náboženským vojnám. Práve z týchto dôvodov vyhlásil v roku 1723 tzv. pragmatickú sankciu o nástupníctve rodu Habsburgovcov aj v ženskej línii a nariadením *Resolutio Carolina* zasa rozšíril náboženskú slobodu proti záverom szatmárskeho mieru.

Prírodnene, o svoj podiel na výsledku práce poddaných v žiadnom prípade nechceli prísť ani miestni feudáli. Preto veľmi zložitým sa stalo zvlášť sociálne postavenie rusínskeho obyvateľstva. V druhej tretine storočia totiž dane a poplatky v rusínskych obciach vzrástli šesťnásobne. Biedu však treli nielen poddaní roľníci, ale aj mnohí zemani (nemeši), pričom nehovoriac ani o želiaroch a hofieroch na dedinách a o mestskej chudobe, hlavne v malých, poddanských mestečkách horného Potisia.

Podstatne lepšie sa v tomto období darilo gréckokatolíckym duchovným. Dekrétom Leopolda I. z roku 1692 boli zbavení poddanských povinností a zemeľníci boli povinní vyčleniť časť pôdy pre gréckokatolícke farnosti. Hoci uvedené nariadenie feudáli dosť často obchádzali, postavenie slobodného človeka popom predsa len umožnilo prenajať si opustené polia a určité majetky získať, a to nielen od statkárov, ale aj od časti poddaných veriacich. V pomerne krátkom čase sa gréckokatolícky klérus stal skutočne najmajetnejšou a zároveň najvplyvnejšou vrstvou v rámci rusínskeho obyvateľstva v Uhorsku.

Nespokojnosť ľudu sa prejavovala v pretrvávajúcom opriškovskom hnutí. Jeho základňa sa rozširovala útekmi bývalých účastníkov boja proti Habsburgovcom, ktorí sa obávali trestov zo strany vládnej moci. Aj keď szatmársky mier obsahoval klauzulu o amnestii pre účastníkov kuruckých vojen, neraz nebola rešpektovaná a represálie voči nim nadobudli aj veľké rozmery. Účinnosť akcií opriškov zvyšovala skutočnosť, že veliteľmi zbojníckych skupín boli často bývalí kuruckí dôstojníci, ktorí mali bohaté bojové skúsenosti.

V rokoch 1744-1745, hlavne v oblasti Rachova, aktívne operovali opriškovské oddiely pod vedením legendárneho Oleksu Dovbuša, v radoch ktorých boli aj mnohí ľudia z Podkarpatska. Početné zbojnícke skupiny pôsobili aj v iných častiach Podkarpatska. V Marmarošskej a Ugočskej stolici miest-

nych feudálov znepokojoval početný oddiel opriškov, ktorému velil *Ivan Polanič* z Izy. Na severovýchodnom Slovensku si najaktívnejšie počínala družina pod vedením bývalého kuruckého poručíka *Rešku*. Stoličné úrady boli neraz nútené povolať proti vzbúrencom aj vojsko. Veľmi častou formou odboja ľudu boli úteky poddaných, často aj s dobytkom do južných častí Uhorska, ktoré boli koncom 17. storočia oslobodené od tureckej okupácie. Utečenci i s rodinami sa mnohokrát usadzovali na opustených usadlostiach, alebo sa len skrývali v lesoch. Medzi rusínskym ľudom sa tiež šírili legendy a fámy o príprave nového kuruckého povstania, o údajnom návrate kniežata *Františka Rákócziho II.* alebo jeho syna *Jozefa Rákócziho*.

Sociálny útlak sa u rusínskych poddaných spravidla spájal s útlakom národnostným. V prvej polovici 18. storočia sa prejavoval hlavne na úseku vzdelávania. Rusínskych škôl bolo len niekoľko, kým v ostatných bola vyučovacím jazykom latinčina alebo nemčina. Navyše, deti roľníkov v poddanskom postavení mohli študovať len so súhlasom zemepána. Cirkevné stredné školy v Užhorode, Marmarošskej Sihoti a v Prešove boli určené viac-menej deťom podkarpatských a východoslovenských feudálov. Pokiaľ išlo o výchovu kňazov, študovali v jezuitských ústavoch v Trnave a v Jágri, od roku 1747 aj v bohosloveckej škole v Mukačeve. V Trnave bola zriadená aj tlačiareň kníh v cyrilike, ktorá bola v roku 1725 preložená do Kluže. Očividná bola snaha cirkevnej vrchnosti zabrániť alebo výrazne obmedziť tradičné styky rusínskeho duchovenstva s Evovom, Kyjevom a Moskvou v oblasti štúdia a vysvätenia bohoslovcov i tlače liturgických kníh, pretože ich považovala za centrá schizmatizmu.

Autorita gréckokatolíckej cirkvi v prvej polovici 18. storočia však rástla aj vďaka vzdelaným a zaniateným mukačevským biskupom, akými boli *Ján Jozef Hodermarskij*, Georgij Gennadij Bizancij, *Simeon Olšavskij*, *Georgij Gavril Blažovskij* a najmä ***Michail Manuil Olšavskij*** (1743-1767) a ***Ján Bradač*** (1767-1772). Hoci boli formálne podriadení jágerskému arcibiskupovi, usilovali sa aj o povznesenie vzdelanostnej a kultúrnej úrovne Rusínov v územne najrozsiahlnejšej diecéze v Uhorsku.

Možnosti mukačevských biskupov v tomto smere sa zväčšili, keď cisárovná *Mária Terézia* vydala v roku 1771 dekrét o vytvorení samostatného mukačevského biskupstva, čo potvrdil aj pápež *Klement XIV.* Nový biskup ***Andrej Bačinskij*** (1772-1809) v roku 1780 presunul sídlo eparchie z Mukačeva do Užhorodu, avšak zachoval jej pôvodný názov. V roku 1776 z Mukačeva do Užhorodu premiestnil aj tamojšiu školu pre bohoslovcov založenú ešte z iniciatívy biskupa *M. M. Olšavského* a vybudoval z nej štvorročný kňazský seminár.

Gréckokatolícke náboženstvo v 18. storočí bolo v očiach ľudu protestantských obcí prijateľnejšie, preto v rámci rekatolizácie radšej volili túto možnosť. Tak sa gréckokatolícke farnosti objavili aj v mimorusínskom prostredí. Týkalo sa to niekoľkých kalvínskych obcí v južnej časti Užskej, Berežskej a Zemplínskej stolice i na východe dnešného Maďarska, ako aj luteránskych dedín na východnom Slovensku (*Pakostov, Repejov, Malcov, Lackovce, Lenartovce, Ďačov, Jakubany, Stankovce, Lubotín* a i.). K „ruskej viere“ sa vrátili aj pôvodne pravoslávne valašské obce, ktoré počas reformácie konvertovali k evanjelikom (*Závada, Poráč, Šumiac, Telgart*).

b) Osvietenský absolutizmus

V polovici 18. storočia ľudnosť Podkarpatska i severovýchodu Slovenska nadobudla predkrízový stav, avšak ekonomika regiónu ešte nedosahovala pôvodné parametre. Ukazovalo sa, že celý feudálny systém v krajine bráni efektívnejšej produkcii. Bola to vysoká feudálna renta, ktorá príliš nemotivovala roľníkov, aby zvyšovali objem produkcie. Častá svojvôľa zemepánov im nedávala žiadnu istotu a udržiavanie početných vojenských posádok v tejto oblasti prinieslo len vyššie daňové zaťaženie. O niečo lepšie hospodárenie vykazovali feudálne veľkostatky, ktoré využívali prácu bezzemkov za istý podiel z úrody. Nízka výnosnosť rozdrobených usadlostí a obavy zo sociálnych nepokojov napokon viedli štát k istým zásahom, čiastočne aj na úkor niektorých privilégií šľachty. Začalo sa obdobie tzv. osvietenského absolutizmu.

Nazývame tak ideológiu a politiku racionálnych reforiem zo strany osvieteného panovníka, ktorých cieľom bolo modernizovať hospodársky, politický a kultúrny život v krajine, avšak súčasne zachovať absolútnu moc panovníka a základy feudálneho systému. Zmeny sa realizovali hlavne v oblasti agrárnej, školskej, cirkevnej a daňovej politiky, ale aj na úseku administratívy a súdnictva v období vlády *Márie Terézie* (1740-1780), *Jozefa II.* (1780-1790) a *Leopolda II.* (1790-1792) a súhrne ich označujeme aj ako jozefinizmus.

Pre rusínske obyvateľstvo v Uhorsku najväčší význam malo vydanie dvorského dekrétu o uhorskom urbári 23. januára 1767. Jeho hlavným prínosom bolo, že dovtedy len súkromnoprávny vzťah medzi feudálom a poddaným prevzal pod kontrolu štát a zmenil ho na verejnoprávny vzťah s pevnými pravidlami. Poddaný hospodáriaci na usadlosti vymedzenej podľa bonity pôdy mal stanovenú výšku feudálnej renty na 52 dni roboty so záprahom alebo 104 dni bez záprahu. Za intravilán platil zlatku ročne a za extravilán (chotársky grunt) odovzdával deviatok z úrody zameniteľný za štyri zlatky alebo 12 dní roboty so záprahom. Osobitnou povinnosťou boli furmanky, pomoc pri love a tzv. dáanky, ktoré predstavovali ročne dve sliepky, dva kapúny, holba mas-

la a 60 vajec. Tridsať usadlosti mali spoločne odovzdať jedno teľa. Pravda, povinnosti poddaných, ktorí hospodárili len na určitej časti usadlosti, boli alikvotne znížené.

Hlavným nedostatkom reformy bolo, že prakticky bola realizovaná prostredníctvom stoličnej šľachty, ktorá postupovala tendenčne s cieľom získať čo najväčšie výhody. Okrem toho, pozícia rusínskych poddaných bola vzhľadom na niektoré špecifiká regiónu spravidla ešte nevýhodnejšia. Menej ornej pôdy a relatívna preľudnenosť na vidieku mali za následok, že poddaných hospodáriacich na celej usadlosti bol minimálny počet. Väčšinou disponovali štvrtinovými, či len osminovými usadlosťami, na ktorých sa im hospodáril ťažšie, avšak podieľali sa na platení renty.

Ďalším problémom rusínskych roľníkov bola nižšia bonita pôdy. Tá bola síce rozdelená do piatich tried, od ktorých závisela výmera usadlosti, ale pri ich vytyčovaní zemepáni bonitu buď priamo nadsadzovali alebo určenie vyššej kategórie zdôvodňovali rôznymi, často diskutabilnými kompenzáciami. Výsledkom tejto praxe bolo tak vytvorenie väčšieho množstva usadlostí, než tomu bolo pred prijatím urbára, čo neraz znamenalo aj viac feudálnych povinností.

Prejavom nespokojnosti roľníkov severovýchodného Slovenska so spôsobom realizácie reformy zo strany zemepánov boli sťažnosti poddaných z mnohých obcí (*Nižný Orlík, Vyšný Orlík, Andrejová, Šoma, Čirč, Kyjov, Šambron* a i.), v ktorých sa ponosujú na nesprávne vymeriavanie usadlostí, na odoberanie kvalitnej pôdy pri urbárskej regulácii a neadekvátne určenie akostnej triedy. Pravda, výhodou urbára bolo, že rušil svojvoľne nariadené povinnosti a obmedzil jurisdikciu zemepánov nad vlastnými poddanými.

Ešte aktívnejšie proti pomerom na niektorých feudálnych panstvách vystupovali rusínski roľníci v Podkarpatsku. Zriedkavými neboli ani krádeže dreva a poľnohospodárskych plodín z pánskeho majetku, prepady pánskych sluhov, avšak sudy v Sevluši, Mukačeve alebo v Užhorode v tejto súvislosti riešili aj prípady zabitia a podpaľačstva. Určitou formou odporu bol aj prechod niektorých rusínskych a rumunských roľníkov k pravosláviu a odmietanie gréckokatolíckej cirkvi, ktorú spájali s existujúcou feudálnou mocou, koblinou a rokovinou i ďalšími nemalými poplatkami za sakrálne úkony.

Radikálne zlepšenie postavenia rusínskeho obyvateľstva však neprinieslo ani vydanie nevoľníckeho patentu *Jozefa II.* pre Uhorsku v roku 1785. Znamenalo predovšetkým slobodu sťahovania aj pre Rusínov, avšak pokiaľ neodišli z obce, feudálne povinnosti museli plniť naďalej. V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že rusínske obyvateľstvo sa živilo najmä poľnohospodárstvom

a bolo tak úplne zviazané s vidiekom. Jeho možnosti sťahovať sa boli na dlhé obdobie umŕtvené podmienkami tzv. druhého nevoľníctva. Okrem toho, v kráľovských, korunných a banských mestách, ktoré poskytovali najviac možností obživy, väčšinou vládol inonárodný živel (Nemci, Maďari), ktorý sa prirodzene bránil konkurencii. Určitý priestor aj pre Rusínov tak vznikol len v menších, poddanských mestách, do ktorých však prichádzali veľmi neskoro, až po uzavretí cechových štruktúr, preto do vyšších vrstiev mešťanstva sa prepracovali len zriedka. Situácia sa trochu zmenila až v nasledujúcom storočí, keď z radov gréckokatolíckych duchovných vzišla početnejšia rusínska inteligencia.

c) Vznik rusínskej národnej ideológie

Na obdobie 18. storočia sa však viaže veľmi významný fenomén v dejinách Rusínov v karpatskom priestore: vznik prvých koncepcií histórie Rusínov a ich národnej ideológie. Je do istej miery paradoxné, že autorom prvého diela o dejinách Rusínov z roku 1749 „O pôvode, rozvoji a živote Rusínov Uhorska“ bol Slovak **Adam František Kollár**, hoci po konzultáciách s mukačevským biskupom *J. Bradačom*, rodákom z Torsyiek. Hoci tak ako mnohí jeho nasledovníci písal predovšetkým o dejinách mukačevskej eparchie, je to asi prvý pokus o výklad dejín Rusínov v Uhorsku.

Napokon, vtedajšia národná historiografia vlastne programovo dejiny redukovala na históriu národnej elity a jej politických inštitúcií, ktorú však v prípade uhorských Rusínov predstavovalo hlavne gréckokatolícke duchovenstvo a cirkevná organizácia. Hodnotu rukopisu neznižuje ani jeho poplatnosť dobovému koloritu, ktorá sa jasne prejavuje vo formuláciách o autochtónnosti Rusínov v Panónii, o „ruskom kniežatstve“ v ranom stredoveku, o prijatí kresťanstva a o biskupstve v predmetodovskom období, ako aj o veľkom význame príchodu Teodora Korjatoviča do Uhorska.

Novou historickou prácou z pera rusínskeho autora bolo dielo rodáka z Hlivišť **Joannikija Baziloviča**, ktoré s názvom *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovics, olim ducis de Munkács* vyšlo v Košiciach v rokoch 1799-1805. J. Bazilovič jednoznačne vychádzal z téz A. F. Kollára, ešte viac však zvýrazňoval význam gréckokatolíckej cirkvi, ako aj odvekú vedúcu úlohu duchovenstva medzi Rusínmi Uhorska. Hoci má práca zrejme apologetický ráz, očividne jej chýba polemické ostrie. Potvrďuje to, že autor koncipovaním práce sledoval aj všeobecnejší cieľ, než naznačuje jej názov a snáď než bol jeho pôvodný úmysel. Na druhej strane, nenastoluje ani nerieši otázky etnicity obyvateľstva. Je evidentné, že vtedy problémy národného uvedomovania, ako aj národnopolitického hnutia v krajine ešte neboli na programe dňa.

Dokumentuje to aj skutočnosť, že J. Bazilovič Rusínov chápe ako samostatný fenomén Uhorska a vôbec sa nezmieňuje o ďalších, celkom prirodzených súvislostiach: o slovanstve, o východných Slovanoch, o Rusku, o Haliči alebo o Bukovine. Arsenij Kocak v úvode svojej *Slověnoruskej gramatiky* z roku 1788 dokonca ešte v istom zmysle rozlišoval medzi Rusínmi východného Slovenska a Rusínmi Podkarpatska. Je to pozoruhodné o to viac, že tu uvedené konotácie ohľadom príbuznosti Rusínov s ostatnými Slovanmi boli v tom čase už dosť dobre známe a občas pertraktovateľné. Potvrďuje to aj práca *Óda na palatína Jozefa* z roku 1805 od budúceho prešovského biskupa **Grigorija Tarkoviča**.

d) Nová rusínska inteligencia

Nová situácia v krajine vznikla koncom 18. storočia, a to najmä pod vplyvom ideí a udalostí Veľkej francúzskej buržoáznej revolúcie v rokoch 1789-1794. Revolúcia vyvolala v Uhorsku nové, liberálnejšie predstavy o spoločenskom usporiadaní na základe princípov bratstva, rovnosti a slobody. V podstate to znamenalo boj za odstránenie absolutizmu, moci feudálov a cirkvi, ale aj prebudenie národného povedomia a národno-emanipačného hnutia. To prirodzene ovplyvnilo aj vtedajších predstaviteľov rusínskej inteligencie.

Michail Andrejevič Baluďanskij (1769-1847)

Bol významný rusínsky ekonóm, právnik a politik, rodák z Nižnej Oľšavy. Stal sa popredným členom skupiny uhorských jakobínov. Po odhalení jakobínskeho prisahania sa utiahol do Veľkého Varadína, kde prednášal právo na tamjšej akadémii. Od roku 1802 bol dekanom právnickej fakulty tejto inštitúcie. Keďže bol stále v nemilosti úradov, v roku 1804 odišiel do Ruska. Stal sa profesorom politickej ekonómie na známom pedagogickom inštitúte v Petrohrade a od roku 1819 tiež prvým rektorom tamjšej univerzity a poradcom viacerých ruských inštitúcií. Svoje styky s významnými osobnosťami vedy a kultúry využíval k podpore národného obrodovania slovanských národov v monarchii.

Ivan Semjonovič Orlaj (1770-1829)

Bol rusínsky vedec a lekár, rodák z Chustu, ktorý pôsobil v Rusku už od roku 1791 a významne pomohol M. A. Baluďanskému pri emigrácii. Zaujímal sa aj o históriu, hlavne o dejiny juhozápadného Ruska, ku ktorému zaradzoval široké teritórium od Visly až po Čierne more. Zastával názor, že Rusíni prišli do horného Potisia spolu s maďarskými kmeňmi. Tvrdil zároveň, že všetci východní Slovania tvoria jednotný ruský národ, ktorého súčasťou sú preto aj Karpatskí Rusíni.

Pjotr Dimitrovič Lodij (1764-1829)

Bol známy rusínsky filozof, ktorý pochádzal zo zemplínskej obce Zboj. Stal sa profesorom filozofie Lvovskej univerzity a od roku 1797 aj dekanom tamojšej filozofickej fakulty. V roku 1803 sa tiež presťahoval do Ruska. Najprv pracoval ako profesor v Petrohrade na pedagogickom inštitúte a v rokoch 1819-1825 aj ako prvý dekan Filozofickej fakulty Petrohradskej univerzity. K otázke Rusínov v Uhorsku sa vyjadroval len čiastočne. Hlavne zdôrazňoval myšlienku jednoty Rusínov s ich bratmi za Karpatmi.

Andrej Bačinskij (1722-1809)

Prvému oživeniu národného hnutia viac než významní reprezentanti rusínskej inteligencie v Rusku pomohol rodák z Beňatiny, významný cirkevný činiteľ a publicista **Andrej Bačinskij**. Študoval teológiu a filozofiu na univerzite v Trnave práve v období osvietenského absolutizmu, preto mal viac než iní vtedajší cirkevní hodnostári väčší zmysel aj pre isté svetské záležitosti. Obdobie rokov 1773-1809, keď bol A. F. Bačinskij mukačevským biskupom, nazýva sa zlatým vekom rusínskeho národného obrodenia. Okrem cirkevných vecí sa totiž venoval tiež rozvoju školského systému a kultúry v regióne. Zaslúžil sa nielen o zriadenie duchovného seminára v Užhorode a bohatej knižnice, ale podporoval tiež prípravu učiteľov a tamojšie gymnázium. Napomáhal aj pri zakladaní generálneho gréckokatolíckeho seminára pri chráme sv. Barbory vo Viedni (Barbareum). Ten umožňoval relatívne veľmi kvalitné štúdium pre bohoslovcov z Podkarpatska, nielen z Haliče. Zaviedol vyučovanie rusínskeho jazyka v seminári, ktorý sa stal zároveň úradným jazykom biskupskej kancelárie.

Revolúcia vo Francúzsku mala však nepriamo aj negatívny dosah na rozvíjajúce sa národné hnutia v monarchii. Nový panovník **František I.** (1792-1835) a jeho pravá ruka knieža **Klement Lothar Metternich** boli nepriateľmi liberalizmu a snažili sa idey rovnosti a slobody v monarchii v zárodku potlačiť. V zahraničnej politike sa to prejavilo predovšetkým vypovedaním vojny Francúzsku, vo vnútri krajiny stúpol význam štátnych úradov a tajnej polície, ktoré sa usilovali kontrolovať a podľa možnosti aj likvidovať každý čo i len náznak demokratického pohybu. Rozvoju národných hnutí v nasledujúcich rokoch však už nedokázali zabrániť.

2. Karpatskí Rusíni pred a v revolúcii rokov 1848-1849

a) Východoslovenské roľnícke povstanie

V prvej polovici 19. storočia sa isté prvky kapitalistického systému začali prejavovať aj v Podkarpatsku a na východnom Slovensku, hoci vtedy vôbec

nepriniesli žiadne zlepšenie sociálneho postavenia rusínskeho obyvateľstva. Práve naopak. Snaha feudálov využiť určitú konjunktúru poľnohospodárskej výroby, ktorú vyvolali napoleonské vojny, smerovala totiž k rozvoju majerského hospodárenia, a tým aj k vyvlastňovaniu poddaných. Rusínski roľníci boli neraz vytlačaní z úrodnejšej pôdy, a tak veľmi často hospodárili len na lazoch alebo na kľčoviskách. Ako vtedy napísal A. Duchnovič, niekedy sa živil iba zemiakmi a ovseným chlebom.

Sociálne napätie medzi statkármi a rusínskymi poddanými sa najviac prejavovalo útekmi roľníkov, odmietaním plnenia feudálnych povinností a novou vlnou opriškovského hnutia v Užskej, Ugočskej a Marmarošskej stolici. Boli to najmä oddiely Stepana Tovta, Ivana Kokoša a Ivana Poľaniča, ktoré operovali aj v susedných stoliciach, a to v Berežskej, Sabolčskej aj v Zemplínskej stolici. Vyskytovali sa však aj otvorené vzbury sedliakov, ktoré vlastne vyvrcholili východoslovenským roľníckym povstaním v roku 1831.

Sociálne problémy, epidémiu cholery a tzv. travičskú legendu možno považovať za hlavné príčiny ozbrojeného povstania roľníkov, ktoré v júli 1831 vypuklo na východnom Slovensku. Dobové pramene, a neskôr aj niektorí historici vzburu priamo spájali s rusínskym obyvateľstvom na východe Slovenska, s proruskou agitáciou gréckokatolíckych kňazov a s vierou v osloboditeľskú misiu Ruska. V skutočnosti však uniatske duchovenstvo nemalo pre povstanie žiadny reálny motív a isté rusofilské predstavy boli vtedy vlastné nielen Rusínom, ale i slovenským a maďarským poddaným v tomto regióne.

Povstanie sa podľa všetkého začalo 24. júla 1831 v južnom Zemplíne a rozšírilo sa odtiaľ predovšetkým do Šarišskej a Spišskej stolice. Zachvátilo preto aj viacero „ruských“ (gréckokatolíckych) dedín, avšak z celkového počtu 103 obcí na východnom Slovensku, ktoré sa celkove zapojili do povstania, sa rusínsky hovorilo iba v dvoch z nich. Určitú úlohu však pravdepodobne zohrala skutočnosť, že ďalšie šírenie povstania na sever, teda do rusínskych dedín, zastavilo pri Vranove 5. augusta 1831 vojsko. Napriek tejto skutočnosti, v oddieloch povstalcov bolo aj tak pomerne veľa Rusínov, pretože sociálna situácia bola aj v slovenských i rusínskych obciach fakticky rovnaká. Na druhej strane, mnohí roľníci, ktorí sa tiež pridali k revolte, sa napokon ocitli v horšom postavení. Prišli totiž aj o svoju pôdu, pretože jednou z trestných sankcií bola aj konfiškácia majetku.

b) Rozvoj rusínskej ideológie

Vo veľmi zložitých sociálnych pomeroch žilo rusínske obyvateľstvo v mestách. Patrilo k skupine sluhov a nádenníkov, a na hospodársky život regiónu nemalo žiadny vplyv. Mnohí Rusíni boli príslušníkmi cirkevnej in-

teligencie, avšak početné gréckokatolícke duchovenstvo sledovalo vtedy viac-menej vlastné ciele. Neangažovalo sa v národnom hnutí a usilovalo sa skôr o prispôsobenie sa spoločenským podmienkam. Prirodzene, premietlo sa to aj do úrovne spoločenského a kultúrneho života Rusínov a minimalizovalo ich politický význam.

Podobne ako v 18. storočí, históriou, národnou identitou alebo spisovným jazykom Rusínov v Karpatoch sa zaoberali len vzdelaní jednotlivci, a to spravidla bez spoločenskej a politickej podpory. Z tohto dôvodu národné hnutie na istý čas ustrnulo vo svojej zárodočnej fáze a v prvej polovici 19. storočia preto nebolo možné ani sformulovať politický či kultúrny národný program. Vtedajšia generácia rusínskych vzdelancov ešte nedokázala úplne detailne diferencovať východných Slovanov, vnímala ich vlastne ako celok, preto, celkom prirodzene, ignorovala isté rozdiely medzi nimi. Dlhé obdobie odmietala čo len uvažovať o Ukrajincoch (Malorusoch) alebo o Rusínoch (Karpatorusoch) ako o etnických celkoch, ktoré sú rozdielne od ruského národa.

Potvrďuje to aj rukopis, ktorý v roku 1827 pod názvom *Въ обще о различіи славянских наречій, собственно же о мало и карпато или урорусскихъ* napísal k uverejneniu v Rusku Ivan Fogoraši (1786-1834), známy obzvlášť pod pseudonymom Ivan Berežanin. Vychádzal z myšlienky jednoty karpatských Rusínov s Ukrajincami aj Rusmi, a za spisovný jazyk všetkých slovanských národov odporúčal prijať staroslovanský jazyk, teda cirkevnú slovančinu. I. Fogoraši zozbieral tiež veľmi cenný etnografický materiál zo života Rusínov v Uhorsku.

Podstatne známejšie sú práce významného rusínskeho národovca, historika a lingvistu **Michaila Lučkaja**, ktorý vlastne zastával obdobné stanovisko. Cirkevno-slovanský jazyk, resp. jeho karpatský variant mylne presadzoval, rovnako ako ďalší rusínski vzdelanci v tejto dobe, za spisovnú formu jazyka karpatských Rusínov. V podstate už vtedy išlo o mŕtvny jazyk, ktorému prostý ľud ani vôbec nerozumel, hoci M. Lučkaj poukazoval na to, že rovnaký jazyk používa sa aj v Haliči, v Bukovine a na Malej Rusi, pričom je odlišný od ruštiny. Pravda, stále hovoril o cirkevno-slovanskom jazyku, ktorý sa tam pri bohoslužbách síce naozaj používal, ale formujúci sa ukrajinský jazyk sa vyvíjal celkom iným smerom.

M. Lučkaj napísal tiež šesťdielny rukopis *Historia Carpatho-Ruthenorum*, v ktorom vlastne opisoval historický vývoj Rusínov na pozadí dejín gréckokatolíckej cirkvi v regióne, a to od najstarších čias do začiatku 19. storočia. Uvedený rukopis aj s ukrajinským prekladom prvýkrát vyšiel tla-

čou až v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch minulého storočia, a to na pokračovanie v *Naukovom zbyrnyku ukrajins'koji kultury u Svydnyku*. Práca má buditeľské zameranie a obsahovou štruktúrou pripomína obdobné die- lo J. Baziloviča. Rusínov pokladá za autochtónne obyvateľstvo regiónu, ktoré prijalo kresťanstvo z rúk sv. Cyrila a Metoda. Vyzdvihuje význam Únie, jed- notlivých mukačevských biskupov a kňazov vôbec v politickom a kultúrnom vývoji karpatských Rusínov. Na rozdiel od svojho predchodcu však poukazu- je aj na príbuzenstvo Rusínov s ruským národom, na ich ruský pôvod.

Značným hendikepom rusínskeho hnutia, okrem iného, bolo to, že via- cerí vzdelanci schopní aktívnej práce medzi ľuďom často pôsobili mimo ru- sínskeho teritória. Aj I. Fogoraši pracoval vo Viedni, tam, ako aj v Itálii, sa do roku 1830 zdržiaval aj M. Lučkaj. Rovnako ako v 18. storočí, pokračoval aj exodus predstaviteľov rusínskej inteligencie do Ruska. Tak napr. v roku 1805 odišiel do Petrohradu rodák z Mukačeva, významný fyzik a agronóm **Vasilij Grigorijevič Kukoľnik** (1765-1821).

V roku 1823 cez Kišinev do Moskvy emigroval rusínsky historik a etno- graf **Jurij Ivanovič Venelin – Huca** (1802-1839), ktorý pochádzal z Veľkej Tibavy v Berežskej stolici. Bol nielen zakladateľom bulharistiky v Rusku, ale študoval tiež otázky histórie a kultúry podkarpatských Rusínov. Jeho naj- známejšia historická práca *Несколько словъ о Россіянахъ Венгерскихъ, и также одно словце Историческое о Прввославной Греко-Восточной Церкви въ Венгрии* bolo prvýkrát publikované až v roku 1906.

Vo všeobecnosti však možno konštatovať, že vzhľadom na ekonomické a sociálne postavenie rusínskeho obyvateľstva, politické pomery v regióne, ale aj zloženie i orientáciu rusínskej inteligencie v prvej polovici 19. storo- čia sa národné hnutie Rusínov v Uhorsku príliš nerozvinulo. Istý pohyb síce nastal v oblasti cirkevného školstva v regióne, avšak stalo sa tak najmä na základe kritiky úrovne vzdelávania Rusínov zo strany štátnych orgánov. Preto sa začalo hovoriť o zakladaní farských škôl v rámci eparchie, resp. o vyučova- com jazyku v nich.

Významným momentom v živote Rusínov na východnom Slovensku bolo zriadenie prešovského gréckokatolíckeho biskupstva v roku 1816, a to vyčlenením farností z územia Šarišskej, Spišskej, Gemerskej, Abovsko-tur- nianskej, Boršodskej a z časti Zemplínskej župy, ktoré dovtedy boli súčasťou Mukačevskej eparchie. Novú eparchiu, ktorá bola podriadená ostrihomské- mu arcibiskupovi, kanonizoval bulou *Relata semper* 22. septembra 1818 pá- pež **Pius VII.** V Prešove sa preto začalo koncentrovať uniatske duchovenstvo, hlavne rusínskeho pôvodu, ale sčasti aj svetská inteligencia.

Mesto sa tak stalo druhým centrom cirkevného, ale aj kultúrneho života Rusínov v Uhorsku. Práve tu sa zásluhou národného buditeľa **Alexandra Vasileviča Duchnoviča** (1803-1865) a s podporou biskupa **Jozefa Gagana** začal krátko pred revolúciou aj určitý národno-kultúrny a literárny pohyb. Priamo symbolickým bolo vydanie Duchnovičovho šlabikára *Книжиця читальная для начинающихъ* v Budíne roku 1847. Bol totiž fakticky prvou knihou určenou pre potreby širšej rusínskej pospolitosti. Prešov postupne, hoci len na určité obdobie, predstihol Užhorod aj aktivitou v národno-politickej oblasti.

c) *Marcová konštitúcia*

Vážne spoločenské protirečenia v monarchii, ale i prvé správy o februárovej revolúcii vo Francúzsku, viedli v marci 1848 k revolučnému vystúpeniu ľudu v Rakúsku. Už 13. marca vypukla revolúcia vo Viedni. Knieža *Metternich* radšej ušiel do Anglicka a rakúsky cisár **Ferdinand V.** (1835-1848) prisľúbil ústavu. O týždeň bola z predstaviteľov liberálnej šľachty menovaná nová vláda, ktorú viedol gróf **František Anton Kolowrat**. Udalosti vo Viedni však podnietili nepokoje tiež v ďalších významných, najmä v národných centrách monarchie: v Pešti, v Prahe, vo Ľvove aj inde.

Revolúcia v Uhorsku začala 15. marca 1848 vystúpením radikálnej mládeže vedenej *Alexandrom Petöfim* a *Móricom Jókayim*. Pred budovou múzea bol prečítaný dokument „**12 bodov**“, ktorý predstavoval minimálny program revolúcie. Tieto požiadavky sa stali základom osnovy nových zákonov, ktoré prijal uhorský snem v marci 1848, a preto ich často nazývame *marcová konštitúcia*. Ide o súhrn zákonov, ktoré vlastne vyjadrovali najmä záujmy maďarskej strednej šľachty i vznikajúcej národnej buržoázie a v podstate smerovali k istému obmedzeniu feudálneho systému, ale aj k určitej liberalizácii politického režimu.

Najväčší význam mali zákony protifeudálneho charakteru, ktoré za náhradu rušili poddanstvo, nezdaniteľnosť šľachty a nescudziteľnosť jej majetku, ale aj cirkevný desiatok. Liberálny ráz malo zavedenie slobody tlače, hoci bola obmedzená finančnou kauciou. Novela volebného zákona rozširovala pravo voliť aj na nešľachtické obyvateľstvo krajiny. Stanovenie majetkového a vzdelanostného cenzu však malo za následok, že voliť tak mohlo iba asi 6 % obyvateľstva.

Osobitné postavenie mali marcové zákony reflektujúce tie ambície, ktoré súviseli s novým chápaním uhorského národného spoločenstva. Nezávislosť Uhorska malo garantovať menovanie nezávislej vlády a nostrifikácia uhorského snemu. K tejto skupine zákonov možno priradiť zákony o pripojení

Sedmohradska k Uhorsku, o štátnom znaku a národných farbách Uhorska a dočasnej župnej správe. Cisár *Ferdinand V.* 11. apríla 1848 v Primaciálnom paláci v Bratislave podpísal marcovú konštitúciu a menoval prvú nezávislú uhorskú vládu vedenú grófom **Ludovítom Batthyánym**.

Už prvé informácie o revolúcii v Pešti vyvolali veľké nadšenie aj medzi Rusínmi. V dňoch 18. – 19. marca 1848 v Užhorode, v Mukačeve, v Berehove, v Sevľuši a v ďalších mestách, ba aj v niektorých obciach Podkarpatska, masy ľudí celkom otvorene podporili manifest z 15. marca. Prirodzene, osobitný ohlas mal najmä zákon o zrušení poddanstva a feudálnych povinností z 18. marca, ktorý bol slávnostne vyhlásený v Užhorode 27. marca 1848. Na mnohých miestach vznikli dokonca aj nové mocenské orgány – mestské a miestne zastupiteľstvá a národné výbory.

Revolúciu veľmi pozitívne prijalo i duchovenstvo celej mukačevskej eparchie na čele s biskupom **Vasilom Popovičom**. Jeho veľká časť, najmä hierarchia, bola však odnárodnená a svoju „ruskosť“ preto vnímala výlučne konfesiónálne. S veľkým uspokojením gréckokatolícki kňazi prijali najmä skutočnosť, že hoci marcová konštitúcia cirkevný desiatok vlastne zrušila, povinnosti gréckokatolíckych veriacich, *koblina* a *rokovina*, zostali zachované. Biskup *Jozef Gaganec* a konzistórium prešovskej eparchie síce tiež prejavili lojalitu, avšak k uhorskej revolúcii zaujali omnoho rezervovanejši postoj.

Na základe výzvy uhorskej vlády vznikali od apríla do júna 1848 aj na Podkarpatsku oddiely národnej gardy, do ktorých vstupovali nielen roľníci, remeselníci a nádenníci, ale aj drobní obchodníci, študenti, ako aj príslušníci inteligencie, a to z radov Rusínov, Maďarov, Slovákov i Nemcov. Len z Užskej a Berežskej župy vstúpilo do národnej gardy 3 600 ľudí. Zvlášť početný oddiel vznikol priamo v Mukačeve, do ktorého vstúpilo asi 600 ľudí, zvlášť robotníkov z neďalekej kovospracujúcej manufaktúry vo Fridešove (dnes Kolčino). Oddiely národnej gardy operovali samostatne, resp. stali sa súčasťou regulárnej armády pod velením **Ludovíta Kossutha**. Najvýznamnejšie vojenské stretnutie na Podkarpatsku sa odohralo práve koncom apríla 1848, keď oddiel majora *Jozefa Martiniho* spolu so skupinou gardistov *Andrija Andrijkoviča* odrazili rakúske vojsko postupujúce z Haliče. Pravda, menšie vojenské zrážky sa uskutočnili aj na ďalších miestach.

Podstatný zvrat postoja k revolúcii zo strany rusínskych roľníkov nastal v máji a v júni 1848, a to v súvislosti s riešením agrárnej otázky. Návrh zákona podaný skupinou radikálnych demokratov, aby bolo poddanstvo v Uhorsku zrušené bez náhrady a aby bolo tiež obmedzené pozemkové vlastníctvo stat-

károv, totiž nebol akceptovaný. Poddanstvo bolo preto zrušené za náhradu, čo znamenalo dodatočné mimoriadne zdanenie roľníkov, aby štát získal prostriedky na vyplatenie feudálov. Sklamanie však priniesli aj ďalšie výnimky zo zákona, ktoré jeho pôsobnosť výrazne obmedzovali.

Zrušenie poddanstva sa v znení zákona totiž týkalo iba urbáriálnych poddaných, preto zmluvní a kuriálni poddaní, nájomní roľníci a želiari boli naďalej nútení plniť svoje feudálne povinnosti. Statkári sa pritom snažili udržať vo svojom vlastníctve čo najviac pôdy. Asi 15 tisíc poddaných v regióne totiž dostalo iba 5 419 usadlostí o výmere 205 600 holdov, čo znamenalo 17,5 % ornej pôdy a 19 % lúk a pasienkov v Podkarpatsku.¹ Pridelených celých usadlostí bolo veľmi málo, väčšinou roľníci hospodárili na polovici, štvrtine alebo osmine usadlosti. Len po osmine usadlosti dostalo aj 42 000 rodín nádenníkov v tejto oblasti.

Polovičatý charakter agrárnej reformy a s ňou spojený nedostatok pôdy vyvolával nespokojnosť rusínskych roľníkov, medzi ktorými bol podiel neurbáriálnych poddaných vyšší než u iných skupín obyvateľstva Uhorska. Roľníci v Berežskej župe už v máji 1848 odmietali pracovať na pôde bývalých feudálov, hoci im ponúkali dvojnásobné mzdy. Prejavy určitej nespokojnosti roľníkov v Marmarošskej župe dokonca viedli k zriadeniu vojenských poľných súdov. V Ugočskej župe rusínski roľníci odopierali platiť robotnú rentu a dokonca vyhrážali sa násilným riešením situácie. Sklamanie rusínskych roľníkov na východnom Slovensku zase prerástlo do protestných akcií v *Jakubanoch*, v *Litmanovej*, v *Malom Lipníku*, v *Matysovej*, v *Hajtovke* a inde.

d) Rusíni v revolúcii 1848/1849

Konzervatívne sily brzdili realizáciu reforiem prijatých uhorským snemom. Využívali skutočnosť, že národná buržoázia v Podkarpatsku bola ešte veľmi slabá a mala len umiernené požiadavky. Miestodržiteľský úrad preto tam poslal komisára M. Gabriela a vybavil ho plnou mocou. Ten sa ale rozhodol pre represie, ktoré na jar a v lete 1849 mali za následok len novú vlnu nepokojov, zvlášť na Verchovine. Roľníci vyzbrojení roľníckym náradím prepadávali a ničili statkárske a cirkevné majetky, ba dokonca odvolávali aj starostov a niekde aj preberali moc do vlastných rúk.

Podstatne menej aktívni boli Rusíni pri nastoľovaní politických alebo národných požiadaviek. Vo voľbách do uhorského snemu sa im nepodarilo zvoliť ani jedného kandidáta z vlastných radov a nezúčastnili sa ani Slovan-ského zjazdu. Ten sa začal v Prahe 2. júna 1848 s cieľom, aby sa predstavitelia

1 1 hold, resp. uhorské jutro do polovice 19. storočia predstavovalo plochu asi 4 316 m².

slovanských národov v monarchii dohodli na istom spoločnom postoji k štátu a ďalšom postupe. Na zjazde jasne prevládali austroslavistické názory, ktoré presadzovali zástupcovia južných Slovanov a českej politiky vedenej *Františkom Palackým*.

Na druhej strane, slovenskí predstavitelia (*L. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža*), žiadali autonómne postavenie Slovákov a Rusínov v rámci Uhorska. *Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských* predložil **J. M. Hurban** na zasadnutí česko-slovenskej sekcie 7. júna 1848. Dožadoval sa v prvom rade uznania slovenského a rusínskeho národa a ich postavenia v Uhorsku podľa princípu národnostnej rovnoprávnosti. Zaručovala by ju predovšetkým existencia národných snemov s vymedzenou kompetenciou v jazykovej, školskej, kultúrnej a náboženskej oblasti. Súčasne sa predpokladalo vytvorenie stáleho výboru s právom vetovať rozhodnutia centrálnych orgánov a zriadenie národnostného školstva všetkých stupňov. Prejavom tolerancie a prostriedkom vzájomného zblížovania by bolo fungovanie katedier maďarského jazyka na národnostných školách a naopak. Duchu revolúcie zodpovedala tiež požiadavka zaistenia slobody spolčovania a prejavu pri obhajobe národnostných práv.

Začiatkom roku 1849 sa pod vedením *Adolfa Ivanoviča Dobrjanského* (1817-1901) sformovala skupina aktivistov, ktorú tvorili kanonici **Viktor Ivanovič Dobrjanskij** (1816-1860) i **A. V. Duchnovič** a farári z Prešova a Malcova **Jozef Šoltés** a **Alexander Janický**. Práve **A. I. Dobrjanskij** sa stal vodcom národného hnutia uhorských Rusínov a uznávanou autoritou v krajine. Bol principiálnym odporcom neslobody, vášnivým obhajcom práv všetkých národov, priateľ Slovákov, Rusov a všetkých Slovanov. Právo na sebaurčenie považoval za najvyšší zákon, výučbu v rodnom jazyku a kontakt s národnou kultúrou za prirodzenú potrebu človeka.

A. I. Dobrjanskij však v tom čase obhajoval ideu zjednotenia Podkarpatska s Haličou a Bukovinou do jednej korunnej krajiny v rámci habsburskej monarchie. Tuto myšlienku však podporil v tlači aj *Alexander Vasilevič Duchnovič*, ktorý argumentoval spoločným pôvodom a rovnakým historickým osudom ľudu po oboch stranách Karpát. Práve s touto ideou potom cestoval **A. I. Dobrjanskij** v januári 1849 do Viedne a v marci 1849 do Lvova. Viedeň si však tak závažnú štátoprávnu zmenu nepriala a úplne ju odmietla reprezentácia Uhorska, ktorá sa nemienila vzdať severovýchodných stolíc obývaných Rusínmi.

Revolúcia v rokoch 1848-1849 tak priniesla aj začiatok národno-oslobodzovacieho hnutia Rusínov v Uhorsku, hoci na výraznejší zápas za politic-

kú emancipáciu ešte neboli pripravení. V popredí záujmu ľudu boli sociálne otázky. Duchovenstvo nebolo síce bytostne zainteresované na páde feudalizmu, avšak spočiatku zaujalo vlastenecký postoj. Polovičitý ráz revolučných premien priniesol sklamanie rusínskym roľníkom. Spupný pomer uhorskej vlády k právam slovanských národov odvrátil od revolúcie aj časť gréckokatolíckeho duchovenstva a svetskej rusínskej inteligencie. Preto i Rusíni sa postupne čoraz viac začali orientovať na Viedeň.

Od jesene 1848 sa pozícia uhorskej vlády v Pešti značne komplikovala. Z juhu totiž postupovali vojská chorvátskeho bána **Josipa Jelačića** a Sedmohradsko sa vlastne odtrhlo od Uhorska. Na jar 1849 Viedeň vyslala proti vzbúrenému Uhorsku trestnú expedíciu, ktorej velil poľný maršal knieža **Alfréd Windischgrätz**. Výbor národnej obrany sa rozhodol opevniť územie Podkarpatska a Slovenska, pretože najväčšie nebezpečenstvo útokov hrozilo z Haliče a Čiech. Jeho výzva k ľudu Podkarpatska vstupovať do armády i národnej gardy, postaviť sa na odpor a brániť pevnosti Mukačevo, Berehovo, Užhorod a Chust nemala očakávaný ohlas.

Rusínska inteligencia v Podkarpatsku však zachovala vernosť uhorskej vláde. Zbor plk. J. Kazinczyho tvorili väčšinou Rusíni, ba aj gréckokatolícki kňazi a seminaristi v ňom zastávali dôstojnícke funkcie. Najvýznamnejšou vojenskou akciou v podstate bolo obsadenie Mukačevského hradu 13. novembra 1848. O osude uhorskej revolúcie bolo však rozhodnuté, keď v júni 1849 vtiahla do Uhorska stotisícová ruská armáda pod velením generála kniežaťa **Ivana Fjodoroviča Paskjeviča**. Stalo sa tak na základe žiadosti o pomoc, ktorú poslal cisár **František Jozef I.** (1848-1916) ruskému cárovi **Mikulášovi I.** dňa 21. apríla 1849. Hoci ruské oddiely prichádzali do krajiny vlastne ako nepriatelia, mnohé svedectvá z oboch strán plne potvrdzujú, že Rusínmi boli prijaté s veľkými sympatiami.

Ruskí vojaci hovorili veľmi príbuzným jazykom, a hoci v boji často nepoznali zľutovanie, k civilnému obyvateľstvu sa správali veľmi korektne. Pozitívny postoj Rusínov ovplyvňovalo i tradičné ľudové rusofilstvo, ktoré bolo motivované viac sociálne než etnicky. Významnú úlohu na formovaní vzťahu rusínskeho ľudu k ruským vojakom a dôstojníkom zohral **Adolf Ivanovič Dobrjanskij** vo funkcii civilného komisára pri ruskej expedičnej armáde, ktorý sprostredkoval jej kontakt s viedenským dvorom. Pobyt ruských oddielov v Uhorsku sa stal jedným z faktorov istého prebudenia národného života Rusínov v krajine.

Aj keď rusínske obyvateľstvo Podkarpatska sa aktívne priamo nezúčastňovalo obranných bojov v roku 1849, práve tento región sa pri potláčaní re-

volúcie udržal relatívne najdlhšie. O porážke maďarských vojsk pod vedením **gen. Artúra Görgeya** však definitívne rozhodla bitka pri **Világoši** 13. augusta 1849, hoci posádky v zakarpatských pevnostiach ešte istý čas vzdorovali. Mesto Berehovo síce kapitulovalo bez boja 20. augusta, ale Mukačevo s početnou posádkou sa vzdalo až 26. augusta. Posledný oporný bod revolúcie v tejto oblasti, pevnosť Petrovaradin, padol 5. septembra 1849.

Revolúcia 1848-1849 v Uhorsku napriek svojej porážke mala veľký význam pre ďalší spoločenský vývoj vôbec a pre karpatských Rusínov zvlášť. V podstate síce ani neodstránila feudálny systém, avšak výrazne ho oslabil. Neznamenal výrazný pokrok, no otvorila určité možnosti pre jeho postupné presadzovanie. Nepriniesla hneď demokraciu, avšak obmedzila absolutizmus. Neodstránila centralizmus, pripustila však prvky samosprávy. Neoslobodila utláčané národy, avšak prebudila ich. Prispela k formulovaniu národného programu Rusínov a otvorila dvere ich národnému obrodeniu.

3. Rusínske národné obrodenie

a) Charakteristika národného obrodenia

Revolúcia 1848-1849 v Uhorsku síce nebola úspešná, priniesla však isté významné zmeny. Spoločenský rozvoj sa viedenskej reakcii nepodarilo zastaviť, občiansky princíp nahradzoval stavovské usporiadanie a značne oslabené bolo aj prepojenie štátu a cirkvi. Tieto nové podmienky umožnili vznik a rozvoj rusínskeho národného obrodenia. Týmto pojmom nazývame druhú fázu rusínskeho národného hnutia v druhej polovici 19. storočia. Išlo v podstate o pozvoľný, nezavršený proces istej premeny rusínskej feudálnej národnosti v novodobý národ.

Hlavnou prekážkou úspechu hnutia bola neujasnenosť otázky etnicity Rusínov v Uhorsku. Dlhé obdobie takmer plne prevládalo iba jej konfesionalne chápanie. Znamenalo, že „*rusínstvo*“, či „*ruskosť*“ ľudu boli v podstate chápané ako jeho náboženské vyznanie, ako jeho príslušnosť ku gréckokatolíckej cirkvi a východnému obradu. Od 18. storočia sporadicky sa už objavovali určité myšlienky bratstva a príbuznosti Rusínov so slovanskými národmi, no hlavne s ruským národom, avšak od začiatku nasledujúceho storočia už idea jednoty s ruským národom absolútne dominovala.

Nevýhodou národného hnutia Rusínov bola aj ich dvojstupňová národnostná submisia. Ako obyvatelia Uhorska boli totiž pod určitým tlakom silnejšieho maďarského národného hnutia, ktoré však bolo tiež veľmi silne limitované záujmami nemecky cítiacej habsburskej dynastie. Okrem toho,

rusínski buditelia národné práva nezdôvodňovali ideou *prirodzeného práva* všetkých národov, ktorou argumentovali Slováci, ale rozhodli sa pre teóriu *historického práva*, ktorú v ich prípade bolo ťažké vecne podložiť. Rusínsky štát totiž dovtedy v žiadnej forme nejestvoval, pričom zmienky o kniežatstve *Laborca* alebo o rusínskom vojvodstve v Uhorsku či panstve Fedora Korjatoviča mali do značnej miery charakter legiend a mýtov.

Obdobne ako slovenské národné obrodenie, aj obrodenie Rusínov malo jazykový charakter. Kým Slováci, aj keď s istými peripetiami, predsa sa len dohodli na kodifikácii slovenského spisovného jazyka, Rusíni túto otázku nedokázali vyriešiť. Na čele hnutia boli gréckokatolícki kňazi, ktorí presadzovali cirkevno-slovanský jazyk, svetská inteligencia vedená najmä charizmatickým A. Dobrjanským protežovala predovšetkým ruský literárny jazyk, kým ľudovým masám sa zdali podstatne bližšie, vhodnejšie, ale aj prirodzenejšie miestne dialekty.

Obdobným hendikepom ako u Slovákov bola v rusínskom hnutí otázka národného centra, ktorá má v národnom zápase veľký politický, ale aj psychologický význam. Dôležité mestá v kultúrnom živote Rusínov, akými boli Užhorod, Prešov, Mukačevo alebo Berehovo vlastne nemali úplne rusínsky charakter a Rusíni netvorili väčšinu ich obyvateľstva. Mali skôr maďarský, slovenský, židovský, no najmä multietnický ráz, preto sa len komplikovaným spôsobom prepracovávali do pozície národných centier. Údernosti rusínskeho národného hnutia rozhodne nepridávalo ani konfesijné rozdelenie Rusínov na gréckokatolíckych a pravoslávnych veriacich.

b) Memorandum uhorských Rusínov

Národnopolitické hnutie Rusínov sa začalo na jeseň roku 1849, keď sa zo svojej misie v ruskej armáde vrátil A. *Dobrjanskij*. Vzhľadom na politické okolnosti upustil od požiadavky spojenia Haliče, Bukoviny a Podkarpatska do jedného celku v rámci monarchie, ktorú vlastne dovtedy propagoval. Postavil sa však na čelo malej skupiny východoslovenských Rusínov, ktorí pripravili memorandum pre cisára a vyslali delegáciu do Viedne. V delegácii okrem neho, jeho brata *Viktora Dobrjanského* a kňazov *Jozefa Šoltésa* z Prešova a *Alexandra Janického* z Maľcova boli aj dvaja viedenský lekári rusínskeho pôvodu: Dr. *Michal Visjanik*, dekan Lekárskej fakulty univerzity vo Viedni a Dr. *Vikentij Aleksovič*, riaditeľ tamojšej nemocnice sv. Jozefa.

Delegácia navštívila komisára civilnej správy Uhorska baróna *Karla Geringera*, niekoľkých ministrov a 19. októbra 1849 sa uskutočnila audiencia u samotného cisára. Jemu odovzdali členovia rusínskej deputácie memorandum pod názvom *Памятник Русинов Угорськихъ* v podobe 11 bodov, ktoré

obsahovalo vcelku veľmi umiernené národno-kultúrne požiadavky Rusínov v Uhorsku. Na prvom mieste bola žiadosť rozšíriť platnosť oktrojovanej ústavy zo 4. marca 1849 aj na Rusínov v Uhorsku. Ústava totiž prejudikovala prijatie zákona o národnej a jazykovej rovnoprávnosti.

Kľúčovou požiadavkou memoranda Rusínov bolo vytvorenie rusínskych správnych jednotiek, rusínskych okresov, všade tam, kde žilo aspoň 15 000 Rusínov, a to bez ohľadu na dovtedajšie administratívne členenie Uhorska. V týchto okresoch by mal byť do škôl a úradov zavedený ruský jazyk, pričom úradníkmi mali byť prednostne Rusíni alebo osoby ovládajúce ruštinu. Navyše, Rusíni by mali mať primerané zastúpenie aj v tých okresoch, v ktorých boli v menšinovom postavení s tým, že by to recipročne platilo aj pre všetky menšiny v rusínskych okresoch.

V oblasti školskej a kultúrnej politiky, okrem ľudových škôl s vyučovacím jazykom ruským, mali byť zriadené aj ruské gymnáziá a štátna právnická akadémia v Užhorode. Podľa memoranda, rusínski študenti z Uhorska mali mať tiež prístup na ľvovskú univerzitu. Súčasne sa požadovalo vydávanie ruských novín a zákonov aj v ruskom preklade. Rusínski úradníci, kňazi, učitelia a kantori mali byť v služobných záležitostiach plne rovnoprávni s kolegami – príslušníkmi ostatných národov v krajine. Memorandum obsahovalo tiež požiadavku zvýšiť zastúpenie Rusínov v dôstojníckom zbore a v ústredných orgánoch vo Viedni, ako aj kreovať post ruských poľných kaplánov v plukoch s väčším počtom rusínskych vojakov.

c) Úspechy národného obrodzenia

Cisár *František Jozef I.* prisľúbil splnenie oprávnených požiadaviek Rusínov a vývoj v nasledujúcich mesiacoch naznačoval, že niektoré z nich sa už plnia. V októbri 1849 sa Dobrjanskij stal prvým referentom a prednostom kancelárie komisára užhorodského civilného dištriktu grófa *Ignáca Villetza*, kam patrili Užská, Ugočská, Berežská i Marmarošská župa. Predstavitelia Rusínov to chápali ako istý základ rusínskeho autonómneho územia v Uhorsku.

O pripojenie k „ruskému okruhu“ žiadali aj niektoré gréckokatolícke obce zo Zemplínskej, Šarišskej i Spišskej župy. Potvrdzujú to memorandá, ktoré dostali vojenský veliteľ Uhorska **gen. Július Jakub Haynau** v roku 1850 a komisár civilnej správy barón **Karl Geringer** v roku 1851. Najmä *Памятное писание Земплинскихъ русиновъ* otvorene žiadalo zavedenie ruštiny a príchod „ruských“ úradníkov, a to aj do obcí, v ktorých Rusíni žili v menšine (**Trhovište, Michalovce, Strážske**). Na druhej strane, ozývali sa aj protesty proti takejto praxi, hlavne zo slovenských obcí zo Spiša, z okolia Košíc a Sobraniec.

Aj zásluhou A. I. Dobrjanského sa do viacerých dôležitých funkcií a úradov v regióne dostali Rusíni, čo pred revolúciou bolo neobyčajne zriedkavým javom. Rusíni vykonávali aj funkcie slúžnych, radcov, sudcov, asesorov, advokátov, referentov, nehovoriac ani o mnohých miestach nižších úradníkov, akými boli pisári, aktuarii či tajomníci. V užhorodskom okruhu sa v úradnom styku používal literárny ruský jazyk, resp. omnoho zriedkavejšie rusínske nárečie. Ruština sa dostala nielen do ľudových škôl, ale do užhorodského a prešovského gymnázia. V Užhorode sa ruština dokonca učila nielen ako predmet, ale používala sa aj ako vyučovací jazyk pri vyučovaní náboženstva, dejepisu a zemepisu. Ba stávalo sa aj to, že k Rusínom sa v tomto období znovu začali hlásiť i tí úradníci s rusínskymi koreňmi, ktorí sa dovtedy hlásili k maďarskej národnosti.

Veľký význam v tomto období malo vydávanie rusínskej tlače, ktorá zohrala významnú úlohu pri získavaní inteligencie pre rusínske národné hnutie. Od roku 1850 pod vedením **Jakova Holovackého** vo Viedni vychádzal *Вѣстникъ Русиновъ*. Bol spoločným tlačovým orgánom haličských a podkarpatských Rusínov, presnejšie „dočasný list zameraný na politické a mravné vzdelávanie Rusínov rakúskeho štátu“ Neskôr, až do roku 1866, vlastne vychádzal ako oficiálny vládny spravodaj.

Ivan Rakovskij (1815-1885) od roku 1850 bol v Pešti redaktorom *Земского правительственного вѣстника для королевства Оугорицины*, od marca 1856 tam redigoval týždenník *Церковная газета* s náboženským obsahom a v rusofilskom duchu. Celkove vyšlo 106 čísel uvedených novín. Od roku 1859 v Budíne trikrát mesačne v ruskom jazyku vydával časopis *Церковный вѣстникъ для Русиновъ Австрийской державы*, ktorý však po šiestnástich číslach zanikol.

Eufória z čiastkových úspechov rusínskeho hnutia však trvala pomerne veľmi krátko. Užhorodský okruh sa udržal vlastne len šesť mesiacov, Tiež A. Dobrjanskij bol preložený do Košíc, ruština bola postupne vytláčaná zo škôl a do úradov znovu prenikali ľudia maďarskej národnosti. Ukázalo sa, že v národnom hnutí spoliehať sa len na politické ústupky, na sľuby a podporu zo strany Viedne je veľmi krátkozraké a nemôže viesť k trvalým úspechom hnutia. Preto inú formu národného obrodovania, ktorá spočívala v kultúrno-osvetovej práci medzi rusínskym ľudom, presadzoval Alexander V. Duchnovič.

d) Kultúrno-osvetová činnosť A. V. Duchnoviča

Novým centrom rusínskeho hnutia od roku 1850 sa stal Prešov, ktorý sa v očiach Viedne počas revolúcie neskompromitoval tak, ako Užhorod. Prešovský biskup Jozef Gaganec sa na rozdiel od mukačevského biskupa Vasiľa

Popoviča k revolúcii postavil dosť zdržanlivo, a tým posilnil svoje pozície po jej porážke. Je to paradoxné, ale rusínskemu hnutiu tak pomohol oveľa viac. Priamo, alebo prostredníctvom kanonika A. V. Duchnoviča sa dal cestou podpory vzdelávania, osvety a kultúry rusínskeho obyvateľstva.

V roku 1850 práve Duchnovič založil *Литературное заведение Пряшевское*, ktoré zaštitil predovšetkým biskup J. Gaganec. Literárny spolok sa síce zaoberal hlavne vydávaním kníh, ale pripravoval aj podklady pre zriadenie rusínskeho národného múzea. Z tohto dôvodu sa zbierali nielen rastliny, pozostatky zvierat a vtákov, minerály, ale najmä literárne pamiatky: hry, rozprávky, piesne, básne, príslovia, porekadlá a iné. V tomto zmysle bola publikovaná aj výzva k obyvateľstvu regiónu. Pôvodne cieľom bolo dokonca vydávanie literárneho časopisu a zriadenie tlačiarne, ale niektoré zámery na nepodarilo naplniť.

Spolok mal 71 členov, pričom v ňom pracovali nielen Rusíni, ale aj Slováci a českí úradníci, ktorí za Bachovho režimu pôsobili v tejto oblasti. Zo slovenských literátov sa v spolku angažovali hlavne *Bohuslav Nosák - Nezabudov*, jeho brat *Bohumil Nosák*, *Peter Kellner-Hostinský*, *Ján Andraščík* a ďalší. Vďaka tomuto spolku bolo vydaných 12 publikácií, medzi nimi aj dva almanachy (*Поздравление русиновъ на годъ 1851, 1852*), prvý rusínsky kalendár (*Мѣсяцесловъ для угорскихъ русиновъ на годъ 1854*) a diela A. V. Duchnoviča: *Добродѣтель превъышаетъ богатство*, *Краткій землеписъ для молодыхъ русиновъ* a populárna modlitebná knižka *Хлѣбъ души*.

Pád Bachovho absolutizmu, Októbrový diplom z roku 1860 a februárová ústava z roku 1861 priniesli znovu isté oživenie rusínskeho hnutia. Vedúcou osobnosťou ostal *Dobryjanskij*, ktorého autorita stúpila po zvolení do uhorského snemu v roku 1861. Naďalej sa odmietavo staval k maďarskej politike a splnenie rusínskych požiadaviek chcel docieľiť predovšetkým s podporou dvora. Presadzoval zriadenie rusínskeho vojvodstva podľa srbského vzoru, resp. rusínskeho autonómneho územia z teritórií Uhorska, na ktorých žili Rusíni, ale aj právo voliť biskupov gréckokatolíckej cirkvi a vytvorenie gréckokatolíckeho arcibiskupstva.

Dobryjanskij mal však aj oponentov v radoch gréckokatolíckeho kléru, ktorí odmietali orientáciu na Viedeň a riešenie rusínskej otázky prenechávali uhorským orgánom. Preto sa *Dobryjanskému* a jeho skupine nedarilo sformulovať všeobecne akceptované požiadavky a ich predostrieť kompetentným orgánom. Kompromisným riešením bolo zaslanie Adresy cisárovi v roku 1862 s prosbou predložiť rusínske želania uhorskému snemu. Pod vplyvom aktivizácie rusínskeho hnutia pripravoval *Dobryjanskij* aj memorandovú akciu so širšími požiadavkami, s ktorými sa chcel obrátiť na viedenský dvor. Potre-

boval ale isté splnomocnenie či poverenie zo strany rusínskeho obyvateľstva. Jeho pokus získať písomnú podporu prostredníctvom obežníka cirkevným obvodom ale úplne stroskotal, hlavne pre nesúhlas duchovenstva. Za zákonný postup a možnú dohodu s Maďarmi sa vyslovil aj *A. V. Duchnovič*.

Ďalšou významnou organizáciou Rusínov v období národného obrodzenia, ktorej zakladateľom bol v septembri 1862 *A. V. Duchnovič*, bolo tiež *Общество св. Иоанна Крестителя* v Prešove. Spolok vznikol na popud *Alexandra Pavloviča* s cieľom vychovávať rusínsku mládež pre aktívnu prácu v národnom hnutí a obrození. Spolok mal asi 400 členov a pracoval pod patronátom biskupa *J. Gaganca*. Predsedom Obščestva sa stal **Adolf Ivanovič Dobrjanskij**, podpredsedom **Anton Rubij**, tajomník Kráľovského miestodržiteľstva v Bude.

Členmi spolku boli nielen poprední rusínski buditeľia, napríklad **Alexander Pavlovič** (1819-1900), profesori prešovských ruských škôl, ale i rusí slavisti, akými boli **Michail Fjodorovič Rajejskij** (1811-1884) a **Vladimír Ivanovič Lamanskij** (1833-1914). Stanovy pripúšťali tiež kolektívne členstvo obcí a vznik nadácii, pretože spolok mal aj charitatívno-sociálne poslanie. Významným počinom bolo vybudovanie internátu (alumneum) s knižnicou pre rusínsku študujúcu mládež. V roku 1867 vznikla *Nadácia A. Duchnoviča* podporujúca najmä talentovaných, no nemajetných rusínskych študentov. Z prostriedkov spolku boli tiež poskytované skoro bezúročné úvery chudobným rusínskym obciam. Po smrti *J. Gaganca* roku 1875 bola činnosť spolku sčasti utlmená, pretože jeho nástupcovia v biskupskom úrade (**Mikuláš Tóth**, **Ján Valyi** a **Štefan Novak**) boli viac prouhorsky orientovaní a snažili sa ho inkorporovať do štruktúry cirkvi. Prežil však fakticky, pravda s istými zmenami, až do roku 1948.

Významnú úlohu v rusínskom národnom hnutí v druhej polovici 19. storočia zohralo *Общество св. Василия Великаго*, ktoré vzniklo v roku 1864 pôvodne ako literárne združenie z iniciatívy Bohosloveckého spolku v kňazskom seminári v Užhorode. Aktívne pracovať pod novým názvom však začalo až v roku 1866, keď doň vstúpil *A. I. Dobrjanskij* a podľa vzoru Maticе slovenskej ho pretvoril na osvetový spolok, ktorý po krátkom čase mal až 700 členov. *Dobrjanskij* bol v tom čase poslancom uhorského snemu a zapáleným bojovníkom za práva národov Uhorska.

Úlohou spolku bolo zabezpečovať učebnice pre školy mukačevskej aj prešovskej eparchie, vydávať noviny i náboženskú literatúru. Od roku 1867 každoročne vychádzal almanach *Мѣсяцеслов* a v rokoch 1867-1871 prvé rusínske noviny vydávané na rusínskom území: *Свѣтъ*. Postupne ich redigovali *J. Ignatkov*, *K. Sabov* a *V. Kimak*. Pravda, nový mukačevský biskup **Štefan**

Pankovič, ktorý nastúpil po smrti *V. Popoviča*, ako stúpenec vládnej politiky protestoval proti rusofilskému zameraniu periodika. Do vedenia spolku v roku 1871 neboli zvolené jeho vedúce osobnosti: *A. Dobrjanskij* a *I. Rakovskij*.

Na čelo spolku sa dostali župan *Alexander Negrebeckij* a *Juraj Markoš*. Profesori užhorodského gymnázia, ktorí držali úroveň časopisu, boli preložení, rovnako ako kňaz a známy publicista **Jevgenij Fencik**. V rokoch 1871-1872 síce ešte noviny pod názvom *Новый свѣтъ*, hoci s novým vedením *V. Gebeja*, vychádzali, no po opätovnom obvinení z ruského nacionalizmu boli zastavené. Začal vychádzať časopis *Карнатъ*, ktorý však už mal maďarskú prílohu a písal v zmierlivom duchu. Od roku 1873 *Общество св. Василия Великаго* dvadsať rokov fakticky nefungovalo a bolo obnovené až roku 1893 mukačevským biskupom **Júliusom Fircakom**. V spolku sa začali angažovať noví národovci, akými boli *Evmenij Sabov*, *Vasilij Hadžega* a **Augustín Vološin**. Dištancovali sa od rusofilského smerovania a presadzovali ideu formovania samostatného rusínskeho národa, ktorý je odlišný od Rusov i Ukrajincov. V tomto duchu vydávali knihy, kalendáre a dva roky časopis *Наука*.

d) Literárna a publicistická činnosť národných buditeľov

Výraznejšie úspechy než v politickom hnutí a spolkovom živote dosiahol rusínske národné obrodenie na kultúrnom a literárnom poli. Malú skupinu rusínskych buditeľov tvorili totiž hlavne literáti, umelci a vedci. Kľúčovú úlohu na tomto úseku zohrával *A. V. Duchnovič* (1803-1865), ktorý sa počas 22 rokov pôsobenia v Prešove presadil nielen ako dobrý organizátor kultúrno-osvetovej činnosti, ale aj ako básnik, dramatik, historik a pedagóg. Pracoval predovšetkým pre pospolitý rusínsky ľud, preto sa oprávnene stal symbolom rusínskeho národného obrodzenia.

Najvýznamnejším rusínskym básnikom tohto obdobia a národným buditeľom bol **Alexander Pavlovič** (1819-1900), ktorý počas pôsobenia v Prešove, v Beloveži, a najmä vo Svidníku (36 rokov) bol zaslúžene veľmi obľúbeným a vplyvným činiteľom rusínskeho hnutia. Stalo sa tak aj preto, že svoje verše vždy písal v nekodifikovanom, ale ľudu blízkom rusínskom dialekte, hoci za skutočne spisovný jazyk pokladal ruštinu. Svoj vplyv na východnom Slovensku využil na podporu politických akcií Rusínov, akými boli aj úspešné voľby *A. Dobrjanského* za poslanca uhorského snemu.

Julian Ivanovič Stavrovskij – Popradov (1850-1899) bol nielen rusínsky básnik, ale aj publicista, etnograf a historik, ktorý napriek krátkej životnej pôti sa úplne oddal službe rusínskemu ľudu. Hoci mal predpoklady pre ve-

deckú a pedagogickú činnosť a znalosť mnohých jazykov mu otvárala možnosť úspešnej kariéry v pedagogickej práci alebo v cirkevnej správe, odišiel na faru do Čertižného v presvedčení, že práve prácou medzi ľuďmi a básnickou tvorbou bude rusínskemu národnému hnutiu asi najviac užitočný. O význame činnosti a diela J. I. Stavovského – Popradova v rámci národného obrodovania Rusínov v Uhorsku svedčia viaceré monografie vydané v rôznych obdobiach.

Anatolij Fedorovič Kralickij (1835-1894) je známy ako rusínsky cirkevný činiteľ, spisovateľ, etnograf a historik. Celou svojou vedeckou i umeleckou činnosťou dôsledne propagoval myšlienku slovanskej jednoty, v ktorej videl jedinú záruku úspešnej obrany slovanských národov Uhorska voči postupnej maďarizácii. V tomto zmysle uprednostňoval ruský jazyk. Veľmi známa je jeho povesť *Князь Лаборецъ* a viaceré biografické črty o významných rusínskych dejateľoch.

Ivan Duliškovič (1815-1883) prosperoval Rusínom predovšetkým v ich národno-vedomovacom procese svojou historickou spisbou. Bol totiž zástancom idey o autochtónnosti slovanského osídlenia strednej a východnej Európy už v I. tisícročí pred n. l. Bol presvedčený, že slovanské obyvateľstvo sa na Podkarpatsku nachádzalo dávno pred príchodom Maďarov do Karpatskej kotliny. Na druhej strane, postavil sa kriticky k zveličeným legendám okolo príchodu a pôsobenia kniežaťa Fedora Korjatoviča v Uhorsku.

Alexander Andrejevič Mitrak – Materin (1837-1913) sa v dejinách uhorských Rusínov presadil ako básnik, lingvista, etnograf a folklorista rusofilskej orientácie. Tá sa prejavila aj v jeho hlavnom diele, ktorým bol *Русско-мадьярскій словарь* vydaný v roku 1881. Ide vlastne o slovník spisovného ruského jazyka, ktorý obsahuje pomerne málo dialektizmov. *Мадьярско-русскій словарь* vyšiel až po smrti autora v roku 1922.

K osobnostiam rusínskeho národného obrodovania patrí aj **Ivan Antonovič Silvaj** (1838-1904), ktorý pracoval hlavne v oblasti etnografie a folkloristiky, avšak publikoval aj svetské a náboženské verše, poviedky a povesti, ako aj publicistické state. Svoju odvahu dokázal ostrou kritikou maďarizácie grécko-katolíckej cirkvi v dobe biskupa Štefana Pankoviča, ktorá bola uverejnená v Petrohrade.

VII.

RUSÍNI A UKRAJINCI KONCOM 19. A ZAČIATKOM 20. STOROČIA

1. Kríza národného hnutia

a) Rusíni a demografický vývoj

Národné obrozenie Rusínov v Uhorsku sa po revolúcii v rokoch 1848-1849 začalo veľmi slubne rozvíjať, no evidentne ustrnulo po zmene politických pomerov a spoločenskej atmosféry v období dualizmu. Peštianska vláda sa po rakúsko-uhorskom vyrovnaní roku 1867 usilovala hlavne paralyzovať politickú činnosť A. Dobrjanského a jeho stúpenčov. V záujme toho priamo i nepriamo podporovala hlavne maďarsky orientovaných rusínskych dejateľov. Ich prostredníctvom chcela pred európskou verejnosťou simulovať isté spravodlivé riešenie národnostnej otázky v Uhorsku, a to v zmysle národnostného zákona č. 44/1868.

Časť inteligencie na politickú prácu rezignovala, druhá, najmä grécko-katolícka hierarchia, postupne podľahla maďarizácii, ba istá časť posilnila skupinu tzv. maďarónov, teda aktívnych účastníkov odnárodňovania. Hlavnou príčinou krízy národného hnutia ani u uhorských Rusínov však neboli nové politické okolnosti, ale demografický vývoj a zložitú sociálno-ekonomickú postavenie ľudu. V druhej polovici 19. storočia sa počet obyvateľov v Uhorsku zvýšil o 46 %, pričom početnosť Maďarov vzrástla o 81,4 %, ale u nemaďarských národov iba o 25,8 %. Počet Slovákov za uvedené obdobie síce stúpol len o 16 %, no u Rusínov došlo k úbytku obyvateľstva o 17 930 ľudí, teda o 4 %. Okrem emigrácie hlavnou príčinou tohto javu bolo jeho maďarizovanie v podkarpatských župách, ale tiež slovakizácia rusínskych obcí na Slovensku.

Podľa sčítania ľudu k 31. októbru 1857 v štyroch podkarpatských stoliaciach žilo asi 330 000 obyvateľov, z toho bolo 230 000 Rusínov, teda 69,7 % z ich počtu. V roku 1900 župy Podkarpatska už obývalo 848 160 ľudí, z toho 405 994 Rusínov, t.j. 47,8 % z celkového počtu ich obyvateľstva. V druhej polovici 19. storočia sa vlastne počet obyvateľstva regiónu zvýšil o 157 %, avšak počet Rusínov len o 76,5 %. Najviac Rusínov žilo v Marmarošskej župe, a to 171 000, t.j. 47,7 % jej obyvateľstva a v Berežskej župe (117 000, t.j. 49,4 % obyvateľstva). V Užskej župe bolo 70 000 Rusínov, teda 43,3 % a v Ugočskej župe 48 tisíc, teda 52 % obyvateľstva župy.

Rusíni na Slovensku v roku 1900 žili hlavne v troch župách, tvorili však len menšinu obyvateľstva. V Zemplínskej župe bývalo vtedy 35 tisíc Rusínov, teda 10,6 % obyvateľstva župy, v Šarišskej župe 34 000 Rusínov, teda 19,4 % a v Spišskej župe 14 000 Rusínov, teda 8,3 % z celkového počtu obyvateľov župy. Podľa štatistických údajov sa na Slovensku v rokoch 1850-1900 pomaďarčilo 37 a slovakizovalo 176 rusínskych obcí. Za to isté obdobie sa rusínskymi stali iba dve maďarské, jedna rumunská a tiež jedna slovenská obec.

Rovnako aj S. Czambel približne v tej istej dobe konštatoval, že k poslovenčovaniu Rusínov na Slovensku dochádzalo už niekoľko storočí, ale oveľa rýchlejšie v druhej polovici 19. storočia. Stoličné úrady Šariša i Spiša vraj neradi registrovali „ruskú“ národnosť a často Rusínov evidovali ako Slovákov. V niektorých prípadoch dokonca proti tejto praxi rozhodne protestovala gréckokatolícka cirkev. Na druhej strane, neraz takúto požiadavku vyjadrovalo aj rusínske obyvateľstvo. S. Czambel uviedol celkom 72 pôvodne rusínskych obcí s asi 22 tisíc obyvateľmi, ktoré už v roku 1900 boli oficiálne vykazované ako slovenské.

b) Verchovinská akcia

Na sídelnom území Rusínov, teda na severovýchode krajiny bolo v porovnaní s celouhorským priemerom podstatne menej ornej pôdy, ale na druhej strane podstatne viac lesov. Napriek tomu však poľnohospodárstvo ďalej predstavovalo základ ekonomiky regiónu. Na severe východného Slovenska takmer 70 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva pracovalo v oblasti poľnohospodárstva, v Podkarpatsku bol tento podiel poľnohospodárstva v ekonomickej štruktúre regiónu ešte vyšší. Na severovýchode Slovenska pritom moderný priemysel ešte fakticky nejstvoval.

V podkarpatských župách v tom čase už vznikali, hlavne na základe niekdajších manufaktúr, aj niektoré väčšie závody a podniky vo viacerých priemyselných odvetviach. Pravda, okrem solných baní v Solotvine, išlo vlastne len o pily, kameňolomy, mlyny, liehovary, malé závody a dielne, ktoré zriedka zamestnávali viac než 20 ľudí. Relatívna preľudnenosť vidieka, dostatok dreva a ďalších stavebných materiálov a postupné budovanie železničnej siete však rozvoju priemyselnej výroby zjavne napomáhali. Rovnako narastal počet dielní miestneho priemyslu a domácich remesiel. V druhej polovici 19. storočia počet priemyselných subjektov v regióne vzrástol zo 4 500 na 8 300, teda o 84 %.

Ekonomický vývoj determinoval aj sociálne pomery v tomto regióne. Bohatšia vrstva sa medzi Rusínmi vytvárala len v menšej miere. Roľnícke hospodárstva často prechádzali do rúk úžerníkov, väčšinou inonárodného

pôvodu. V priemysle, doprave a obchode pracoval iba malý podiel rusínskeho obyvateľstva, pričom najčastejšie išlo o učňov, tovarišov a drobných remeselníkov. Veľká časť inteligencie sa odnárodnila. Spomedzi gréckokatolíckych kňazov a učiteľov sa k Rusínom hlásila len asi tretina. Z týchto dôvodov vysťahovalectvo Rusínov z Uhorska, a to aj zo severovýchodného Slovenska, malo v tomto období masový charakter. Napr. len v osemdesiatych rokoch 19. storočia sa iba zo Šariša vysťahovalo asi 20 tisíc a zo Zemplína skoro 25 tisíc ľudí, z veľkej časti práve Rusínov, ktorí žili na severe týchto žúp. Hoci do roku 1900 nám chýbajú presnejšie údaje, odhaduje sa, že v poslednej tretine 19. storočia sa len z podkarpatských žúp vysťahovala asi 90 000 ľudí.

Relatívna preľudnenosť, bieda, zadlženosť a emigrácia rusínskych roľníkov viedli k realizácii tzv. *verchovinskej akcie* (Hegyvidéki akció). Išlo o uskutočnenie určitej cieľenej mimoriadnej hospodárskej, finančnej a organizačnej pomoci hlavne rusínskym roľníkom na Verchovine zo strany uhorskej vlády na prelome 19. a 20. storočia. Bezprostredným podnetom bolo memorandum mukačevského biskupa *Júliusa Fircaka* z marca 1896, v ktorom opísal katastrofálnu situáciu rusínskych roľníkov v Berežskej, Marmarošskej, Užskej a Zemplínskej župe.

Vláda baróna *Dezidera Bánffyho* v tomto zmysle uzavrela dohodu, v ktorej za podporu vládnej strany prisľúbila kandidovať do dolnej komory uhorského snemu niekoľkých predstaviteľov gréckokatolíckeho kléru a poskytnúť hospodársku pomoc rusínskym obciam. V januári 1897 poverila významného uhorského ekonóma škótskeho pôvodu *Edmunda Egana* organizovaním ekonomickej časti celej akcie. Jej cieľom bolo vytvorenie pracovných miest, zastavenie emigrácie Rusínov, ale aj vznik vrstvy rusínskych drobných vlastníkov, ktorí by boli oporou vládnej politiky v regióne.

E. Egan z poverenia vlády stál na čele *Expozitúry horských okresov* v Mukačeve. V januári roku 1898 predložil ministrovi poľnohospodárstva *Memorandum o koordinácii rozvoja duchovného života a zvyšovania materiálnej úrovne ľudu rusínskeho jazyka severovýchodných Karpát a predhorí*. Konkrétne pomoc bola zameraná predovšetkým na intenzifikáciu pôdohospodárstva v rovinatom teréne, na podporu vinohradníctva, na modernizáciu chovu dobytky v horských oblastiach a na vytvorenie štátom podporovaného úverového systému.

c) Rusíni a sociálnoekonomický vývoj

Začiatok 20. storočia zastihol národno-uvedomovacie hnutie Rusínov pod Karpátmi aj i na východnom Slovensku ešte v štádiu hlbokej krízy. Na druhej strane, hospodárska konjunktúra priniesla modernizáciu nielen eko-

nomickej bázy života vtedajšej spoločnosti, ale aj spoločenského a politického vedomia elity v tomto regióne. Táto okolnosť bola významná, pretože na pozadí udalostí nasledujúceho obdobia sa opäť otvorili možnosti nastoliť a riešiť aj tie otázky, ktoré sa v rokoch národného obrodzenia z viacerých dôvodov vôbec nepodarilo uzavrieť.

Veľkou prekážkou rýchlejšieho rozvoja podkarpatskej spoločnosti bola agrárna politika uhorskej vlády. Oddelovanie pánskych a roľníckych pastvín, lúk a pasienkov (segregácia) a spájanie ornej pôdy do určitých celkov (komasácia) často pripravili rusínskych roľníkov o najkvalitnejšie pozemky. Výkup tzv. nadbytočnej pôdy znamenal aj ich značné finančné zaťaženie. Prežitkami feudalizmu bolo aj tzv. občinové hospodárenie bez kontroly drobných roľníkov, naturálna mzda, systém odpracovania platieb, ako aj vydeľovanie obecných pastvín na ich úkor. Situáciu komplikovala aj nepružná katastrálna evidencia pôdy a realizácia činností spojených s vymeriavaním pozemkov, ako aj s upresňovaním máp a s vyznačovaním medzí.

Pravda, prieniku kapitalistických vzťahov do poľnohospodárskej výroby sa nemohlo ani v Podkarpatsku zabrániť, pretože to bol celospoločenský trend. Prejavoval sa obzvlášť predajom a kupovaním pôdy, rozšírením árendového systému a vznikom istých vzorových hospodárstiev, ale aj vo vyššej intenzite produkcie. Jej prekážkou bola ale spravidla nízka technická vybavenosť väčšiny roľníckych usadlostí, ktoré sa nachádzali v tejto oblasti. Napriek tomu, aj u mnohých rusínskych roľníkov hektárové výnosy obilnín i technických plodín, ako aj produktivita v živočíšnej výrobe, začali rásť.

Od začiatku 20. storočia v Podkarpatsku bol v rámci priemyselnej výroby v popredí hlavne ťažobný priemysel, ktorý bol spojený predovšetkým s ťažbou soli a železnej rudy, najmä v Marmarošskej župe. Lignit, grafit a kaolín sa ťažili aj v iných oblastiach. Bohatšie náleziská ropy sa v regióne nepodarilo nájsť. Modernejšie hutnícke a kovospracujúce závody pracovali v obciach *Verchní Remety*, *Fridešovo*, *Dovhe* a *Kobylecka Poľana*, niektoré ďalšie, zvlášť v Užskej župe (napr. *Tur' je Remety*, *Antalovce*), zanikli ako nerentabilné podniky.

Rýchlejší rozvoj charakterizoval drevársky, ale aj naň nadväzujúci chemický priemysel, ktorý produkoval na základe domácej ťažby dreva. Najväčšími podnikmi v tejto sfére boli nábytkárska firma *Mundus* v Užhorode, akciová spoločnosť *Solva* vo Svalave, závod na výrobu kyseliny sírovej *Klotilda* vo Velikom Byčkove, ako aj chemické závody vo Velikom Bereznom, v Perečine a v obci Tur' ja Bystra. K tejto skupine podnikov možno zaradiť aj 16 tehelní, z ktorých tri najznámejšie boli v Mukačeve, cementáreň v Bere-

hove, ako aj niekoľko sklární. Z nich významnejšie sa nachádzali v obciach **Polanska Huta, Nižňa Hrabivnica a Trebušany**.

Istú tradíciu na území Rusínov mal potravinársky priemysel, ktorý tiež spracovával domáce produkty. Boli to najmä mlyny a liehovary. Už v roku 1875 v podkarpatských župách fungovalo 953 mlynov, z ktorých bolo trinásť na parný pohon. Na začiatku 20. storočia bol najmodernejší mlyn v Užhorode, ktorý zamestnával 64 ľudí a ročne spracoval asi 115 tisíc metrických centov obilia. Súčasne pracovalo asi 30 liehovarov, ak nerátame ďalšie desiatky výrobní miestneho významu. K potravinárstvu možno počítať aj tabakovú továreň, ktorá bola v Mukačeve, produkovala ročne 12 miliónov kusov cigariet a zamestnávala takmer 700 ľudí.

Rozvoj priemyslu sa premietol do zvýšenia počtu obyvateľstva miest, tie napriek tomu nezískali charakter priemyselných centier. Obývali ich drobní remeselníci, obchodníci, ale aj úradníci, sluhovia, nádenníci i vlastníci spojení predovšetkým s poľnohospodárstvom. Mestá boli skôr administratívne centrá a trhové strediská. Značne sa rozvinul bankový systém a istá hospodárska konjunktúra poznačila i všetky ďalšie sféry života v tomto období. Celkove však zaostávanie regiónu voči ostatným oblastiam Uhorska pretrvávalo, čo sa zákonite premietlo aj do sociálnej oblasti.

Ekonomický vývoj determinoval totiž aj sociálnu štruktúru rusínskeho obyvateľstva. K priemyselnému proletariátu patrilo len asi 15 tisíc ľudí, podstatne početnejšia bola vrstva poľnohospodárskych robotníkov, ku ktorej patrilo takmer 80 000 ľudí, z toho skoro polovica Rusínov. Boli to námezdní pracujúci u statkárov a bohatých roľníkov, ktorí tvrdo pracovali za nízku naturálnu či peňažnú odmenu, občas za ubytovanie a stravu a niekedy i za kúsok poľa. Spravidla boli paholkami, kočišmi alebo domácimi sluhami. Početnú skupinu v oblasti tvorili námezdní robotníci, tzv. nádenníci, ktorí pracovali pri ťažbe dreva, budovaní ciest alebo ako pomocní robotníci v závodoch. Rozšírená bola každoročná migrácia nádenníkov na sezónne práce na Dolniaky, kde pracovali ako deputátni. Ťažké bolo sociálne postavenie rusínskych roľníkov všetkých kategórií, ktorých zaťažovali štátne, miestne aj cirkevné dane. Prirodzene, ľudové masy sa dožadovali zlepšenia životných podmienok, často pod politickým vedením sociálnodemokratickej strany.

d) Rusíni na Slovensku

Začiatok 20. storočia, napriek hospodárskej konjunktúre, nepriniesol výraznejšie zlepšenie ani veľmi ťažkých hospodárskych a sociálnych podmienok, v ktorých žili Rusíni na severovýchodnom Slovensku. Takmer celú rusínsku populáciu fakticky živila technicky zaostávajúca a veľmi málo

efektívna poľnohospodárska malovýroba, ktorá sa vyznačovala značne obmedzeným sortimentom a veľmi nízkou produktivitou práce. V priemysle, spolu aj s remeselnou výrobou, našlo uplatnenie len asi 3 % obyvateľstva. V Šarišskej župe najväčším závozom bol mlyn vo Veľkom Šariši, ktorý v roku 1910 zamestnával 178 ľudí. Podľa počtu zamestnancov druhým podnikom bol závod na ťažbu soli v Solivare (94 robotníkov), potom nasledovali pily vo Svidníku a Vyšnom Orlíku, ktoré ale v priebehu roku 1910 úplne zanikli. V Zemplínskej župe väčší význam mali len pily v Stakčíne, v Telepovciach, v Stropkove a v Ruskom Hrabovci, kde sa vyrábala aj nábytok. Po dva menšie podniky boli v Michalovciach a v Humennom. V týchto župách v závozoch nad 20 zamestnancov pracovalo 115 Rusínov, teda 2,7 % z celkového počtu priemyselných robotníkov v tejto oblasti.

Vystaňovalctvo, hlavne do zámoria, bolo v tom čase už masovým javom. Počet emigrantov zo Šarišskej, Zemplínskej a Spišskej župy dosahoval takmer dvojnásobok celoslovenského priemeru. V rokoch 1899 - 1913 sa z týchto žúp vystaňovalo 17 200 Rusínov, čo predstavovalo 10 % z celkového počtu všetkých emigrantov z Uhorska. Zo štyroch podkarpatských žúp sa od roku 1900 do prvej svetovej vojny vystaňovalo asi 120 000 ľudí. Pravda, mnohí emigranti sa po istom čase vracali, takže absolútny úbytok obyvateľstva bol omnoho nižší, napriek tomu nič nemení na fakte, že v rokoch 1899-1914 sa do zámoria ročne vystaňovalo priemerne 3 500 Rusínov. Existovali rusínske obce, z ktorých emigrovala až štvrtina obyvateľstva.

e) Situácia v rusínskom národnom hnutí

Zložitý hospodársky a sociálny postavenie rusínskeho ľudu, ako aj absťovanie majetnejších a politicky vplyvnejších vrstiev do istej miery zastierali a marginalizovali etnické rozdiely obyvateľstva Podkarpatska aj severovýchodného Slovenska. Zvýrazňovali skôr atribút konfesionalnej príslušnosti a v tomto zmysle sťažovali aj národnú identifikáciu Rusínov. Pevné a jednotné národné uvedomenie sa u Rusínov v Uhorsku nevytvorilo aj preto, lebo národní buditeľia v obave o národnú existenciu sa nastupujúcej maďarizácii bránili najmä rusofilstvom. To do istej miery vyriešilo otázku spisovného jazyka, možno dvíhalo aj kultúrne a politické sebavedomie tejto menšiny, nemohlo však byť definitívnym riešením. Veľkoruská orientácia ho iba oddialila, ba do istej miery i skomplikovala hľadanie národnej identity rusínskeho etnika.

Inou alternatívou bola identifikácia rusínskeho obyvateľstva s ukrajinským národom. Jej uskutočneniu však bránili viaceré historické dôvody. Ukrajina bola pod Karpatmi, ale tiež na Slovensku, vždy vnímaná ako súčasť Ruska. Priame politické, ba ani len kultúrne kontakty s ľavobrežnou Ukraji-

nou v období národnotvorných procesov v podstate nejestvovali. Určité styky s Haličou a Bukovinou, ktoré patrili do Predlitavska, síce boli živé, tunajším Rusínom však prekážalo protiruské a protipolské zameranie tamojšieho ukrajinského národného hnutia. Ich vzájomné disonancie obratne využívali viedenský dvor, no i uhorská vláda. Proukrajinský smer sa preto v Uhorsku objavil až začiatkom 20. storočia, i to iba v Podkarpatsku.

Vedúce postavenie si však zachoval rusofilský smer, hoci vláda pristupovala aj k represiam. Vplyv na rusínsku inteligenciu si udržiaval aj prostredníctvom tlače. Veľkú popularitu v tomto prostredí mal hlavne satirický časopis *Сова*, ktorý vychádzal od roku 1871 pod vedením **Viktora Kimaka**, pričom jeho vydavateľom bol **Emanuel Hrabar**. Vyšlo päť čísel časopisu, ktorý otvorene kritizoval a karikoval činnosť mukačevského biskupa **Štefana Pankoviča** v kultúrnom živote Rusínov. Po zásahoch a určitom tlaku zo strany vládnych miest napokon obaja novinári emigrovali.

Po zániku časopisu *Карнаѣ* v roku 1886 sa fakticky jediným periodikom Rusínov stal nábožensko-literárny časopis *Листокѣ* ktorý v rokoch 1885-1903 vydával *Jevgenij Fencik*. Hoci bol určený v prvom rade grécko-katolíckemu duchovenstvu a náboženské či cirkevné témy v ňom prevládali, zásluhou *Anatolija Kralického*, *Juraja Žatkoviča*, *Ivana Sil'vaja* a *Alexandra Mitraka* postupne nadobudol skôr vlastivedný charakter. Od januára 1891 vychádzal aj *Додааток до „Листка“* s praktickými radami pre širšie vrstvy rusínskeho obyvateľstva.

Hlavnou organizáciou rusínskeho hnutia bolo obnovené *Общество св. Василия Великаго*, hoci sa snažilo pôsobiť v lojálnom duchu voči uhorskej vláde. Jeho tlačovým orgánom v rokoch 1897-1899 bola *Наука*, v čase boja proti cyrilike ju však vystriedal maďarský týždenník *Görögkatolikus Szemle*. Napriek tomu spolok musel čeliť obvineniam z panslavizmu a v roku 1902 bol transformovaný na vydavateľstvo *Unió* a *Наука* sa stala tlačovým orgánom tohto vydavateľstva. Od roku 1911 vychádzala tiež jej príloha *Село* v rusínskom jazyku, presnejšie, v miestnom dialekte. *Наука* publikovala aj vlastivedné state, ba dávala priestor aj diskusiám o otázke jazyka Rusínov v Uhorsku. V jej rámci v roku 1907 významný etnograf a literárny vedec *Hiador Stripskij* v štúdiu *Старша руська письменність* prvýkrát exaktne formuloval ideu samostatného rusínskeho jazyka odlišného od ruského aj ukrajinského jazyka.

Ekonomické a spoločenské podmienky, v ktorých žilo rusínske obyvateľstvo na Slovensku začiatkom nového storočia, celkom zákonite ovplyvňovali aj jeho národný a kultúrny život. Úsilie vládnych kruhov docieľiť národný

charakter uhorského štátu pritom viedlo k vystupňovaniu maďarizačnej politiky, ktorá sa v prvom rade premietla do oblasti školstva. Zákony č. 26 a 27 z roku 1907, ktoré predložil minister školstva a kultu gróf **Albert Apponyi**, fakticky znamenali nielen likvidáciu štátnych škôl s nemaďarským vyučovacím jazykom, ale vyučovanie takéhoto jazyka i na iných školách značne obmedzovali. Asimilačná národnostná politika maďarských vládnucich tried, ktorá mala za cieľ zabrániť hnutiu utláčaných národov a národností, vrcholila v predvečer prvej svetovej vojny. Uhorskej vláde v tomto smere do istej miery uvoľňovala ruky skutočnosť, že Viedeň, ktorá sa tradične stavala do úlohy istého „ochrancu“ všetkých národov monarchie, bola príliš zaujatá vyostrujúcou sa medzinárodnou situáciou.

f) Marmarošské procesy

Určitým prejavom nesúhlasu Rusínov a Ukrajincov so sociálnym postavením a úrovňou národnostných práv bol prechod na pravoslávie. Keďže išlo o masové akcie, ktoré uhorské vládne miesta interpretovali ako proruské a vlastizravné, prikročili k represívnym opatreniam. Pravda, inscenované súdne, tzv. marmarošské procesy mali negatívny ohlas a vyvolali nevôľu v celej Európe. Prvé sa uskutočnili v rokoch 1904 a 1906, najznámejším sa stal proces na prelome rokov 1913-1914 v Marmarošskej Sihoti. Pred súdom sa ocitlo 94 rusínskych roľníkov vo veku od 17 do 64 rokov obvinených z velezrady, ktorej sa dopustili tým, že prestupom na pravoslávie sa vraj usilovali dostať pod právomoc Ruskej pravoslávnej cirkvi a docieľiť aj pripojenie Marmarošskej, Ugočskej a Berežskej stolice k Rusku. Na čele protištátnych úkladov údajne stál archimandrita **Alexej Kabaľuk**, ktorý mal mať isté spojenie s členom Štátnej dumy grófom **Vladimírom Bobrinským**, a to prostredníctvom bratov **Alexeja a Grigorija Gerovských**.

Korunným svedkom obžaloby bol policajný agent – provokatér **Arnold Duliškovič**, dôkazmi hlavne bohoslužobné knihy a biblia vydané v Rusku. Obžalovaných obhajovalo až 17 advokátov, ktorí jasne dokázali absentovanie politických zámerov v celej kauze. Napriek tomu, ako aj bez ohľadu na protesty európskej verejnosti a napriek mediálnym tlakom, bolo nakoniec predsa len 33 obvinených odsúdených spolu na 37 rokov väzenia a 6 800 korún pokuty. Najvyšší trest tak dostal hlavný obžalovaný A. Kabaľuk, ktorý bol odsúdený na štyri roky väzenia a finančnú pokutu 1000 korún.

Viac opodstatnené boli však obavy uhorskej vlády zo sympatií Rusínov k Rusku v súvislosti s vypuknutím prvej svetovej vojny. Navyše, od polovice septembra 1914 až do januára 1915 sa v rámci ofenzívy generála **Brusilova** niektoré vojenské operácie ruskej armády uskutočnili aj priamo na území

Podkarpatska. Chýbali jej však ešte sily a prostriedky na rozvinutie čiastkových úspechov a rakúsko-uhorské velenie vždy dokázalo včas reagovať. Pravda, vplyv kontaktu s ruskou armádou na národné uvedomenie Rusínov značne oslabovali hospodárske škody, ktoré priniesli boje a presuny v tomto regióne.

Prechod na vojnový režim, a to vrátane stanovenia maximálnych cien a zavedenia prídellového systému, vyvolával, celkom prirodzene, nespokojnosť obyvateľstva, ktorá sa postupom času stupňovala. Na druhej strane, odbúranie demokratických slobôd a obmedzenie občianskych práv, ktoré priniesla vojna, do značnej miery sťažilo akékoľvek politické hnutie, vrátane jej národnouvedomovacej a národnooslobodzovacej formy. Policajné, ako i vojenské orgány pritom zvlášť sledovali činnosť a aktivity príslušníkov národnostných menšín, ktorým zo zásady nedôverovali.

Naopak, určité vlastenecké nadšenie, ktorému, najmä v prvej fáze vojny, dočasne podľahla aj značná časť uhorskej verejnosti, ako i volanie po jednote štátu v záujme jeho víťazstva, vytvárali veľmi priaznivé podmienky práve pre stupňovanie maďarizačných snáh v krajine. To umožnilo aj realizovať pokus o nahradenie cyriliky latinským písmom, resp. juliánskeho kalendára gregoriánskym kalendárom. Týmto zámerom vtedy napomáhala aj vedenie gréckokatolíckej cirkvi: mukačevský biskup **Anton Papp**, ako aj prešovský gréckokatolícky biskup **Štefan Novak**.

2. Oživenie národného hnutia

a) Rusíni a prvá svetová vojna

Podľa úradnej štatistiky k 31.12.1910 žilo v Uhorsku 446 846 Rusínov, hoci československá vláda na versailleskej konferencii hovorila o 567 867 Rusínoch a samotní Rusíni svoj počet odhadovali až na 716 940 ľudí s tým, že asi 220 000 z nich bývalo na území Slovenska. Podľa sčítania obyvateľstva však v roku 1910 žilo na Slovensku 96 528 Rusínov, čo predstavovalo 3,4 % obyvateľstva Slovenska a 21,6 % z celkového počtu Rusínov v Uhorsku. Domnievame sa, že tieto rozdiely vznikli mechanickým pripísaním ruskej národnosti všetkým gréckokatolíckym a pravoslávnym veriacim v krajine, čo bolo v tom čase bežným postupom a neraz sa fakticky aplikuje dodnes.

Je paradoxné, že fenomén uhorských Rusínov získal na intenzite a stal sa politickou otázkou práve v období prvej svetovej vojny, pretože vojna spravdila nepraje národným a demokratickým hnutiam v bojujúcich krajinách. Výnimka asi vznikla na základe toho, že pôsobenie v mnohonárodnej ra-

kúsko-uhorskej armáde, styky s príslušníkmi iných národov, najmä s ruskými vojakmi, vplývali veľmi pozitívne aj na národné uvedomenie Rusínov. Isté nádeje v tomto smere živili už slová hlavného veliteľa ruskej armády veľkokniežaťa generála *Nikolaja Nikolajeviča Romanova* o osloboditeľskej misii Ruska.

Nie je bez zaujímavosti skutočnosť, že u časti slovenskej inteligencie tiež existovali isté predstavy o Slovensku ako o budúcej gubernii Ruska, hoci sa nestali reálnou alternatívou voči koncepcii československého odboja. Napokon, rusofilský koncept nebol celkom cudzí ani českému národnému hnutiu. 25. januára 1917 **T. G. Masaryk** v známej stati *Delenda est Austria* v novinách *Russkaja voľa* napísal, že Rusku nemožno uprieť istú iniciatívu pri riešení slovanských otázok a v tomto zmysle jednoznačne odmietol ukrajinský separatizmus. Ruský minister zahraničných vecí knieža *Pavel Miljukov* v marci 1917 tiež vyjadril záujem Ruska o pripojenie maloruských území Rakúska k ruskej Ukrajine.

Výrazným podnetom národnooslobodzovacieho hnutia národov a národností v tomto období a priestore bolo najmä 14 bodov amerického prezidenta **Thomasa Woodrowa Wilsona** z 8. januára 1918 v jeho poslanstve Kongresu o zásadách povojnového usporiadania. Jedným z nich bolo totiž uznanie práva na autonómny vývoj pre všetky utláčané národy rakúsko-uhorskej monarchie. Dôležité bolo, že sa tak stalo v čase, kedy jednotlivé dohodové mocnosti o prípadnom zániku rakúsko-uhorskej monarchie ešte vôbec neuvažovali a zvažovali sa rôzne možnosti riešenia otázok strednej Európy. Nové neúspechy ústredných mocností na všetkých frontoch a blížiaci sa koniec vojny na jednej strane a nepredvídateľný vývoj v Rusku počas roku 1918 na strane druhej však veľmi naliehavo vyžadovali aj odpovede. Zvlášť otvoreným zostával osud rusínskeho etnika v Uhorsku. Preto sa začali aktivizovať skupiny inteligencie a pracovať noví lídri v rámci karpato-ruského hnutia doma i za hranicami monarchie.

b) Rusínske krajaňské hnutie v Amerike

Najaktívnejšie si počínali predstavitelia rusínskych prisťahovalcov v USA, ktorí v demokratických pomeroch a v podnetnejšom prostredí politicky skôr dozreli a realistickejšie analyzovali postavenie svojich krajanov a jeho perspektívy. Podľa niektorých údajov v USA počas vojny žilo viac ako 200 tisíc rusínskych emigrantov z Uhorska. Vydávali vlastnú tlač a zakladali svoje krajaňské a náboženské spolky. Ich ústredná organizácia vznikla roku 1915 v Braddocku pri Pittsburgu pod názvom *Amerikáňsko-ruská národná obrana*. Tento spolok mal podobný charakter a zohrával obdobnú úlohu ako

Slovenská liga založená v roku 1907 v Clevelande a *České národní sdružení*, ktoré vzniklo v roku 1914 v Chicagu. Jeho predseda **Nikolaj Pačuta** bol rusofilsky orientovaný a mal veľký vplyv hlavne medzi pravoslávnyimi Rusínmi. Októbrová revolúcia a brestlitovský mier však jeho koncepciu narušili, preto začal sondovať u **Tomáša Garriguea Masaryka** možnosť včlenenia územia uhorských Rusínov do rámca budúceho štátu Čechov a Slovákov.

Skupina rusínskej inteligencie okolo mladého pittsburghského advokáta **Dr. Grigorija Ignatija Žatkoviča** ovplyvňovala hlavne spolky rusínskych gréckokatolíkov. Spočiatku sa prikláňala k myšlienke riešiť budúcnosť uhorských Rusínov vytvorením nezávislého štátu, ktorá v tom čase nezodpovedala realite. Výrazom zblíženia rôznych názorových skupín bolo založenie *Americkéj národnej rady Uhro-Rusínov* (ANRU-R) 23. júla 1918 v Homesteade. Jej predsedom sa síce stal **Július Gardoš**, no hlavnú úlohu v nej zohrával G. I. Žatkovič.

Na zasadnutí ANRU-R v Scrantone 1. októbra 1918 bol prijatý návrh memoranda pre prezidenta W. Wilsona, ktorý vypracoval práve G. I. Žatkovič. Memorandum predložené prezidentovi 21. októbra 1918 obsahovalo tri varianty štátoprávneho postavenia územia Rusínov južne od Karpát. Prioritou bola samostatnosť regiónu, pričom ako náhradné možnosti figurovali jeho spojenie s Haličou a Bukovinou, resp. samospráva v rámci Uhorska. Práve na základe odporúčenia W. Wilsona, že autonómia rusínskeho územia by bola reálnejšia v rámci niektorého slovanského štátu, nadviazal G. Žatkovič spojenie s T. G. Masarykom. 23. októbra bola ANRU-R prijatá za člena *Stretdoeurópskej demokratickej únie*, ktorej predsedal práve T. G. Masaryk.

Po ďalších rokovaníach s T. G. Masarykom, ktoré sa uskutočnili tiež vo Philadelphii 25. októbra 1918, G. I. Žatkovič získal uistenie, že hranice autonómneho územia Rusínov v československom štáte budú vymedzené k plnej spokojnosti Rusínov. Neskôr sa ukázalo, že kým G. I. Žatkovič uvažoval o všetkých Rusínoch v novom štáte, i na severovýchodnom Slovensku, Masaryk mal na mysli iba oblasť horného Potisia, teda budúcu Podkarpatskú Rus. Napriek tomu, na zasadnutí ANRU-R v Scrantone 12. novembra 1918 bolo potom schválené pripojenie teritória juhokarpatských Rusínov k Česko-Slovensku.

Argumentovalo sa hlavne jazykovou príbuznosťou a dôveryhodnosťou nového štátu, vrátane prísľubu priznať územiu autonómii. Preto toto rozhodnutie v podstate potvrdil tiež svojrázny plebiscit, ktorý sa v priebehu decembra 1918 uskutočnil medzi Rusínmi v USA, a to prostredníctvom gréckokatolíckych farských spoločenstiev. Zúčastnilo sa ho 1113 ľudí,

pričom 67 % sa vyslovilo za pripojenie horného Potisia k Československu, 28 % bolo za jeho spojenie s Ukrajinou a 2,4 % sa vyslovilo za samostatnosť tohto regiónu.

c) Rozpad Rakúsko-Uhorska

Za spojenie uhorských Rusínov s Haličou a Bukovinou sa vyslovilo síce iba 14 respondentov, no v skutočnosti to nebola bezvýznamná otázka. Už počas vyjednávania v Breste Litovskom v januári 1918 rakúsko-uhorský minister zahraničia gróf *Ottokar Czernin* sľuboval Ukrajincom, že utvorí jeden celok z maloruských území v krajine, narazil však na odpor Uhorska. Jeho nástupca barón *Štefan Burian* viac prial Poliakom, ktorí jednoznačne odmietali prípadné oddelenie východnej Haliče. Lídri ukrajinského hnutia *Eugen Petruševyč*, *K. Levickýj* a *S. Holubovyč* v priebehu októbra 1918 urobili všetko k vyhláseniu autonómie ukrajinských regiónov Rakúska a po rozpade monarchie aj pre vytvorenie Západoukrajinskej ľudovej republiky (ZULR). Tento útvar však zahrňoval iba územie Haliče a Bukoviny a na oblasti Uhorska obývanými Rusínmi z politických i geografických dôvodov nepretendoval. Potvrdzujú to takmer všetky legislatívne i administratívne kroky oficiálnych orgánov ZULR.

Niektoré menšie akcie Ukrajinskej haličskej armády v Podkarpatsku v januári 1919 mali skôr epizodický charakter a vyvolali ich výzvy niektorých aktivistov ukrajnofilského hnutia medzi domácim huculským obyvateľstvom Marmarošskej župy. Nedosiahli žiaden výraznejší úspech a po niekoľkých dňoch vždy ustúpili za Karpaty. Nezainteresovaný postoj k uhorským Rusínom prezentovala Ukrajina i po jej zjednotení 22. januára 1919, vrátane jej doporučení pre jednanie Parížskej mierovej konferencie.

Rozklad Rakúsko-Uhorska v októbri 1918 nadobudol veľmi rýchle tempo. Manifest cisára **Karola I.** (1916-1918) o federalizácii monarchie a práve národov na sebaurčenie zo dňa 14. októbra 1918 síce prišiel z vecnej stránky neskoro, avšak na druhej strane akceleroval politický vývoj. Týka sa to aj Rusínov v Podkarpatsku i na Slovensku, hoci sa len dosť ťažko orientovali v zložitých udalostiach a v procesoch tohto obdobia. Ich snahy zaujať zásadné postoje urýchlila aj aktivita novej maďarskej vlády grófa **Mihálya Károlyiho**, ktorá v záujme zachovania integrity Uhorska sľúbila autonómiu Slovákom i Rusínom.

Minister pre národnosti **Oszkár Jászi** uskutočnil aj niektoré opatrenia k realizácii ich autonómneho postavenia v rámci formujúceho sa maďarského štátu, avšak k otázke hraníc týchto autonómnych útvarov sa z diplomatických dôvodov nevyjadroval. Maďarská vláda zároveň podporovala

separatistické, tzv. slovjacké hnutie, ktoré vyvíjala časť prouhorsky citiacej inteligencie na východe Slovenska. Aktivity *Viktora Dvorcsáka*, *Karola Bullisu*, *Františka Jehlicsku* a ďalších maďarónov viedli k vytvoreniu *Východoslovenskej rady* v Prešove 4. novembra 1918 a k vyhláseniu *Slovenskej ľudovej republiky* 11. decembra 1918 v Košiciach. Na druhej strane, bolo úplne evidentné, že tieto úsilia nielen nezískali žiadnu masovú podporu, ale ani len politické sympatie vplyvnejších kruhov doma a v zahraničí.

d) Ruské národné rady

Podstatne iná situácia v jeseni 1918 bola v národnooslobodzovacom hnutí Rusínov. Jednou z prvých akcií tohto druhu bolo zhromaždenie Rusínov zo Spiša a Šariša na hrade v Starej Lubovni 8. novembra 1918, na ktorom bola zvolená *Ruská národná rada* (RNR) vedená **Michalom Mihaličom** a **Emilianom Nevickým**. Deklarovala jednotu uhorských a haličských Rusínov a vyzvala ich k spolupráci a k spoločnému postupu. Spočiatku zrejme prevládala idea spojenia zemí uhorských Rusínov s Ukrajinou. *E. Nevický* a jeho manželka **Irena Nevická** boli prvými stúpcami ukrajinskej orientácie v rusínskom hnutí na území Slovensku. Oni, ako aj ďalší členovia RNR, akými boli *Jozef Rybovič*, *Ivan Murcko* a *Emilian Toronský* organizovali zkladanie rád vo viacerých rusínskych obciach na severovýchode Slovensku. Mítingy sa uskutočnili v Bardejove 27. novembra, vo Svidníku 29. novembra, v Stropkove 30. novembra, v Medzilaborciach 2. decembra a v Humennom 3. decembra 1918.

V ten istý deň ako vznikla RNR v Starej Lubovni, teda dňa 8. novembra 1918, došlo na opačnom konci rusínskeho územia v Uhorsku, v Jasini, ku vzniku *Huculskej republiky*. Obyvatelia Jasine a okolitých obcí zvolili 42-člennú *Huculskú národnú radu* a vyhlásili pripojenie tohto regiónu k Ukrajine. Vedúcou osobnosťou výkonnej moci a milície bol **Stepan Kločurak**. V januári 1919 sa huculskí bojovníci pustili do bojov za oslobodenie Marmaroša od maďarských vojsk, boli však porazení rumunskou armádou. Opustili síce Marmarošský Sihoť a Velikij Byčkov, no Jasiňu udržali až do mája 1919.

Z iniciatívy mukačevského biskupa **Antala Pappa** vznikla 9. novembra 1918 na zhromaždení v Užhorode *Uhroruská národná rada* (Magyarországi Ruthének Nemzeti Tanács). Jej predsedom sa stal kanonik **Dr. Simeon Szabó** a tajomníkom **Augustín Vološin**. Podporila zachovanie integrity Uhorska za predpokladu splnenia niektorých národných a kultúrnych požiadaviek pre rusínske obyvateľstvo a gréckokatolícku cirkev. O niekoľko dní, 17. novembra 1918, v Chuste vznikla proukrajinsky zameraná *Ruská (ukrajinská) národná rada*, na čele ktorej stál **Dr. Július Braščajko**. Ten viedol

skupinu ukrajínofilskej inteligencie, ktorá agitovala za pripojenie Podkarpatska k Ukrajine.

Práve jeho skupina sa snažila prekaziť plány Károlyiho vlády na udržanie Podkarpatska v rámci Maďarska. Preto na národnom zhromaždení Rusínov v Budapešti 10. decembra 1918 sám vyvolal diskusiu, ktorá napokon viedla k neúspechu kongresu, ktorý sa konal pod záštitou maďarskej vlády a mal demonštrovať vernosť Rusínov Uhorsku. Naopak, na zhromaždení v Marmarošskom Sigete konanom 18. decembra 1918, ktoré zvolala maďarská vláda, došlo k nepredvídanému zvratu. Jeho účastníci odmietli podpísať deklaráciu, ktorá mala vyjadriť lojalitu Rusínov tohto regiónu k Maďarsku. Rozhodli sa zvoliť *Marmarošskú ruskú národnú radu* na čele s **Dr. Michalom Braščajkom**. Bol prijatý manifest s výzvou k zjednoteniu s Ukrajinou a s pozvaním na nové zhromaždenie zvolané do Chustu na 21. január 1919.

Napriek tomu, na základe zákona č. X z 21. decembra 1918 maďarská vláda predsa len zriadila autonómnu tzv. *Ruskú krajinu*, a to bez toho, aby presne definovala jej hranice. Rusínski politici mali rátať s tým, že jej súčasťou okrem žúp v Podkarpatsku bude aj Zemplín, Šariš, Spiš a Abov, hoci to nekorešpondovalo s danou etnickou situáciou. Centrom regiónu sa malo stať Mukačevo, v ktorom prevahu malo maďarské a židovské obyvateľstvo. Najvyššiu výkonnú moc v Ruskej krajine mal síce **Oreszt Szabó** vo funkcii ministra maďarskej vlády, guvernérom Ruskej krajiny sa však stal **Augustín Štefan**, ktorý sa s titulom „komisára“ udržal pri moci aj počas bolševickej diktatúry *Bélu Kuna*. Voľbami 4. marca 1919 bol tiež zvolený 36-členný rusínsky snem. Porážkou *Maďarskej republiky rád* a obsadením Podkarpatska československým a rumunským vojskom sa táto kapitola rusínskych dejín skončila. Nedôvera k Budapešti však spôsobila, že už od apríla 1919 sa i pro-maďarská frakcia rusínskej politiky prestala vyhýbať kontaktom, ako aj dohode s emisármi československej vlády a ANRU-R.

Významnú úlohu pri politickom zorientovaní reprezentácie Rusínov na Slovensku na jeseň 1918 zohrala Slovenská národná rada. SNR totiž 30. novembra 1918. vydala manifest ku karapatoruskému obyvateľstvu. V proklamácii „*Bratia, Rusíni*“ vyjadrila ideu jednoty v boji oboch národov za národné práva a odmietla myšlienku integrity Uhorska. SNR sa tiež vyslovila za riešenie ekonomických a sociálnych otázok i za autonómiu Rusínov v cirkevných a školských záležitostiach. V tomto zmysle prisľúbila nielen ľudové školy s materinským vyučovacím jazykom, ale i rusínske gymnáziá, ba aj univerzitu.

V priebehu jesenných mesiacov došlo v politických názoroch niektorých rusínskych politikov k istým posunom. *Ruská národná rada* v Prešove,

ktorú viedol stúpenec proruskej orientácie **Dr. Antonij Beskid**, spočiatku koketovala s pripojením územia uhorských Rusínov k Rusku. Pod vplyvom vývoja zmenila svoj postoj a vo vyhlásení z 19. novembra 1918 sa postavila za pričlenenie územia tzv. Uhrorusínie k Československu. Zvlášť medzi Rusínmi na Slovensku získavala najväčší vplyv. Po spojení s *Radou Lemkov* sa potom premenovala na *Karpatoruskú národnú radu*.

Idea pripojenia k Ukrajine znovu zaznela na zhromaždení 21. januára 1919 v Chuste. Celkom 420 delegátov zo 175 obcí Podkarpatska zvolilo *Centrálnu ukrajinskú národnú radu* a vybralo zástupcov na rokovania v Kyjeve a vo Ľvove. Pravda, niektorí rusínski autori vyjadrujú isté pochybnosti ohľadom vierohodnosti počtu delegátov aj obsahu tam prijatých dokumentov a považujú ich za dodatočne vykonštruované. Na druhej strane však, obsadenie Podneprovskej Ukrajiny Červenou armádou a porážka ZULR, nehovoriac ani o stanovisku Dohody, mali za následok, že uvedená koncepcia sa stala nereálnou.

Pozícia Karpatoruskej národnej rady, súhlas Vološinovej skupiny a revízia postoja reprezentantov ukrajinského smeru, ako aj príchod hlavných predstaviteľov amerických Rusínov G. I. Žatkoviča a J. G. Gardoša umožnili zjednotiť stanoviská na domácej politickej scéne. Kým pripojenie k Československu uvedené zoskupenia postupne akceptovali, isté diferencie zostali v predstavách o vymedzení „Rusínie“. KRNR okrem zakarpatských žúp uvažovala iba o severných častiach Šarišskej, Zemplínskej a Spišskej župy, kým G. Žatkovič do „Uhrorusínie“ plánoval zahrnúť celé tieto župy a navyše Abovskú župu, hoci v nej žil iba zlomok rusínskeho obyvateľstva. Bola to dôležitá otázka vzhľadom na sľúbenú autonómiu, hoci sa vláda v tomto smere nikdy príliš neponáhľala.

Dňa 8. mája 1919 sa napokon v Užhorode stretli predstavitelia troch národných rád a dohodli vytvorenie spoločnej *Centrálnej ruskej národnej rady* (CRNR). Jej predsedom sa stal A. Beskid, podpredsedami A. Vološin a J. Braščajko. CRNR vyslala do Prahy 112-člennú delegáciu, ktorá odovzdala prezidentovi a vláde svoje tzv. užhorodské memorandum, ktoré obsahovalo súhlas so štátoprávnym riešením otázky Rusínov bývalého Uhorska, a jednala aj o niektorých základných krokoch začleňovania juhokarpatského regiónu do Československej republiky.

e) Juhokarpatskí Rusíni a otázka hraníc

Na jar 1919 bola situácia v podkarpatských župách vzhľadom na vojnové operácie veľmi neprehľadná, avšak značne sa komplikovala aj na severovýchodnom Slovensku. Eufória zo získanej národnej slobody sa totiž okrem

iného prejavila v snahe potlačiť všetko neslovenské, teda aj rusínske hnutie. Táto tendencia, vzhľadom na dlhé obdobie neslobody slovenského národa, je ľudsky pochopiteľná, avšak nesprávna. Prezentovala sa ako úsilie brzdiť rozvoj rusínskeho školstva a istý povýšenecký postoj slovenských úradníkov, najmä zo západného Slovenska, k Rusínom a ich problémom.

Rusínsky jazyk nebol zavedený do verejnej správy a postupne vytlačovaný aj zo škôl. V dotazníku školského inšpektorátu sa rusínska národnosť vôbec nespomínala a školy boli pokladané za slovenské. Inšpektori zasahovali aj do vecí cirkevných škôl. Rusíni boli rozhorčení tiež tým, že nemali prisahať vernosť Československej republike, ale boli prepustení listom z 1. mája 1919 pre nedostatočnú znalosť slovenského jazyka.

Scrantonská rezolúcia z novembra 1918 sa vyslovila za pripojenie sa uhorských Rusínov k Československu v podobe federatívneho štátu, ale s osobitnými právami a s podmienkou, „aby všetky pôvodne uhoruské župy“ patrili k ich samosprávnemu celku. Za takéto župy boli považované nielen Užská, Ugočská, Berežská a Marmarošská župa, ale expressis verbis aj župy Spiš, Šariš, Zemplín, Abov, Gemer a Boršod. Posledné tri župy sa však už neuvádzali v návrhoch ktoré predložili **Dr. Karel Kramář** a **Dr. Edvard Beneš** mierovej konferencii v Paríži.

Je pravdepodobné, že zástupcovia ANRU-R Dr. G. Žatkovič a J. G. Gardoš napokon ustúpili od tejto požiadavky práve po rokovaní s vedúcimi československej delegácie, resp. s predsedom KRNR v Prešove A. Beskidom, ktorí mali zrejme realističnejší pohľad na rozsah rusínskeho osídlenia na Slovensku. Nakoniec, pri sčítaní obyvateľstva k 31. decembru 1900 sa v Abovskej župe k Rusínom hlásilo 519 osôb a v Gemersko - malohontskej župe desať. Vo všetkých slovenských župách, okrem Spiša, Šariša a Zemplína, žilo vtedy podľa sčítania ľudu 693 Rusínov.

Dňa 24. augusta 1919 mimoriadne aktívny A. Beskid odovzdal vláde ČSR a zverejnil memorandum pod názvom *Karpatoruská otázka v Československej republike*. Medzi iným, ako minimálnu požiadavku navrhol, aby súčasťou autonómneho karpatoruského územia okrem Užhorodskej, Berežskej, Ugočskej a Marmarošskej župy bol tiež ľubovniansky okres zo župy Spišskej, ako aj Šarišská a Zemplínska župa. Predpokladal uskutočniť referendum nielen na uvedenom území, ale aj v Spišskej, Gemerskej a Abovskej župe vládnu komisiou za účasti dôverníkov zo strany jednotlivých národností a pod kontrolou neutrálnej komisie.

Mestá Prešov, Humenné, Užhorod a Nové Mesto pod Šiatrom menovali ako hospodárske a kultúrne strediská tunajších Rusínov. Rusínom, ktorí sa

ocitnú v slovenských, maďarských či rumunských administratívnych celkoch, mali byť priznané všetky menšinové práva. Súčasne vyslovil názor, aby záležitosti Podkarpatskej Rusi neboli považované len za vec ministerstva vnútra, ale za medzinárodnú otázku vlády, ktorú má riešiť ministerská rada. Uvedené memorandum bolo odovzdané tiež sekretariátu mierovej konferencie v Paríži.

G. Žatkovič odcestoval do Paríža, kde sa od E. Beneša dozvedel, že konferencia je rozhodnutá určiť definitívnu hranicu na rieke Uh. Súčasne vyslovil presvedčenie, že Slováci nebudú akceptovať návrh CRNR z mája 1919. Napokon sa dohodli, že sa budú usilovať dosiahnuť, aby konferencia určila len dočasnú hranicu a o jej definitívnej podobe rozhodli Rusíni a Slováci sami. Súčasne G. Žatkovič predložil návrh, aby od 1. októbra 1919 až do odvolania ku Karpatskej Rusi patrili Československu priznané územia na východ od rieky Uh. Na západ od tejto rieky by jej súčasťou boli všetky oblasti v Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Užskej župe, ktoré sú ako rusínske vyznačené na mape Tomaševského vydanéj Akadémiou vied v Petrohrade roku 1905 na základe oficiálnej uhorskej štatistiky z roku 1900.

Dňa 29. júla 1919 sa uskutočnila schôdzka G. Žatkoviča s prezidentom Masarykom v prítomnosti ministra vnútra **A. Švehlu**. T. G. Masaryk uviedol, že zmluvu nemožno uzavrieť, pretože Rusíni zatiaľ nemajú ústavných predstaviteľov. Preto Žatkovič s jeho súhlasom napísal prehlásenie adresované CRNR, ktoré nazývame *Proklamáciou z 12. augusta 1919*. V nej ako o karpatskoruských územiach hovoril, okrem Ugočskej, Berežskej a Marmarošskej župy a severnej i východnej časti Užskej župy, už len o staroľubovnianskom okrese v Spišskej župe a o severných oblastiach Šarišskej a Zemplínskej župy. Ostatné požadované územia mali zostať neutrálnymi až do sčítania obyvateľstva s tým, že sporné časti Užskej župy budú zatiaľ pod karpatoruskou správou.

Rusínska reprezentácia kritizovala aj formu súpisu obyvateľstva zo strany slovenských orgánov v roku 1919, ktorý sa uskutočnil s vylúčením rusínskej inteligencie. Komisári údajne ovplyvňovali ľudí tým, že ako Slováci nebudú platiť koblinu a rokovinu, kým ako Rusínom sa im tieto poplatky zvýšia, že nedostanú prídely múky a cukru a pod. Nedomyšleným bolo, že Česi a Slováci boli vykazovaní v jednom stĺpci, zatiaľ čo Rusíni boli v jednej a Rusi v ďalšej rubrike, spolu s Nemcami, Turkami, atď. Komisári vraj otázky formulovali sugestívne a tiež sa uchyľovali až k politickému vydieraniu. Argumentovala tým, že kým v Šarišskej župe bolo roku 1910 38 500 Rusínov, roku 1919 už len 9 202. V okrese Medzilaborce za toto obdobie vzrástol počet Slovákov o 30 %. Súpis obyvateľstva vyvolával odpor, ktorý sa prejavil aj na

ľudových zhromaždeniach, ktoré sa uskutočnili 28. augusta 1919 v Humennom, 31. augusta v Medzilaborciach, 2. septembra v Prešove a 7. septembra v Michalovciach.

Dňa 18. augusta bola už známa aj hranica medzi Podkarpatskou Rusou a Slovenskom, ktorá na návrh československej vlády bola stanovená tak, že začínala 2 km východne od Čopu a pokračovala na sever pozdĺž rieky Uh s tým, že Užhorod pripadol Podkarpatskej Rusi. Polovica Užskej župy, rovnako ako Šarišská, Spišská a Zemplínska župa zostali v rámci Slovenska. Časť Rusínov tak dodnes ostala žiť na území Slovenska, so Slováckmi žila a žije väčšinou v zhode a v duchu vzájomného rešpektovania. Pravda, ich istá časť sa poslovenčila, je to však dôsledok prirodzenej alebo účelovej asimilácie.

VIII.

POSTAVENIE A VÝVOJ RUSÍNŮV A UKRAJINCOV V ČSR

1. Začleňovanie územia Rusínov do rámca Československa

e) Juhokarpatskí Rusíni a mierová konferencia

Od leta 1919 bolo už evidentné, že vzhľadom na vývoj medzinárodnej situácie a stanoviská rusínskej reprezentácie doma i v Amerike stalo sa pripojenie územia obývaného juhokarpatskými Rusínmi k Československu jedinou alternatívou. Pravda, zostávalo ešte veľa nedoriešených otázok, ktoré sa týkali tak štátoprávneho postavenia regiónu, jeho územného vymedzenia, ale aj názvu, dočasnej a definitívnej správy, jazyka, administratívneho členenia i odstránenia značných ekonomických, sociálnych a kultúrnych problémov v tejto oblasti.

Základným predpokladom pričlenenia horného Potisia s rusínskym obyvateľstvom k Československej republike bolo rozhodnutie mierovej konferencie po prvej svetovej vojne, ktorá prebiehala od 18. januára 1919 v Paríži. Vec prerokovávala osemčlenná *Komisia pre československé záležitosti*, ktorej predsedal francúzsky zástupca **Jules Cambon**. O rusínskej otázke prvýkrát diskutovala 28. februára a, napriek istým výhradám zo strany talianskych predstaviteľov, schválila „československé“ riešenie problému.

V tejto súvislosti dôležité bolo, že 13. februára pricestovali do Paríža G. I. Žatkovič a J. Gardoš, ktorí priniesli memorandum ANRU-R z 12. novembra 1918 vyjadrujúce súhlas s pripojením rusínskeho územia k Československu s podmienkou autonómneho postavenia, ako aj výsledky plebiscitu. V tom čase bol už v Paríži predseda KRNR A. Beskid, ktorý mal k dispozícii kópie protokolu zo zasadnutia KRNR 7. januára 1919 v Prešove a memorandum *Svalavskej národnej rady* zo 16. decembra 1918, ktoré tiež deklarovali postoje v prospech Československa.

Aktuálnou úlohou bolo preukázanie podpory navrhovaného riešenia zo strany domácej rusínskej reprezentácie. Preto prezident Masaryk poslal do Užhorodu št. kpt. F. Píseckého, ktorý 13. februára 1919 odovzdal predsedovi Užhorodskej ruskej národnej rady S. Szabóovi memorandum amerických Rusínov. Podobný cieľ sledovala cesta G. Žatkoviča a J. Gardoša

do Užhorodu. Po odchode z Paríža a rokovaníach v Prahe navštívili totiž Bratislavu i Prešov a do Užhorodu dorazili 15. marca 1919. Priaznivú situáciu však skomplikoval bolševický prevrat v Maďarsku 21. marca 1919. Lídri Maďarskej sovietskej republiky sa pod heslami svetovej revolúcie a internacionalizmu usilovali nastoliť diktatúru proletariátu v hraniciach bývalého Uhorska. To vyvolalo rýchlu vojenskú intervenciu Rumunska a Československa, ktorú diplomaticky a politicky podporovala aj Dohoda. Obsadzovanie územia Podkarpatska, prerušené protiofenzívou Maďarskej Červenej armády a značne spomalené rumunskou okupáciou východnej časti regiónu, sa fakticky predĺžilo až do júla 1920.

Komisia pre československé záležitosti sa k otázke Rusínov vrátila v polovici mája 1919, keď hraničná subkomisia už mala pripravený návrh hranice medzi Slovenskom a Rusínskym na rieke Uh. Na nasledujúcom zasadnutí komisie 17. mája bolo schválené *Memorandum o právnom postavení juhokarpatských Rusínov, ktorých územie bude tvoriť súčasť územia československého štátu* vypracované ministrom zahraničných vecí E. Benešom. Podľa neho, o budúcom názve autonómneho útvaru by mala rozhodnúť dohoda medzi ČSR a rusínskym snemom. Ten bude mať legislatívnu kompetenciu, a to v jazykových, školských a cirkevných veciach i v záležitostiach delegovaných zákonmi ČSR.

Ostatné otázky by podliehali československému parlamentu, do ktorého vyšlú svojich zástupcov aj Rusíni. Tí by nehlasovali o veciach, ktoré sú v právomoci rusínskeho autonómneho snemu. Na čele výkonnej moci autonómnej správy bude guvernér menovaný prezidentom republiky s právomocou vo veciach jazyka, školstva, cirkví a v otázkach miestnej správy. Ostatné záležitosti budú síce podliehať československej vláde, avšak, pri ministerstvách budú zriadené rusínske sekcie. Vyšších úradníkov bude menovať guvernér, najvyšších prezident republiky na základe návrhu guvernéra a vlády. Aj vo vláde budú mať však Rusíni zastúpenie v osobe ministra bez portfeuille.

Komisia prijala Benešove memorandum veľmi pozitívne a poverila amerického zástupcu **Harolda Nicolsona** vypracovaním správy pre najvyšší orgán konferencie. Správa bola prerokovaná 20. mája 1919 a obsahovala jednomyselné odporúčenie prijať Benešov plán za základ pre usporiadanie vzťahov medzi Československom a územím juhokarpatských Rusínov. Dňa 23. mája 1919 pripojenie územia Rusínov k Československu schválila *Rada ministrov zahraničných vecí*. Dňa 16. júna 1919 potvrdila pripojenie rusínskeho územia do rámca československého štátu *Najvyššia rada*. V nasledujúcom období prebiehala príprava osobitnej dohody s Československom, ktorú *Rada piatich* schválila 6. augusta 1919.

Rýchlym tempom pokračovalo i stanovenie západnej hranice územia Rusínov. Teritoriálna komisia totiž vychádzala z druhej demarkačnej čiary z decembra 1918, ktorú určil francúzsky premiér **Georges Clemenceau** ako západnú hranicu československého štátu v čase, kedy sa o pripojení územia južne od Karpát ešte neuvažovalo. Československá delegácia vzhľadom na sľuby Rusínom sama navrhla posunúť hranicu na východ tak, aby Užhorod ostal na rusínskom území. Železnica Čop – Užhorod – Užocký priesmyk však zostala v rámci Slovenska. Návrh komisie schválila *Najvyššia rada* 12. júna a potvrdila 7. augusta 1919.

V oficiálnych dokumentoch konferencie boli rozhodujúce závery formulované v čl. 53 mierovej zmluvy s Rakúskom, ktorá bola podpísaná dňa 10. septembra 1919 v zámku Saint-Germain en Laye a v čl. 10 až 13 sprievodnej zmluvy medzi dohodovými mocnosťami a Československom. Obsahovali záväzok zriadiť na území Rusínov južne od Karpát autonómnu jednotku a poskytnúť jej najširšiu samosprávu zlučiteľnú s jednotnosťou československého štátu. Zmluva zaväzovala republiku vytvoriť nezávislý rusínsky snem so zákonodarnou mocou v oblasti jazyka, školstva, náboženstva a miestnej správy, resp. aj na ďalších úsekoch, pokiaľ to umožní československá legislatíva. Rusínskemu snemu by bol zodpovedný guvernér menovaný prezidentom republiky. Ďalšie riešenie otázok štátoprávneho postavenia rusínskeho autonómneho územia však boli dané do kompetencie Československa a nie *Spoločnosti národov*, ako si to priala rusínska reprezentácia.

Zverejnenie saintgermainskej zmluvy a riešenie otázky hraníc preto vyvolalo medzi rusínskymi politikmi pobúrenie. CRNR na svojom zasadaní v Užhorode 12. septembra prijala protest požadujúci Rusínsko v hraniciach podľa návrhu z 15. mája a samosprávu v školských, cirkevných a hospodárskych veciach na ostatnom území Slovenska. Hranicu vytvorenú podľa sebaurčovacieho práva žiadala rezolúcia zjazdu delegátov ruského obyvateľstva všetkých častí Karpatskej Rusi od Spiša až po Marmaroš z 9. októbra v Užhorode. Svoj nesúhlas vyjadrovali tiež rusínske a ukrajinské krajské organizácie z USA a Kanady.

Slovensko-rusínske rokovania, ktoré sa viedli koncom septembra v Prahe, taktiež nevedli k úspechu. Slovenskí predstavitelia (*Igor Hrušovský, Jozef Škultéty* a experti *Karol Chotek* a *Viktor Dvorský*) vyjadrili ochotu uznať za rusínske iba územie severne od pomyslenej čiary Zborov – Kurima v Šarišskej župe, Hanušovce – Snina v Zemplínskej župe a Nemecká Poruba – Sobrance – Vyšné Nemecké – Čop v Užskej župe. Rusínska delegácia v zložení *Antonij Beskid, Emilian Nevický, Augustín Vološin* a *mjr. Eugen Puza* však

požadovala celú Užskú a Zemplínsku župu, veľkú časť Šariša a okres Stará Ľubovňa zo Spišskej župy.

b) Vojenská diktatúra a civilná správa Podkarpatskej Rusi

V lete a na jeseň 1919 sa urobili prvé významné kroky k faktickému začleneniu celého horného Potisia k Československej republike. V prvej fáze totiž armáda došla len po určenú demarkačnú čiaru na rieke Uh, ktorú dosiahla 15. januára 1919. Užhorod obsadili čsl. legionári, ktorým velil taliansky generál Ciaffi, 12. januára 1919. Postup na východ sa začal až v polovici apríla, keď boli určené východné hranice Československa. Vojsko obsadilo územie až po Latoricu, kde sa stretlo s rumunskými okupačnými jednotkami.

Ďalší postup pokračoval až po porážke maďarských boľševikov v júli 1919. V priebehu leta armáda obsadila Mukačevo, Berehovo a Sevľuš (Vinohradovo), avšak východná časť juhokarpatského regiónu, východne od rieky Boržava, zostala pod kontrolou rumunských jednotiek celý rok. Až v lete 1920 československé vojsko prevzalo do svojej správy aj marmarošské mestá Velikij Byčkov, Teresva a Jasiňa. V celom regióne bola nastolená vojenská diktatúra, ktorú vyhlásil veliaci francúzsky generál **Edmond Charles Adolphe Hennocque** 6. júna 1919 v operačnej oblasti na východnom Slovensku a západnej časti Podkarpatska. Jeho rozhodujúcu časť kontroloval už od 18. augusta 1919. Koncom roku 1919 ho vo funkcii vrchného veliteľa Podkarpatskej Rusi nahradil gen. Marie Paris.

Koncom júla sa vláda rozhodla zriadiť dočasný orgán zložený zo zástupcov rusínskeho obyvateľstva, ktorý sa od jesene nazýval *Dočasné direktorium autonómnej Podkarpatskej Rusi*. Za jeho predsedu označila začiatkom augusta. Dr. G. I. Žatkoviča. Ten za jeho členov presadzoval A. Vološina z Užhorodu, Dr. J. Braščajka a mjr. Eugena Puzu z Chustu, ako aj Vladimíra Turkiňaka z Prešova. Úlohou direktória by bolo vlastne len pomáhať vojenskému veleniu pri riešení otázok týkajúcich sa rusínskeho obyvateľstva. Skutočným cieľom tohto orgánu bolo demonštrovať účasť obyvateľstva na správe regiónu.

Súčasne, v kompetencii ministra vnútra, sa začala vytvárať aj paralelná civilná správa. územia. Na jej čele malo stáť *Prezídium civilnej správy Podkarpatskej Rusi*, ktorého úlohou bolo koordinovať činnosť jednotlivých rezortov. S týmto cieľom prišiel 29. júla do Užhorodu **Dr. Jan Brejcha** s niekoľkými českými úradníkmi, aby aj s pomocou určitej časti rusínskej inteligencie začal vytvárať orgány územnej administratívy. Od mája 1920 v súvislosti s menovaním dočasného guvernéra Podkarpatskej Rusi prezídium civilnej správy priamo riadil viceguvernér **Dr. Peter Ehrenfeld**.

Okrem politického referátu, bol medzi prvými zriadený školský referát, ktorý viedol všeobecne obľúbený Josef Pešek Vtedy vznikol aj referát ochrany zdravia a o pár dní referát spravodlivosti. V októbri 1919 bol vytvorený policajný referát a referát verejných prác, ktorý pozostával zo siedmich oddelení. Od 1. 12. pracoval referát pôšt a telegrafov a od konca roka hospodársky referát. Od januára 1920 výmenu peňazí v regióne riadil finančný referát. V nasledujúcich týždňoch ako posledné úrady tohto typu začali fungovať poľnohospodársky referát a referát sociálnej starostlivosti.

Z administratívneho hľadiska bolo juhokarpatské územie spočiatku rozdelené na štyri župy: Užhorodskú, Mukačevskú, Berehovskú a Marmarošskú. Na základe nariadenia ministerstva vnútra z 20. augusta 1921 bol však počet žúp redukovaný na tri; a to Užhorodskú s centrom v Užhorode, Mukačevskú so strediskom v Mukačeve a Marmarošskú so sídlom v Chuste. Najväčšie mesto tejto oblasti, Marmarošský Sihot', totiž pripadol Rumunsku.

c) *Generálny štatút*

Právnym podkladom pre dočasnú politickú správu na základe zmluvy pripojeného územia juhokarpatských Rusínov k Československej republike sa stal *Generálny štatút pre organizáciu a administráciu Podkarpatskej Rusi pričlenenej parížskou konferenciou republiky Československej*, ktorý schválila vláda 7. novembra 1919. Vyhlásil ho však vrchný veliteľ Podkarpatskej Rusi generál E. Hennocque formou proklamácie z 18. novembra 1918. Zároveň tak uviedol *Dr. J. Brejchu* do funkcie administrátora Podkarpatskej Rusi, ktorý bol zmocnený kreať civilnú štátnu správu v regióne.

Generálny štatút pozostával zo štyroch častí. Prvú z nich tvoril preklad príslušných článkov saintgermainskej menšinovej zmluvy, ktoré súviseli s územím juhokarpatských Rusínov, druhú popis rozhodnutia teritoriálnej komisie o hraniciach Podkarpatskej Rusi. Vo vzťahu ku krajinskej hranici medzi autonómnym rusínskym územím a Slovenskom uvádzal odporúčanie vlády, aby o eventuálnom pričlenení Rusínmi súvisle obývaných častí Slovenska k autonómnej Podkarpatskej Rusi sa v prvom rade dohodli zodpovedné reprezentácie oboch národov.

V tretej časti štatút dočasne akceptoval názov *Podkarpatská Rus*, ako alternatívu pripúšťal aj termín *Rusínsko*. Za oficiálny a vyučovací jazyk bol neprezieravo vyhlásený tamojší ľudový jazyk bez presnejšej charakteristiky, a to zároveň s výzvou k zakladaniu rusínskych škôl za rešpektovania práv tam žijúcich národnostných menšín. V skutočnosti však Rusíni používali viaceré dialekty, ktoré i tak nemohli suplovať kodifikovaný spisovný jazyk. Uvedené

nekompetentné rozhodnutie o otázke jazyka Rusínov spôsobilo, že sa stala traumou pre nasledujúce desaťročia.

Štvrtá časť generálneho štatútu bola venovaná otázkam dočasnej politickej správy Podkarpatskej Rusi. V tomto zmysle úlohou administrátora a jeho úradu bolo zabezpečenie poriadku a budovanie štátnych a samosprávnych inštitúcií. Dočasné autonómne direktorium Podkarpatskej Rusi bolo charakterizované ako poradný orgán pre zákonodarstvo a správu v jazykových, školských a náboženských otázkach, ako aj v záležitostiach miestnej správy, a to vrátane menovania a odvolávania úradníkov týchto rezortov. V podstate malo úlohu pripraviť návrhy zákonov týkajúcich sa autonómie i všeobecných záležitostí regiónu a predložiť ich rusínskemu autonómnemu snemu.

Prípadné spory, ktoré logicky mohli vzniknúť medzi administrátorom a direktóriom, mal v zmysle štatútu riešiť prezident republiky alebo ním splnomocnené osoby. Oba uvedené orgány mali zaniknúť zriadením autonómnej správy na teritóriu. Voľby do rusínskeho snemu vláda sľúbila uskutočniť do 90 dní od termínu konania všeobecných volieb do Národného zhromaždenia. Všetky finančné náklady spojené s realizáciou štátnej moci a verejnej správy na Podkarpatskej Rusi sa mali hradiť zo štátneho rozpočtu, ale osobitne účtovať a evidovať.

V generálnom štatúte bol tiež zahrnutý čiastkový úspešný výsledok rokovania medzi rusínskymi a slovenskými predstaviteľmi i zástupcami vlády o západnej hranici Podkarpatskej Rusi. Pod jej správu sa totiž dostalo 32 obcí západne od rieky Uh, ktoré teritoriálna komisia pôvodne priznala Slovensku a v ktorých žilo 25 260 obyvateľov. Nebola to vôbec jednoduchá záležitosť, pretože východné Slovensko predstavovalo etnicky dosť zmiešané územie a snahy Rusínov zahrnúť východoslovenské župy do rámca Podkarpatskej Rusi preto Slováci vnímali veľmi citlivo.

Slovenské územie, prirodzene, chápali ako istejšiu, štátom pevnejšie chránenú súčasť republiky, kým Podkarpatská Rus bola pričlenená predsa len dodatočne, vládli v nej rôzne nálady obyvateľstva a neboli tajomstvom ani územné nároky susedov, hlavne Maďarska. Slováci sa preto proti snahám o posúvanie hraníc na západ, ale i niektorým aktivitám Rusínov na Slovensku bránili. V tomto smere našli politickú podporu u nedávno menovaných županov Užhorodskej, Spišskej, Šarišskej a Zemplínskej župy: *Ladislava Mojša*, *Dr. Jána Rumana*, *Dr. Pavla Fábryho* a *Dr. Michala Slávika*, ktorí sa usilovali presadiť, aby sa konfesiónalna a etnická príslušnosť obyvateľstva chápala oddelene a nezamieňala sa.

V októbri 1919 boli oficiálne menovaní členovia direktória, ktorými sa stali, okrem predsedu *G. Žatkoviča*, *A. Vološin*, *J. Braščajko*, *K. Prokop*, *Julij*

Hadžega a ako zástupca Rusínov zo Slovenska **Dr. Emil Toronský**. Na Žatkovičovo naliehanie bol 9. decembra 1919 K. Prokop nahradený jeho tajomníkom majorom *Eugenom Puzom*. G. Žatkovič sa vtedy sám tituloval „prezident Podkarpatskej Rusi“ a celou svojou činnosťou dokazoval, že vzorom pre postavenie regiónu mu boli jednotlivé federované štáty v USA. Z toho vyplývali všetky jeho politické ambície, ktoré mu priniesli iba sklamanie.

d) Samospráva a jej aktivity

Politické aktivity Rusínov v tomto dôležitom období do značnej miery oslabovala nejednotnosť ich politickej reprezentácie. V októbri 1919 sa aj *Centrálna ruská národná rada* v Užhorode rozdelila na dve časti. Rusofilská frakcia, ktorú viedli *Antonij Beskid* a *Andrej Gagatko* vytvorila 9. októbra 1919 *Ústrednú Ruskú Národnú Radu* (URNR). Zaujala vcelku opozičné stanovisko voči vtedajšej vládnej politike, ktorej vyčítala hlavne údajnú podporu ukrajinofilského hnutia. V tomto smere ostro kritizovala tiež činnosť G. Žatkoviča, ktorý sa obklopoval takto politicky orientovanými osobami.

Ústredná Ruská Národná Rada 11. decembra 1919 podrobila kritike tiež generálny štatút. Vo svojom proteste premiérovi **Vlastimilovi Tusarovi** uviedla, že je „*dôkazom neúcty k autonómnym právam priznaným karpatskoruskému obyvateľstvu a že vzbudil medzi karpatsko-ruským obyvateľstvom tiesnivý dojem, sklamanie a nevôľu.*“ Celkove rusofilský smer v tomto období bol v istej defenzíve. Mal však vplyv medzi pravoslávny a časťou gréckokatolíckeho duchovenstva, medzi staršou učiteľskou generáciou a medzi roľníckym obyvateľstvom.

Dokazuje to aj *Memorandum podané deputáciou roľníckeho stavu Autonómnej Karpatskej Rusi* prezidentovi republiky zo 14. februára 1920. Vyjadruje aj postoj Rusínov veľkoruskej orientácie k ČSR, k pozemkovej reforme i k národno-kultúrnym problémom. ÚRNR charakterizuje ako hovorcu karpatoruského obyvateľstva, ktorého časť (Makovica) je pod slovenskou a časť (Tomiraja) pod rumunskou správou. Žiadala vytýčenie nových hraníc podľa etnografického princípu, odvolanie direktória a poskytnutie pomoci ľudu v údolí rieky Aga v Marmarošskej župe, ktoré okupovalo rumunské vojsko. Memorandum ocenilo prijatie zákona o pozemkovej reforme, požadovalo však dať prídely kvalitnej pôdy ruským roľníkom, spoločné užívanie pastvín a lesov, organizovanie baníctva a preventívne zásobenie roľníkov zrnom a jarným ovsom.

Autori memoranda veľmi ostro protestovali proti ukrajinizácii jazyka a školstva na Podkarpatskej Rusi. Žiadali nezasahovanie vlády do otázok národného vývoja, možnosť aktívneho pôsobenia učiteľov ruského zmysľania

i odvolanie všetkých haličských Ukrajincov z učiteľských miest na Podkarpatskej Rusi. Na ľudových školách by sa podľa ich mienky malo vyučovať v miestnom jazyku, avšak už na meštianskych a stredných školách v ruskom jazyku. Pokiaľ išlo o cirkevné záležitosti, memorandum sa dovoľovalo najmä odstránenia maďarských exponentov z funkcií v gréckokatolíckej cirkvi a zrušenia kobliny a rokoviny.

Druhú časť CRNR, ktorá bola pod vplyvom *Augustína Vološina* a *Júliusa Braščajka*, viedli **Miron Stripckij** a **Dr. Mykola Dolinaj**. Bola ukrajinoфильsky zameraná a podporovala direktórium, v ktorom mala väčšinu. Svoje požiadavky celkom jasne formulovala v deklarácii z 18. januára 1920 adresovanej prezidentovi T.G. Masarykovi. Odmietla existujúci režim na Podkarpatskej Rusi ako protiprávny a žiadala písomnú garanciu autonómie v zákonodarnej i výkonnej moci vo všetkých oblastiach, s výnimkou zahraničnej politiky, armády, financií a dopravy. Požadovala menovanie Žatkoviča za dočasného guvernéra a ostatných členov direktória za šéfov rezortov s titulom štátnych radcov, ako aj ministra bez portfeuille, ktorý by mal byť zásadne Rusínom. Pokiaľ ide o voľby, *Prvá centrálna ruská (ukrajinská) národná rada* (PCRNR) odporúčala nekonať zatiaľ parlamentné voľby v Podkarpatskej Rusi ani vo východoslovenských župách s tým, aby rusínskych poslancov parlamentu menovala PCRNR.

Direktórium autonómnej Podkarpatskej Rusi prijalo 24. januára 1920 *Doplňok k deklarácii Prvej Centrálnej Ruskej Národnej Rady z 18. januára 1920*. V podstate v ňom navrhovala rozšírenie kompetencií dočasného guvernéra, ale i direktória a PCRNR. Dovoľáva sa uzavretia dočasnej zmluvy s vládou republiky, ktorá by tak zakotvila princíp federalizmu a zároveň zabezpečovala účasť najmä pôvodného rusínskeho obyvateľstva na správe regiónu. Presadzovalo extenzívne chápanie všetkých dohôd a okamžité ukončenie rumunskej okupácie Marmarošskej župy.

Podstatne ostrejšie formulácie sa objavili v *Rezolúcii Prvej centrálnej ruskej národnej rady* z 18. januára 1920. Išlo o apeláciu, ktorá odvolávajúc sa na deklaráciu z Philadelphie zo dňa 26. októbra 1919 kritizovala najmä organizovanie správy na Podkarpatskej Rusi konané bez účasti Rusínov, slovenskú agitáciu v rusínskych regiónoch a formálny prístup k procesu autonomizácie tohto kraja. Existujúci systém označila za protiprávny, nehumánny a neudržateľný. Rezolúciu odovzdal Žatkovič prezidentovi Masarykovi 26. januára 1920 a nasledujúci deň ministerskej rade.

Direktórium považovalo za potrebné reagovať aj na tento dokument, ktorý ale vyvolal nevoľu nielen ministrov E. Beneša a A. Švehlu, ale aj vte-

dajšieho ministra pre zjednotenie zákonov a organizáciu správy **Dr. Milana Hodžu**. Urobilo tak 28. januára formou *Prehlásenia členov direktória o Rezolúcii Prvej Centrálnej Ruskej Národnej Rady*, v ktorom sa stotožnilo iba s *Deklaráciou CRNR* a v podstate vyjadrilo dôveru vláde. Rezolúciu odmietlo s tým, že ju nepovažuje za vhodný podklad pre jednanie relevantných politických síl o autonómii oblasti.

Dňa 27. januára 1920 v Prahe sa konalo stretnutie ministrov E. Beneša a A. Švehlu, na ktorom sa zúčastnili G. Žatkovič ako predseda karpato-ruského direktória, ale aj jeho členovia J. Braščajko, E. Puza a E. Toronskij. K riešeniu naliehavých záležitostí boli tam zriadení tri komisie: teritoriálna, ústavná a administratívna. Teritoriálna komisia bola ihneď zvolaná ešte v Prahe, pričom zo slovenskej strany sa jej zúčastnil **Dr. Igor Hrušovský**, ktorý vyhlásil, že sa *Klub slovenských poslancov Dočasného národného zhromaždenia* rozhodol dobrovoľne nič neodstúpiť Rusínom, okrem územia medzi riekami Uh a Cirocha, teda úzky pás územia na pravom brehu Uhu široký v priemere 5 km.

G. Žatkovič v liste Masarykovi však predložil nový návrh direktória na vybudovanie autonómneho postavenia Podkarpatskej Rusi, ktorý vychádzal z deklarácie PCRNR, ale doplnil ju o pasáž, ktorá priamo vymenovala všetky úseky verejného života v kompetencii autonómnej správy. Išlo o vnútorné záležitosti, poľnohospodárstvo, vrátane pozemkovej reformy, lesníctvo, obchod a živnosti, cirkevné a školské záležitosti, otázky jazyka, súdnictva, zdravotníctva a žandárstva. Súčasťou navrhovanej dočasnej československo-rusínskej zmluvy by mali byť aj požiadavky vzťahujúce sa k pripravovaným voľbám, k stanoveniu krajinskej hranice a ukončeniu rumunskej okupácie. Novou bola žiadosť, aby prírodné bohatstvo nachádzajúce sa na území Podkarpatskej Rusi sa uznalo za jej majetok, rovnako ako aj odvolanie vojenskej diktatúry po menovaní guvernéra.

Prezídium ministerskej rady 11. februára 1920 ihneď odpovedalo protinávrhom, ktorý viaceré rusínske požiadavky zohľadňoval. Obecne predpokladal rozširovanie právomoci aj vybavenosti direktória, ktorému priznával tak suspenzívne vótum, ako aj právo iniciatívy. Direktórium malo pozostávať zo štyroch referátov: cirkevného, školského, miestnej správy a z referátu pre personálne veci a štúdium jazykovej otázky. Vzťah direktória a administrátora by sa mal zakladať na priateľskej súčinnosti. Vládny návrh akceptoval tiež finančné požiadavky direktória, zrušenie koblíny a rokoviny, odmeňovanie kňazov, formuláciu prísahy vernosti, spôsob výberu a menovania úradníkov a pod. Na druhej strane bola odmietnutá funkcia ministra pre rusínske záležitosti a odsunulo sa riešenie otázky západnej hranice Podkarpatskej Rusi,

resp. volieb. Pri Predsedníctve ministerské rady vzniklo podkarpatskoruské oddelenie.

Dňa 29. februára 1920 bola schválená Ústava Československej republiky, ktorá však štátoprávne postavenie Podkarpatskej Rusi vlastne nezmenila. Do jej rámca boli v paragrafe 3 takmer doslovne včlenené štyri články saintgermainskej menšinovej zmluvy, ktoré autonómiu regiónu v podstate koncipovali len všeobecne, v podobe hlavných princípov. Do ústavy bol tiež zahrnutý odsek o guvernérovi, ktorý mal stáť na čele autonómnej správy. Guvernéra však mal menovať prezident republiky na návrh vlády, preto jeho nezávislosť bola fakticky len formálna.

Istým kompromisom medzi maximalistickými požiadavkami rusínskej reprezentácie a dôsledne pragmatickými postojmi československej vlády bolo *Nariadenie vlády republiky Československej č. 356 zo dňa 26. apríla 1920 o zmene generálneho štatútu Podkarpatskej Rusi*, ktorým zanikla funkcia administrátora, ako aj direktória. Upravený generálny štatút pozostával zo 17 paragrafov, v ktorých definoval hlavne kompetencie a úlohy guvernéra, viceguvernéra a guberniálnej rady. Post guvernéra mal skôr reprezentačnú úlohu a formálnu funkciu, pretože fakticky len potvrdzoval návrhy iných funkcionárov. Jeho vplyv značne limitoval viceguvernér, ktorého menoval prezident na návrh vlády a bol v podstate šéfom civilnej správy a účastníkom všetkých právnych aktov zo strany guvernéra. Guberniálnu radu tvorilo 15 osôb, a to guvernér ako jej predseda, desať členov zvolených starostami obcí z jednotlivých volebných obvodov a štyri osoby menované vládou na návrh guvernéra.

Prijatie ústavy a zmena generálneho štatútu umožnili, aby na základe návrhu vlády prezident T. G. Masaryk dňa 5. mája 1920 vymenoval Grigoria Žatkoviča za dočasného guvernéra Podkarpatskej Rusi. Dočasnosť bola podmienená tým, že nejestvoval rusínsky snem, ktorému by sa zodpovedal. Týmto spôsobom sa guvernér viac-menej stal len vyšším štátnym úradníkom, ktorý mohol ovplyvňovať politický vývoj len vo veľmi malej miere. S takým postavením sa však ambiciózny Žatkovič vôbec nedokázal vyrovať.

2. Podkarpatská Rus v dvadsiatych rokoch

a) Charakteristika regiónu

Pravda, pripojenie Podkarpatskej Rusi nebolo ani pre Československo jednoduchou záležitosťou, ako to neraz zjednodušene interpretuje najmä ukrajinská historiografia. Uvedené územie totiž na začiatku prvého odboja

nebolo vôbec predmetom záujmu českej politiky a jej vtedajší líder T. G. Masaryk ponuku reprezentácie amerických Rusínov v tomto smere vnímal skôr ako istý mravný záväzok dočasne ochraňovať juhokarpatských Rusínov pred územnými ambíciami ich maďarských, rumunských, poľských a haličských susedov. Hoci to znamenalo posilnenie strategického postavenia republiky v strednej Európe, na druhej strane však aj častá charakteristika regiónu ako „danajského daru“, aj keď je prehnaná, má určité racionálne jadro.

Región Podkarpatskej Rusi predstavoval územie s rozlohou 12 617 km², na ktorom žilo v 487 obciach 604 593 obyvateľov s veľmi pestrým národnostným a náboženským zložením. Väčšinu tvorili Rusíni (372 500, t. j. 61,6 %), ale významné zastúpenie mali Maďari (103 690, t. j. 17,1%) a Židia (79 715, t. j. 13,1 %). K slovenskej a k českej národnosti sa spolu hlásilo 19 775 osôb, teda 3,2 % z celkového počtu obyvateľstva. Pokiaľ ide o konfesijnú stránku, ku gréckokatolíckej cirkvi sa hlásilo 54,6 %, k judaizmu 15,4 %, ku kalvinizmu 10,7 %, ku pravosláviu 10,0 % a k rímskokatolíckej cirkvi 9,1 % z celkového počtu obyvateľstva.

Hlavným problémom bol však predovšetkým veľmi nízky ekonomický potenciál oblasti. Moderný priemysel v nej fakticky nejestvoval a jeho základňu tvorili hlavne pily, niekoľko kovospracujúcich dielní, tehelne a malé podniky potravinárskeho priemyslu, najmä liehovary a mlyny. V priemyselnej výrobe pracovalo len asi 3 500 ľudí. Celoštátny význam mala len ťažba kamennej soli v Solotvine. Príčinami tohto stavu, ktoré tiež limitovali jeho eventuálny rozvoj, boli obmedzené odbytové možnosti, deficit surovín, slabá infraštruktúra a nevýhodná poloha z hľadiska vysokých dopravných taríf v republike.

Nízku úroveň a výkonnosť vykazovalo však aj poľnohospodárstvo, v ktorom celkove pracovalo viac než dve tretiny obyvateľstva Podkarpatskej Rusi. V prvom rade to bol zjavný dôsledok štruktúry pôdneho fondu, pretože z jeho celkovej výmery orná pôda predstavovala len 20 %, na lúky a pasienky pripadalo 26 % a na lesy 50 % z jeho rozlohy. Svoju úlohu iste zohrali aj nižšia bonita pôdy, menej priaznivé podnebie, prevaha veľmi malých hospodárstiev a zaostalá agrotechnika. Čistá poľnohospodárska produkcia z 1 ha predstavovala ešte v roku 1934 sotva polovicu celoštátneho priemeru, čo bránilo intenzifikácii výroby i rastu životnej úrovne tamojších roľníkov.

Oblasť vzdelávania a kultúry bola v rozhodujúcej miere poznačená zvlášť vysokou negramotnosťou. Súvisela s demografickou situáciou a sociálnym zložením obyvateľstva v tomto regióne. V roku 1910 z celkového počtu ľudí nad 6 rokov veku vedelo čítať a písať v Berežskej župe 35 %, v Užskej a Ugočskej župe 27 % a v Marmarošskej župe len 13,5 % z ich celkového počtu.

Celková negramotnosť Rusínov v Uhorsku dosahovala až 85 %, kým napríklad u Rumunov to bolo 79 % a u Slovákov 50 % z počtu obyvateľstva týchto komunít v krajine.

Investície zo štátneho rozpočtu smerovali predovšetkým k rozšíreniu a skvalitneniu nevyhovujúcej komunikačnej siete, k výstavbe administratívnych budov, ale aj školských a zdravotníckych zariadení a k budovaniu a modernizácii obytných štvrtí najväčších miest, na čom sa podieľali aj najvýznamnejší architekti štátu. Stav neefektívneho pôdohospodárstva čiastočne zlepšila realizácia pozemkovej reformy. V jej rámci bolo rozdelených asi 57 000 ha pôdy 30 000 roľníkom, z ktorých bolo predtým 6 000 bezzemkov. Ďalšie pozitívne zásahy štátu do hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho vývoja regiónu zastavili veľká hospodárska kríza a politický vývin v druhej polovici tridsiatych rokov.

b) Charakteristika severovýchodu Slovenska

Rusínske obyvateľstvo žilo však aj na severovýchodnom Slovensku, mimo vtedajšieho územného vymedzenia Podkarpatskej Rusi. Podľa sčítaní ľudu v rokoch 1921 a 1930 bývalo na území Slovenska 88 970, resp. 95 783 ľudí ruskej, rusínskej alebo ukrajinskej národnosti. Predstavovalo to 3 %, resp. 2,9 % z celkového počtu obyvateľstva Slovenska. Trápili ich aj obdobné problémy, lebo severovýchodná časť Slovenska patrila tiež k najmenej rozvinutým oblastiam nového štátu. Značný podiel patriarchálno-naturálneho hospodárenia v ekonomickej štruktúre regiónu sa tam prejavoval v prežívaní niektorých prvkov predkapitalistického typu sociálneho zloženia obyvateľstva, v ekonomickom zaostávaní, v nižšej úrovni školstva, osvedy, kultúry a zdravotníctva, ale tiež v politickej rozdrobenosti inteligencie a v istej národnej dezorientácii tamojšieho ľudu.

Severovýchod Slovenska sa vyznačoval jednoznačnou dominanciou pomerne zaostalého poľnohospodárstva, kým priemyselnú základňu tvorilo niekoľko drobných podnikov na ťažbu a spracovanie dreva, na výrobu dreveného uhlia, ako aj malé mlyny a liehovary. V roku 1930 89 % tunajších Rusínov pracovalo v poľnohospodárstve. Priemysel a remeslá zamestnávali len 3,5 % obyvateľstva tohto regiónu. Bolo veľmi málo pracovných príležitostí, preto práve túto oblasť charakterizovala vysoká nezamestnanosť, ktorá vzrástla najmä v čase povojnovej (1921-1923) a veľkej hospodárskej krízy (1930-1934). Bieda, zaostalosť a zadlženosť živili však ľavicové tendencie a viedli i k revoltám, akými boli vzbury v Habure, v Čertižnom a v Borove roku 1935. Na Podkarpatskej Rusi formou protestu boli najmä tzv. *hladové pochody* organizované komunistami.

Veľkou nevýhodou bolo, že okrajové územia štátu, akými boli Podkarpatská Rus aj severovýchodné Slovensko s rusínskou menšinou, figurovali úplne na periférii investičných zámerov podnikateľských kruhov, ale i sociálnej a kultúrnej politiky štátu. Na nižšej úrovni bola tam tiež zdravotnícka starostlivosť, školstvo i osvetová práca, hoci s ich stavom z čias Uhorska sa to nedá ani porovnať. Napriek tomu, všetko to vo svojom komplexe komplikovalo politickú situáciu, ktorá miestami vyvolávala určité nacionalistické tendencie a často marila aj isté konštruktívne snahy niektorých aktivistických politických strán a združení.

c) Politické strany

Od roku 1920 sa totiž postupne formovali politické strany a zoskupenia, ktoré odrážali záujmy jednotlivých skupín obyvateľstva, resp. zástancov istých ideovo-politických prúdov. Podľa základnej národno-politickej a jazykovo-kultúrnej orientácie ich zvyčajne rozdeľujeme na strany rusofilské a ukrajínofilské. Pravda, na Podkarpatskej Rusi sa angažovali i politické strany s celoštátnou pôsobnosťou a strany národnostných menšín. Išlo v rôznych časových úsekoch asi o 12 – 18 politických strán, hoci len niekoľko z nich výraznejšie ovplyvňovali politický život v regióne.

Zvláštnosťou pomerne rôznorodej straníckej štruktúry na Podkarpatskej Rusi bolo, že úplne všetky tamojšie politické strany vznikli až po prvej svetovej vojne, preto nemali tradície a v apolitickom prostredí získavali dôveru a podporu len pomaly a postupne. Navyše, pestré národnostné zloženie, rôzne národno-politické koncepcie, ale i viaceré konfesie komplikovali vznik konzistentných programových platforiem a klasické politické delenie na strany pravece, ľavice a politického strediu. S prihliadnutím na veľký počet strán na relatívne malý počet obyvateľstva bolo pre jednotlivé politické subjekty veľmi ťažké splniť relatívne vysoké kvórum potrebné k získaniu mandátu do poslaneckej snemovne, resp. do senátu.

Vzhľadom na sociálne zloženie obyvateľstva najaktívnejší pohyb sa odohrával medzi roľníckymi stranami. Prvou z nich bola rusofilská strana *Подкарпатський земледельческий союз* (Podkarpatský poľnohospodársky zväz), ktorá vznikla už v decembri 1919, registrovaná však bola až v roku 1920. Predsedom strany, ktorá zastupovala záujmy bohatších roľníkov, sa stal *V. Ryžak*, hlavným tajomníkom *M. Demko*, avšak stranu fakticky viedol **Dr. Jozef Kaminskij**. V roku 1920 bola založená aj *Селянско-республіканська земледельческая партія Карпатської Русі* (С-РЗПКР), ktorú organizoval *J. Balog* pod patronátom agrárnej strany.

V roku 1920 vznikla tiež *Карпаторусская трудовая партия малоземельных и безземельных* (Karpatoruská strana práce maloroľníkov a bezzemkov), ktorá sa orientovala na ľudové masy. Požadovala hlavne uskutočnenie autonómie, volieb do snemu, pripojenie východného Slovenska k Podkarpatsku a zavedenie ruštiny ako úradného jazyka regiónu. Podporovala pravoslávie a mala bohatý sociálny program prevzatý od ruskej strany eserov (sociálnych revolucionárov) sprostredkovaný ruskou emigrantkou **Jelizabetou Breško-Breškovskou**. Predstaviteľmi strany boli **A. Gagatko**, **I. Curkanovič**, **J. Hadžega** a **K. Prokop**. КТП vydávala aj svoj tlačový orgán *Русская земля*.

V júli 1920 v Užhorode sa uskutočnilo ustanovujúce zhromaždenie proukrajinsky orientovanej roľníckej strany pod názvom *Руська хліборобська земледільська партія* (RX(3)П), ktorej predsedom sa stal **A. Tovt** a tajomníkom **Dr. M. Braščajko**. V činnosti strany sa aktivizovali tiež **Dr. J. Braščajko**, **A. Vološin** a **P. Jacko**. Za svoj cieľ RX(3)П považovala dosiahnutie autonómie Podkarpatskej Rusi a zjednotenie Rusínov „od Popradu až po Tisu“. Vydávala týždenník *Руська нива*. V roku 1922 sa s tromi rusofilskými roľníckymi stranami spojila do *Ruskej roľníckej autonómnej strany*. Po jej rozpade roku 1924 sa strany znovu osamostatnili, avšak časť ich členstva a predstaviteľov sa spojila s agrárnou stranou. Ruskú frakciu agrárnej strany zastupovali hlavne **Dr. E. Bačinský** a **P. Kossej**, Rusínov zo Slovenska **V. Karaman** a **P. Židovský**.

V januári 1924 odporcovia tohto zlúčenia založili *Автономный земледельческий союз* (Autonómny poľnohospodársky zväz). Viedli ho bývalí učitelia: **I. Kurtyak**, a po jeho smrti v roku 1933 **A. Bródy**. Strana realizovala opozičnú politiku, kritizovala pražský centralizmus a presadzovala autonómiu. Príliš zdôrazňovala historické väzby regiónu s Uhorskom, preto v druhej polovici tridsiatych rokov niektorí jej reprezentanti boli podozriví z promadarskej orientácie (**J. Marina**, **A. Ilnický**, **Gy. Földessi**). A3C sa v záujme autonómie usiloval tiež o užšiu spoluprácu s *Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou* (HLSL) a získal určitú podporu aj na východnom Slovensku, ktoré zastupoval **Dr. I. Pješčak**. Členskú, resp. voličskú základňu A3C tvorili rusínski roľníci, učitelia a gréckokatolícki kňazi. Tlačovým orgánom strany, ktorá formálne existovala až do roku 1944, bol *Русский вестникъ*.

Руська хліборобська земледільська партія, ktorú už od roku 1923 fakticky viedol **Dr. M. Braščajko**, vo voľbách roku 1924 neuspela. V roku 1925 bola reorganizovaná s novým názvom *Християнсько-народна партія* na čele s predsedom **Msgr. A. Vološinom**. Mala istý klerikálny charakter

a opierala sa o časť gréckokatolíckeho duchovenstva, učiteľov, resp. aj roľníkov ukrajinskej orientácie. Jej tlačovým orgánom sa stal týždenník *Свобода*. Predseda strany A. Vološin sa v roku 1925 stal poslancom parlamentu len s podporou Československej strany lidovej.

Fakticky najstaršou politickou stranou rusínskeho obyvateľstva bola *Русская народная партия* (Ruská ľudová strana), ktorá vznikla 23. mája 1919 a mala najviac stúpencov práve na východnom Slovensku. Bola rusofilsky orientovaná a formovala sa pod zjavným vplyvom národnodemokratickej strany. Žiadala autonómiu pre Podkarpatskú Rus a úpravu jej hraníc so Slovenskom. Predsedom strany bol **Dr. Antonij Beskid**, podpredsedami **Dr. M. Beskid** a **T. Rojkovič**, generálnym tajomníkom **V. Berecký** a zapisovateľom sa stal **Dr. Š. Gojdič**. Na valnom zhromaždení 2. júla 1922 v Medzilaborciach nadviazala strana úzku spoluprácu s vtedajšou *Рускою рољніцкою аутономною страной*, ktorú zastupovali *J. Kaminskij* a *Andrej Gagatko*.

Tento trend potvrdili aj zhromaždenie 24. septembra 1922 vo Svidníku a kongres strany v Prešove v decembri toho istého roku. Požiadavky sa týkali jazyka, vzdelávania, poistenia a uplatňovania práv a slobôd rusínskeho obyvateľstva. PHП v tom čase mala vraj 40 000 členov vo viac než 100 obciach. Je to zjavne prehnané tvrdenie, čo potvrdzujú tiež volebné výsledky strany. Podľa údajov v tlači sa kongresu zúčastnilo 1 300 delegátov zo 176 obcí. Rezolúcia v ôsmich bodoch potvrdzovala hlavné zámery strany a zároveň konštatovala nevyhnutnosť zjednotenia politických síl ruského smeru, čo vlastne znamenalo pripojenie sa strany ku bloku strán ПЗАП. Po menovaní *A. Beskida* guvernérom funkciu predsedu v roku 1924 prevzal **Dr. K. P. Mačik**. Tlačovým orgánom strany bola *Народная газета*, ktorú redigoval **Dr. I. Židovský**.

Rusofilský smer posilnila *Русская национально-автономная партия* (PHАП), ktorá vznikla na zhromaždení v Mukačeve v marci roku 1935. Predsedom strany sa stal *V. Gažda*, avšak vedúcimi osobnosťami boli **Dr. S. Fencik** a jeho zástupca **P. Fedor**. S. Fencik bol veľmi dobrým rečníkom a podarilo sa mu v krátkom čase získať mnohých sympatizantov, a to aj z východu Slovenska. Zdôrazňoval autonómiu Podkarpatskej Rusi aj revíziu pozemkovej reformy, zníženie daní, budovanie železníc, industrializáciu regiónu i štátne dotácie. PHАП v svojej činnosti prejavila niektoré autoritárske a antisemitské prvky. Nachádzala podporu u inteligencie, hlavne pravoslávneho vyznania, ale aj medzi roľníkmi a študentstvom. Viaceré indície naznačovali spoluprácu vedenia strany s Poľskom, ale aj Maďarskom. Ako tlačový orgán vydávala týždenník *Наша нумь*.

Proukrajinské tendencie charakterizovali vývoj dcérskej organizácie *Československej sociáldemokratickej strany robotníckej*, ktorá bola založená 16. mája 1920 v Mukačeve pod názvom *Социал-демократическая партия Подкарпатской Руси*. Jej zakladateľmi boli **J. Ostapčuk**, **mjr. E. Puza**, **S. Kločurak**, **J. Husnaj**, **J. Révay**, **F. Révay** **V. Klempeš** a **J. Balla**. Hoci uznávali programové princípy II. Internacionály, v konkrétnych podmienkach považovali autonómiu za predpoklad rozvoja regiónu. Opierali sa tiež o podporu niekoľkých odborových zväzov, preto mali v parlamente vždy isté zastúpenie. Organizácia vydávala týždenníky *Hlas Východu*, *Вперед* a *Szabadság*.

Za tejto situácie je v istom zmysle paradoxné, že najsilnejšou politickou stranou na Podkarpatskej Rusi bola internacionálne zameraná *Международная (интернациональная) социалистическая партия Подкарпатской Руси*, ktorá vznikla na zjazde v Užhorode 21.marca 1920, a to hlavne z iniciatívy maďarských a židovských komunistov hľadajúcich uplatnenie po porážke Maďarskej republiky rád. Hlavnými predstaviteľmi strany boli **J. Gáti**, **I. Mondok**, **B. Illés**, **P. Tőrök**, **B. Šimon**, neskôr **O. Borkaňuk** a **S. Borkaňuková**. V roku 1921 sa ako krajská organizácia stala súčasťou *Komunistickej strany Československa* (KSČ).

Strana spočiatku bola ruskej orientácie, o čom svedčia noviny *Правда, Карпатская правда*, resp. v maďarčine vychádzajúci denník *Munkás Újság*, po V. kongrese Kominterny roku 1924 a po zaradení krajskej organizácie pod ukrajinskú sekciu sa ale začala aktivizovať v ukrajinskom duchu a na ukrajinský jazyk prešiel aj jej tlačový orgán (*Карпатська правда*). Od roku 1935, v súvislosti so závermi VII. kongresu Komunistickej internacionály, táto strana zastávala protifašistické stanoviská, k autonómii prezentovala skeptický názor a angažovala sa za obranu Československej republiky.

Základom volebných úspechov KSČ na Podkarpatskej Rusi bola ekonomická a sociálna situácia v regióne, jednoduché, prostému ľudu zrozumiteľné, hoci často aj demagogické heslá a získavanie voličov z radov všetkých tam žijúcich národností. Pravda, istou výhodou bolo automatické spájanie komunizmu s idealizovanou predstavou spravodlivej spoločnosti v Sovietskom zväze, ktorý sám osebe vyvolával isté pozitívne konotácie jednak v rusofilskej, ale rovnako aj v proukrajinskej komunite. Nespornou výhodou bolo financovanie propagačnej činnosti z prostriedkov III. internacionály a stále zastúpenie strany v parlamente.

Z politických strán etnických menších si najaktívnejšie počínali maďarské strany, ktoré v parlamentných voľbách uplatňovali veľmi účinnú taktiku, keď vždy kandidovala iba jedna maďarská strana alebo ich koalícia. Tým boli pre kandidujúce subjekty zaistené všetky hlasy maďarských voličov a účasť

ich zástupcov v parlamente. V prvých voľbách v roku 1924 preto kandidovala iba *Autonómna strana autochtónov Podkarpatskej Rusi*, v rokoch 1925 a 1929 *Koalícia maďarských strán* a v roku 1935 *Maďarská národná strana* (Magyar Nemzeti Párt). Najvplyvnejšími predstaviteľmi menšiny boli predsedovia hlavných strán: **E. Korláth**, **F. Egri**, **I. Kerekes** a **A. Akri**, ako aj senátor **K. Hokky**.

Formovanie strán židovskej menšiny bolo omnoho pomalšie, malo však tiež svoje špecifiká. V popredí záujmu židovských občanov boli hospodársko-sociálne, nie politické záujmy. Druhým typickým znakom bolo prepojenie politiky a náboženského života, keď duchovní predstavitelia náboženských obcí boli zároveň politickými lídrami. Židovské strany nevedli agresívnu politiku, boli tolerantné a vyhýbali sa akýmkoľvek protištátnym prejavom. Populárnou bola *Židovská sionistická strana*, nazývaná tiež „Židovská národná strana“, ktorú viedol **Dr. A. Schpiegel**, neskôr **Dr. Chaim Kugel**, ktorý na kandidátke sociálnodemokratickej strany v roku 1929 získal poslanecký mandát. Členstvo strany však tvorili bankári, obchodníci a bohatší roľníci. Jej tlačovým orgánom boli noviny *Zsidó Néplap*.

V roku 1922 vznikla *Židovská demokratická strana*, po roku 1925 premenovaná na *Židovskú ortodoxnú stranu*. Jej vedúcimi činiteľmi boli **K. Weiss** a **H. Riesmann**. Strana do roku 1925 kandidovala samostatne, potom spolupracovala s agrárnou stranou, avšak mandát v parlamentných voľbách nezískala. Podstatne úspešnejšia bola vo voľbách do zemského zastupiteľstva v rokoch 1928 a 1935, keď mandát získal **Dr. A. Kroó**, ale aj do obecných zastupiteľstiev. Tretou stranou židovskej minority sa stala *Židovská občianska strana*, ktorú viedol **K. Salamon**. Vydávala vlastný tlačový orgán *Keleti Újság*. Napriek konzervativizmu a klerikalizmu presadzovala taktiku jednotného ľudového frontu aj zjednotenie židovských politických strán.

Činnosť politických strán sa rozvíjala hlavne v súvislosti s predvolebnou kampaňou a realizáciou volieb, ktorých sa na Podkarpatskej Rusi v rozpätí 13 rokov konalo až dvanásť, pričom voliči, ak chceli vždy voliť, museli ísť do volebných miestností osemkrát. Prvé boli voľby do obecných zastupiteľstiev v septembri 1923, v ktorých tri štvrtiny hlasov získala koalícia ruských roľníckych strán. Obecné voľby sa potom ešte konali v rokoch 1927, 1931 a 1935. V rokoch 1928 a 1935 sa konali voľby do zemského a okresných zastupiteľstiev a najdôležitejšie z nich, parlamentné voľby do poslaneckej snemovne a senátu sa realizovali v rokoch 1924, 1925, 1929 a 1935. Volebné výsledky piatich najúspešnejších strán podľa podielu hlasov, ktoré dosiahli v jednotlivých voľbách, ukazuje tabuľka č. 1.

Tabuľka č. 1: Volebné výsledky piatich najúspešnejších strán v %

Politická strana alebo koalícia dvoch či viac strán	1924	1925	1929	1935
Komunistická strana Československa	39,4	31,2	15,2	24,2
Autonómna strana autochtónov Podkarpatskej Rusi	11,0	---	---	---
Sociálnodemokratická strana Podkarpatskej Rusi	9,4	7,4	8,6	9,2
Autonómny poľnohospodársky zväz	8,4	11,6	----	18,3
Československá národno-socialistická strana	8,0	6,3	2,1	3,1
Koalícia maďarských strán	---	11,8	11,4	---
Agrárna strana	5,9	14,2	29,1	19,0
Židovská sionistická (národná (strana)	7,0	8,0	6,3	---
Ruský blok	---	---	18,3	---
Maďarská národná strana	---	---	---	10,6

d) Kultúrno-osvetové organizácie

Systematický a mnohostranný vplyv na rusínske a ukrajinské obyvateľstvo regiónu však nemali politické strany a zoskupenia, ale kultúrno-osvetové organizácie, ktoré sa často výrazne podieľali na vývoji preferencií niektorých významných politických strán počas celej existencie predmníchovskej republiky. Boli to hlavne *Русское культурно-просветительное общество имени Александра Духновича* a ukrajinská kultúrna organizácia *Просвіта*, ktoré medzi sebou ostro súperili o väčší vplyv na rusínske a ukrajinské obyvateľstvo Podkarpatskej Rusi i severovýchodného Slovenska.

Z časového hľadiska prvou organizáciou bola *Просвіта*, ktorá bola založená v máji 1920 v Užhorode a združovala stúpencom ukrajinskej orientácie, hoci vtedy uvedený termín nepoužívala. Nadväzovala na tradíciu rovnomeného spolku založeného roku 1868 vo Lvove, ktorý bol istým priekopníkom ukrajinského národného hnutia v Haliči i v celej monarchii. Za predsedu spolku bol zvolený **Dr. J. Braščajko** a členmi jeho vedenia sa stali **A. Vološin**, **V. Hadžega**, **M. Dolinaj**, **S. Kločurak**, **H. Stripský**, **A. Štefan**, ale tiež lingvista **Dr. Ivan Paňkjevych**. Práve on patrilo ku skupine asi 3 500 haličských emigrantov, ktorí sa v tom čase usadili na Podkarpatskej Rusi a svojimi aktivitami sa veľmi skoro stali nositeľmi idey ukrajinizmu, ktorá sa však v takejto podobe nikdy predtým v tomto regióne nevyskytovala.

I. A. Paňkjevych, rovnako ako **V. Byrčak**, **V. Pačovskij**, **A. Ališkjevych**, **L. Bačinskij**, ale i **M. Macijovych** na východnom Slovensku, predstavovali totiž len časť aktívnej a relatívne veľmi vzdelanej komunity, ktorá sa uchytila v demokratických pomeroch Československa a tak získala pracovné miesta

i funkcie hlavne v oblasti školstva, kultúry, ale i štátnej správy. Spravidla sa ani politicky neangažovala, o to aktívnejšie si však počínala hlavne v oblasti kultúrno-vzdelávacej, ideovovýchovej a vedeckovýskumnej činnosti. Ukrajinská inteligencia pôsobiaca v školách si získala mládež, čo sa prejavovalo už od začiatku tridsiatych rokov. Veľmi významnú úlohu v tomto smere zohrávala aj ukrajinská skautská organizácia *Plast*.

Просвіта mala desať pobočiek, z toho dva na Slovensku (Prešov a Bratislava), vyše dvesto čítární, z toho sedem na Slovensku a asi 15 000 členov. Organizovala a podporovala činnosť množstva divadelných, hudobných, speváckych i športových krúžkov. Vydala tiež asi dvesto publikácií a brožúr a každoročne aj ročenku *Науковий збірник*. Pobočka organizácie *Просвіта* v Prešove vznikla v roku 1930 z iniciatívy spisovateľky *I. Nevickej* a pracovala pod vedením kanonika **E. Biharyho**. Po jeho smrti v roku 1934 funkciu prevzal kanonik **J. Ďulaj**, pôsobenie prešovskej organizácie však začalo stagnovať.

Русское культурно-просвѣтительное общество имени А. Духновича (Spolok Alexandra Duchnoviča) vzniklo 22. marca 1923 na stretnutí 163 rusínskych národovcov v Mukačeve. Podľa jeho stanov, cieľom spolku bolo podieľať sa na kultúrnom rozvoji rusínskeho ľudu žijúceho v rámci vtedajšej Československej republiky, predovšetkým v mravnom a vo vlasteneckom „russkom“ duchu, a to vylučujúc akúkoľvek politickú činnosť. V súlade s tým mal spolok vydávať a rozširovať knihy a brožúry, otvárať svoje filiálky a čítárne a zakladať divadelné, hudobné, spevácke a športové krúžky a skupiny. Najvyšším orgánom bolo valné zhromaždenie, činnosť však väčšinou riadila tzv. ústredná správa (центральное правление), resp. prezídium na čele s predsedom spolku archidiakonom **E. I. Sabovom**, podpredsedom **Dr. J. V. Kaminským** a tajomníkom **Dr. S. A. Fencikom**.

Spolok sústavne podporovali guvernér Podkarpatskej Rusi **Dr. A. G. Beskid**, biskup mukačevskej eparchie **P. Gebej**, predstavitelia štátnej správy a ďalšie osobnosti a funkcionári ruskej národnej a kultúrnej orientácie. Preto sa jeho činnosť pomerne skoro rozvinula, začali pracovať sekcie, hlavne organizačná, literárno-vedecká, divadelná, hudobno-spevácka, knižničná, sekcia ruských žien, národných domov, zdravotno-hygienická a športová. Vznikol celý rad pobočiek spolku a sieť čítární. Posilnením spolku bolo založenie filiálky v Prešove 13. júna 1924 za účasti 18 rusínskych aktivistov. Bol zvolený deväťčlenný výbor s predsedom **J. Kizakom**. Prešovská pobočka spolku sa rýchle rozvíjala vďaka podpore zo strany kapituly, ale aj tamojších ruských škôl.

Spolok A. Duchnoviča v Užhorode sa tiež vyznačoval bohatou edičnou činnosťou. V rokoch 1923-1924 vydával *Карпатський край*, v rokoch 1928-1933, resp. v roku 1938 *Карпатський світъ*. Od 1. mája 1932 dokonca vychádzal denník *Карпаторусский голосъ*. Pravidelne bol vydávaný *Русский Календаръ*, a to vo vysokom náklade 10 tisíc exemplárov. Okrem mnohých odborných publikácií spolok v edícii *Народная библиотека* vydával a kolportoval aj knihy či brožúry pre širšie vrstvy obyvateľstva. V rokoch krízy sa síce počet vydaných titulov mierne znížil, napr. z 33 v roku 1929 na 20 v roku 1930, avšak počet autorských hárkov, teda aj vytlačených strán, bol i tak v roku 1930 vyšší.

Aktivitu *Obščestva* v Užhorode i v Prešove vyjadruje skutočnosť, že v roku 1928 malo 2.129 členov a 10.288 členov mali čítarne založené v mestách a v obciach oboch regiónov. Išlo o 189 čítární na Podkarpatskej Rusi a 12 čítární na Slovensku. Spolok spravoval 188 knižníc so 41.212 zväzkami. V tom čase pod záštitou spolku už pôsobilo 107 dramatických krúžkov, z toho päť na Slovensku, 31 speváckych krúžkov (dva na Slovensku) a 16 hudobných telies, z toho dve na Slovensku. Bolo preto logické, že od 19. júna 1930 sa stal *Spolok A. Duchnoviča v Prešove* samostatnou organizáciou. Prvým predsedom spolku v Prešove sa stal prelát **Dr. S. Smandray**, podpredsedom **J. Kizak** a post tajomníka obsadil učiteľ **I. Gõndõr**.

e) *Politický vývoj*

Pravda, celkovú politickú situáciu na sídelnom území Rusínov v rozhodujúcej miere determinovali vzťahy medzi ich oficiálnou reprezentáciou a ústrednými štátnymi orgánmi Československej republiky. Skutočnosť, že súčasne s menovaním **G. Žatkoviča** guvernérom sa stal viceguvernérom s rozhodujúcimi právomocami **Dr. P. Ehrenfeld** a **F. Bláha** šéfom *Civilnej správy Podkarpatskej Rusi*, bola v určitom zmysle symptomatická. Formálne išlo o plnenie medzinárodných záväzkov a Ústavy, v skutočnosti však bola výkonná moc daná do rúk viceguvernéra, teda vysokého štátneho úradníka, ktorý bol nielen priamym nadriadeným štátnych orgánov v regióne, ale zároveň kontrasioval všetky právne akty guvernéra. To bola hlavná príčina toho, že 16. marca 1921 podal **G. Žatkovič** demisiu, ktorú však prezident prijal až 16. apríla 1921.

Požiadavka bezodkladnej autonómie, ktorá bola v programoch a heslách všetkých karpatskoruských strán bola dôvodom neúspechu následného rokovania ich reprezentácie s predsedom úradníckej vlády **J. Černým**. Začiatkom januára 1922 v Užhorode v rokovaní pokračoval nový premiér **Dr. E. Beneš**. Jeho ústretovým krokom bolo zrušenie vojenskej diktatúry 9. januára 1922.

Napriek tomu vedúci predstavitelia všetkých podkarpatskoruských strán v marci protestovali voči politike vlády. Ruské roľnícke strany vypracovali v tomto duchu apeláciu k *Spoločnosti národov*, v čom im formou memoránd pomáhali tiež americkí Rusíni. Reakciou vlády bolo menovanie **Dr. A. Beskida** za guvernéra Podkarpatskej Rusi a **A. Rozsypala** za viceguvernéra 14. decembra 1923.

Ďalšiu vlnu nespokojnosti vyvolali niektoré úpravy administratívneho rozdelenia regiónu Prvým krokom bola prijaté nariadenie o reorganizácii župnej správy v roku 1926, čo znamenalo, že od 1. júla 1926 boli dovedajšie tri podkarpatské župy spojené do župy jednej so sídlom v Mukačeve. Navyše, zákon č. 125/1927 Sb. z. a n. o organizácii politickej správy zaviedol zemské zriadenie. Výkonná moc prešla na *Zemský úrad* v Užhorode a na zemského prezidenta A. Rozsypala. *Zemské zastupiteľstvo* Podkarpatskej Rusi malo iba 18 členov, z toho tretinu menovala vláda a dve tretiny boli volení členovia.

Zemské zastupiteľstvo vytváralo *Zemský výbor* a *Zemskú komisiu*, ktoré ale riadil tiež zemský prezident. Obdobný systém fungoval v okresoch, v ktorých vznikli okresné úrady na čele s okresným hejtmanom (náčelníkom), pričom okresné zastupiteľstvá mali viac-menej poradná funkciu. Preto politická reprezentácia Rusínov protestovala najmä proti snahe vlády interpretovať nové zemské zriadenie ako faktické uskutočnenie prísľubu autonómie, pretože v podstate prispelo k posilneniu centralizácie štátnej správy. Situáciu napokon upokojilo vyhlásenie ministra vnútra **J. Černého**, ktoré znamenalo ukončenie takejto dezorientujúcej dikcie pri hodnotení zákona.

Niektoré provokácie stúpcov ukrajinského smeru, najmä v súvislosti 1. zjazdu ukrajinskej mládeže Podkarpatskej Rusi v júni 1929 a atentátom na E. Sabova 1. júna 1930, mali za následok niektoré bezpečnostné opatrenia zo strany vlády. Išlo najmä o vypovedanie niektorých radikálnych exponen-tov ukrajinizmu zo škôl a kultúrnych zariadení (*V. Pačovskij, L. Bačinskij, R. Balickij, A. Divnič, S. Čerkasenko, M. Pidhirjanka* a i.). Na druhej strane, politickú a spoločenskú situáciu v regióne začali výrazne ovplyvňovať tiež dôsledky veľkej hospodárskej krízy.

3. Podkarpatská Rus v tridsiatych rokoch

a) *Veľká hospodárska kríza*

Kríza v rokoch 1929-1933, ktorá bola vyvolaná nadvýrobou a zasiahla svetovú ekonomiku ako celok, však mala v Československu, vzhľadom na mimoriadne vysoký podiel spotrebného priemyslu a jeho vývozný charakter,

oveľa ťažší priebeh než v iných industriálne vyspelých štátoch. Preto výroba v týchto rokoch klesla v priemere až na 60 % predkrízovej úrovne. O to zložitejši bola hospodársky vývoj na Podkarpatskej Rusi, ktorá predstavovala vtedy najzaostalejšiu časť republiky. Bolo to dané najmä ekonomickou štruktúrou regiónu, ale aj niektorými jeho ďalšími osobitosťami, hlavne v geografickej, demografickej a sociálnej oblasti.

Z celkového počtu 92 tamojších priemyselných podnikov nad 20 zamestnancov, ktoré však zamestnávali celkom 6 700 pracovníkov, jedna tretina skrachovala už v prvom roku krízy. Príčinou bolo najmä to, že mali charakter prvovýroby a väčšinou išlo o prevádzky drevárskeho priemyslu, ktorý značne utrpel zrušením zahraničných objednávok, hlavne z Maďarska. V poľnohospodárstve sa kríza prejavila podstatným poklesom cien, nie celkovej produkcie, a to v rozmedzí 25 – 60 %. Riešením mohla byť intenzifikáciou výroby, čomu však prekážali nedostatok kapitálu, no najmä rozdrobenosť pôdneho fondu. Zo 110 544 hospodárstiev bolo 82 403 maloroľníckych usadlostí.

Až 75 % roľníckych hospodárstiev disponovalo len 13,4 %-ami výmery pôdy, kým statky, ktoré tvorili iba 2,4 % z celkového počtu hospodárstiev, vlastnili 68,7 % rozlohy poľnohospodárskej pôdy. Ďalších 25 tisíc usadlostí hospodáril len na 1,01 % z celkovej výmery pôdy. Ekonomické dôsledky krízy sa premietli do sociálnej oblasti. Prejavilo sa to vo vysokej nezamestnanosti a v poklese miezd, ktorý v priemere dosahoval 50 %. Biedu v regióne znásobovala tiež nižšia miera ekonomickej aktivity obyvateľstva. Rýchle stúpala zadlženosť, ktorá viedla k častým exekúciám, ale rovnako tiež k istým živelným protestom obyvateľstva.

b) Nacionalizmus a jeho prejavy

Vlady **F. Udržala** a **J. Malypetra** sa síce snažili riešiť niektoré problémy, ale ich možnosti na Podkarpatskej Rusi boli značne limitované provinčným charakterom oblasti, príliš málo rozvinutou infraštruktúrou a nižšou kvalifikovanosťou pracovných rezerv. Agendy hospodárskej krízy sa preto chopili politické strany. Najúspešnejšie si počínali nacionalistické strany a zoskupenia nemeckej a maďarskej menšiny, ale aj ľavicové sily. Na druhej strane, KSCĽ mnohých ľudí odrádzala svojou radikálnosťou, sociálna demokracia zase zmierlivým postojom. Agrárna strana sa až príliš koncentrovala na presadzovanie pomoci roľníkom, v praxi sa jej však často nedostávalo práve tým menším roľníckym hospodárstvám, ktoré ju najviac potrebovali. Hladové pochody a demonštrácie organizované KSCĽ a vyprovokované represívne akcie policajných zložiek (**Turja Pasica**, **Nižne Verecky**, **Polana**, **Turje Remety**, **Ternovo**, **Jasiňa**, **Volovec** a i.) len stupňovali napätie. Vyústením rôznych

problémov bolo schválenie zákona o zastavení činnosti a rozpustení politických strán z 25. októbra 1934, ktorý vláda využila najmä k zásahom proti sudetonemeckému separatistickému hnutiu.

V smere ukrajinského nacionalizmu sa angažovala časť mladej generácie (**Š. Rosocha, I. Roman, I. Rohač**), ktorá vlastne pripravovala aj zázemie pre aktivity zahraničného vedenia *Organizácie ukrajinských nacionalistov* (OUN) a *Ukrajinskej vojenskej organizácie* (UVO). Starosti vládny orgánom pri-nieslo aj prednáškové turné **Dr. Š. Fencika** v USA, ktorý bol obvinený z roz-vratnej činnosti a pred väzením ho zachránila kandidatúra na post poslanca novej strany, ktorú sám založil v roku 1935. Proti československej vláde a jej politike sa však v zahraničí a medzinárodných inštitúciách angažoval aj **Dr. A. Gerovský**, ktorý vystupoval z pozície predsedu *Karpatoruského zväzu* v USA ako patrón proruských organizácií v ČSR.

Okrem prietahov a obštrukcií v súvislosti s realizáciou autonómie Podkarpatskej Rusi častým zdrojom kritiky vládnej politiky bola oblasť školstva. Vyčítalo sa jej predovšetkým neproporcionálne vynakladanie finančných prostriedkov v tejto sfére v rôznych častiach republiky a čechizácia školstva na Podkarpatskej Rusi. V skutočnosti bola otázke školstva venovaná značná pozornosť a za 15 rokov československej správy vzrástol celkový počet škôl v regióne o 155 % a tried i žiakov dokonca o 255 %. Kým roku 1918 na území Podkarpatskej Rusi bolo 600 maďarských a len 34 rusínskych škôl, v roku 1920 bolo maďarských škôl 83, rusínskych 321, nemeckých sedem, rumun-ských štyri a zmiešaných 38.

V roku 1935 na Podkarpatskej Rusi existovalo 743 škôl s 2 416 trieda-mi a 142 536 žiakmi. Z uvedeného počtu bolo 446 s rusínskym vyučovacím jazykom, 160 s českým alebo slovenským jazykom, 111 s maďarským, 17 s nemeckým, štyri s rumunským a sedem škôl s hebrejským jazykom. Ešte výraznejší rozvoj zaznamenali meštianske školy. Kým do roku 1918 existo-valo iba šesť meštianskych škôl s maďarským vyučovacím jazykom, v roku 1935 to už bolo 17 meštianok, z toho tri rusínske, dve české a 12 zmiešaných škôl. Pokiaľ ide o nárast českých škôl, ktorých počet sa zvýšil desaťnásobne, celkove tvoria len 17 % z ich súhrnného počtu. Počet českého obyvateľstva na Podkarpatskej Rusi výrazne stúpala a navyše 57 % žiakov československých škôl tvorili židovské deti.

Hlavným problémom v oblasti vzdelávania na Podkarpatskej Rusi ale ne-bolo školstvo, ale úradný, a teda aj vyučovací jazyk. Za úradný jazyk totiž síce štátne orgány uznali miestny jazyk rusínskeho obyvateľstva, avšak ten nebol kodifikovaný, preto nemal pevné gramatické, ortografické a ortoepické pra-

vidlá, ba ani jednoznačnú lexiku. Rusofilské strany a organizácie presadzovali karpatskú redakciu ruského jazyka podľa gramatiky *E. Sabova* a etymologický pravopis, proukrajinské sily gramatiku *I. Paňkjevvyča* a fonetický pravopis. Časť inteligencie uprednostňovala jazyk ľudu, takže nielen v oblasti školstva, ale aj na úseku kultúry vôbec, ba aj v úradnom styku, vládol preto značný chaos.

Do jazykového sporu vstupovali politické strany, *Общество имени А. Духновича* i *Просвіта*, organizácie učiteľov i študentov, noviny i časopisy, politické i cirkevné authority. Problém sa rozhodlo riešiť ministerstvo školstva referendum s víťazstvom ruského smeru, ale na faktickej situácii to nič nezmenilo. Stúpenci ukrajinského jazyka mali predsa len silnejší vplyv v orgánoch školskej správy, ruský smer mal väčšiu podporu zo strany cirkvi a radových učiteľov, najmä na severovýchodnom Slovensku. Otázka sa z týchto dôvodov ťažko mohla meritórne riešiť a prežívala do roku 1938, keď o nej autonómna vláda A. Vološina rozhodla politickým spôsobom.

Podstatou celého problému ale bola skutočnosť, že jazyková orientácia vyjadrovala etnickú identifikáciu rusínskeho obyvateľstva, preto ani nebola lingvistickou, ale politickou polemikou, v ktorej sa ťažko hľadal akýkoľvek kompromis. Spor o národnú identitu Rusínov sa vykryštalizoval práve v podmienkach liberálneho režimu medzivojnového Československa, pretože v období Uhorska rusofilský smer ešte nemal žiadnu reálnu alternatívu, ktorá by bola bariérou proti asimilácii. Preto už krátko po 1. svetovej vojne vznikli a postupne sa vyhranili tri základné smery, ktoré rôznym spôsobom koncipovali národnostnú príslušnosť karpatských Rusínov a riešili s tým spojené otázky jazyka a zakotvenia ich kultúry.

Velkoruský smer sa opieral o autoritu národných buditeľov 19. storočia, posilňovala ho aktivita ruskej emigrácie a tradícia pravoslávia. Moskovofilský prúd vychádzal z idey veľkého ruského národa, pričom Rusínov i Ukrajincov považoval len za jeho časti. Prikláňala sa k nemu hlavne *Ruská ľudová strana*, *Karpatoruská republikánska roľnícka strana* s novinami *Русский земледелец*, ale aj *Karpatoruská strana práce*, ktoré boli v istom zmysle filiálkami celoštátne pôsobiacich strán: národnodemokratickej, agrárnej a národnosocialistickej strany.

Ruský prúd mal veľmi silné pozície medzi Rusínmi východného Slovenska, šírila ho veľmi vplyvná a aktívna *Spoločnosť Alexandra Duchnoviča* spolupracujúcu s *Ruským klubom* založeným v roku 1923 a mala podporu aj časti vedenia prešovskej gréckokatolíckej eparchie (*I. Kizak*, *S. Smandray*, *T. Rojkovič*). Presadzovala zavedenie ruštiny do škôl, úradov, ako i do kultúrneho

života regiónu, čo sa jej do istej miery aj darilo. Na druhej strane však pripúšťala i zaradenie niektorých jazykových prostriedkov z miestnych dialektov do bazálnej štruktúry ruského jazyka. Zdá sa, že v tomto smere vernejšie nasledovali príklad A. V. Duchnoviča.

Ukrajinský smer národnopolitického a jazykovo-kultúrneho vývoja svojou činnosťou presadzovali *Ruská roľnícka poľnohospodárska strana*, neskôr *Kresťansko-ľudová strana*, *Sociálnodemokratická strana Podkarpatskej Rusi*, od roku 1924 KŠČ a kultúrna organizácia *Prosvita*. Na Slovensku do vzniku ČSR bol neznámou koncepciou a objavil sa až začiatkom dvadsiatych rokov, keď križevacký biskup D. Nyáradi ako administrátor Prešovskej eparchie umožnil 34 stúpencom S. Petľuru, aby získali miesta učiteľov gréckokatolíckych škôl. Istú oporu ukrajinský národno-kultúrny prúd nadobudol medzi časťou gréckokatolíckeho kléru, najmä z rádu baziliánov, ba určitú podporu aj zo strany Vatikánu, ktorý kalkuloval s možnou úniou na území Ukrajiny, ak by získala politickú nezávislosť.

O čosi neskôr sa rozvinula karpatoruská (rusínska) orientácia, hoci názor, že Rusíni sú úplne samostatný etnický celok, ktorý nie je identický ani s Rusmi ani s Ukrajincami existoval už v podmienkach Uhorska (tzv. tutešňaci). Túto koncepciu čiastočne akceptoval *Autonómny poľnohospodársky zväz*, ktorý sa však skompromitoval podporou maďarskej iredenty, a tak do istej miery sprofanoval aj rusínske hnutie. To ale malo za sebou značnú časť gréckokatolíckej hierarchie, a to i s mukačevskými biskupmi **P. Gebejom** a **A. Stojkom** i harpaškým biskupom **P. P. Gojdičom**, administrátorom prešovskej eparchie. V tomto duchu vychádzal tiež tlačový orgán gréckokatolíckeho biskupského úradu v Prešove *Русское слово*.

Cirkvi totiž vyhovovala skutočnosť, že dominantnou stránkou identity Rusínov bola ich konfesionalita, preto etnický aspekt bol evidentne v úzadí. Predstaviteľom rusinizmu to umožňovalo otázku národnej príslušnosti do istej miery obchádzať, a tak pružnejšie reagovať na politické zmeny. Od začiatku tridsiatych rokov rusínsky (karpatoruský) smer sa značne rozšíril a medzi Rusínmi na Slovensku mal dokonca rozhodujúci vplyv. Pravda, v radoch jeho stúpenčov bolo možné sledovať isté vzájomné diferencie v otázkach jazyka, kultúry, fonetiky, pravopisu, literárnych tradícií a podobne. To nám umožňuje rozlíšiť v rámci rusínskeho smere niekoľko prúdov.

Veľkokoruský prúd predstavovali rusínsky zmýšľajúca gréckokatolícka inteligencia a niektorí asimilovaní pravoslávni emigranti združení okolo Duchnovičovho spolku, ktorí do vyšších škôl chceli zaviesť ruský jazyk. Zdôvodňovali to tým, že miestni učitelia spisovný ukrajinsky jazyk neovlá-

dajú a „karpatoruská“ gramatika je veľmi málo systematická. Prúd ukrajinský bol na Slovensku v porovnaní s Podkarpatskou Rusou oveľa viac klerikálny. Jeho zástancovia sa volali Rusínmi, avšak odmietali ruský jazyk ako návrat k pravoslávii. Vyčítali mu tiež cudzie, najmä nemecké a francúzske lexikálne prvky. Presadzovali jazykovú fonetiku ukrajinčiny, ktorú považovali za veľmi blízku rusínskemu dialektu.

Rusínsky prúd reprezentoval biskup *P. Gojdič*, ktorý odmietal ruský i ukrajinský jazyk a v ľudovom dialekte hľadal základ rusínskeho jazyka. V tomto zmysle uvažoval o šarišskom nárečí, čo však pre subjekty vtedajšej Podkarpatskej Rusi nebolo prijateľné. Slovenský prúd predstavovala slovenská inteligencia gréckokatolíckeho vyznania, ktorá sa hlásila k Rusínom s cieľom získať od prešovskej eparchie kňazské a učiteľské miesta. Biskupovi *P. Gojdičovi* vyčítala preferovanie Rusínov a odmietala heslo „Čo gréckokatolík – to Rusín“. Maďarský prúd tvorili gréckokatolícki kňazi a učители vychovaní v duchu „uhorského vlastenectva“, ktorí sa nedokázali alebo nechceli prispôsobiť novým podmienkam. Navzájom komunikovali po maďarsky a rusínčinu používali iba pri kontakte s veriacimi. Silnejšie zastúpenie mal na Podkarpatskej Rusi, kde sa jeho reprezentanti aj politicky angažovali v prospech Maďarska.

c) Boj o autonómiu

V druhej polovici tridsiatych rokov sa pod vplyvom nástupu fašizmu v Európe a posilnenia nacionalistických tendencií radikalizovali aj stanoviská rusínskych a ukrajinských strán a politikov, ktorí chceli využiť zložité postavenie československej vlády a z prípadných úspechov vyťažiť politický kapitál. Situáciu však neupokojilo ani vymenovanie *K. Hrabara* za guvernéra Podkarpatskej Rusi 20. mája 1935 ani *Dr. M. Hodžu* za premiéra v novembri toho istého roku, ktorý mal v programovom vyhlásení tiež rokovať s autonomistickými stranami. Rokovanie so zástupcami rusínskej politiky sa však začalo až v roku 1936.

V marci predložili prezidentovi *E. Benešovi* memorandum o autonómii, jej realizáciu ale prezident podmienil dohodou jednotlivých kultúrnych smerov. 1. novembra 1936 rusínski poslanci a senátori podali návrh zákona o kompetenciách guvernéra, ktorý by bol súčasne aj zemským prezidentom a mohol rozhodovať o školských a kultúrnych otázkach. Negatívne stanovisko vlády viedlo k dohode oboch rusínskych národných rád a k schváleniu návrhu ústavy Podkarpatskej Rusi s dodatkom o pripojení niektorých východoslovenských okresov. Istým ústupkom bolo odvolanie *A. Rozsypala* z funkcie zemského prezidenta 1. januára 1937 a vymenovanie *Dr. J. Mezníka*.

Po rokovaníach predstaviteľov rusínskych strán s predsedom vlády Hodžom bol v parlamente schválený *Zákon č. 172/1937 Sb. z. a n. z 26. júna 1937 o dočasnej úprave právneho postavenia guvernéra Podkarpatskej Rusi a o súvisiacich organizačných opatreniach*, ktorý simuloval niektoré autonomistické prvky. Guvernér mal byť na čele správy regiónu so zákonodarnou iniciatívou vo vymedzenej oblasti, mohol tiež menovať a odvolávať úradníkov, avšak jeho rozhodovacia právomoc bola limitovaná *Zemským úradom* a súhlasom viceguvernéra. Postavenie a formálna úloha guberniálnej rady sa nezmenili.

Aj keď rozhodujúcim problémom v tejto súvislosti bola snaha o rýchle uskutočnenie autonómie Podkarpatskej Rusi, s niektorými požiadavkami aktívne vystupovali aj zástupcovia Rusínov zo severovýchodného Slovenska. Už v priebehu roku 1937 odzneli určité návrhy na posun administratívnych hraníc medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou ďalej na západ, na zriadenie školského inšpektorátu pre rusínske školy na Slovensku, ako i na určité opatrenia k zaisteniu niektorých výhod pre gréckokatolícku cirkev a podobne.

Na jar roku 1938 politici z prešovského regiónu, poslanci Dr. Pješčak a P. Židovský, dokonca vyslovovali požiadavky na zaistenie kultúrnej autonómie pre Rusínov na východnom Slovensku, resp. na jeho priame pripojenie k Podkarpatskej Rusi. *Narodnij Komitet*, ktorý vznikol v Prešove, predložil v máji vláde memorandum obsahujúce 25 článkov, ktoré možno považovať za politický program tejto menšiny na Slovensku. V júli 1938 začali vychádzať noviny *Prjaševs'kaja Rus'*, ktoré pripravovali vznik *Karpatoruskej strany*.

Tieto javy sa však pomerne málo premietli do ideovej a politickej platformy *Obščestva*, ktorá bola artikulovaná, resp. modifikovaná na jeho valných zhromaždeniach. Na nich preto naďalej najviac rezonovali tradične sporné otázky národnej identity a jazyka. VIII. valné zhromaždenie konané 1. júna 1930 v Užhorode sa nieslo v znamení osláv 80. narodenín prezidenta T. G. Masaryka. Predseda spolku *E. I. Sabov* vo svojom prejave sa zameral na tie pasáže Masarykovho diela, ktoré pertraktovali ideu jednoty Ruska a v tomto zmysle vlastne spochybňovali právo na štátnosť Ukrajiny a oprávnenosť ukrajinského jazyka. Bola to zjavná reakcia na očividné narastanie vplyvu a významu ukrajínofilského hnutia, ako aj na jeho prvé úspechy v regióne.

V tomto duchu E. Sabov ako spisovný jazyk Rusínov proklamoval literárnu ruštinu, ktorá de facto obsahuje aj cirkevno-slovanské výrazy blízke ľudu. Zdôraznil, že Spolok plne akceptuje kultúrny panslavizmus, podporuje bratstvo všetkých slovanských národov, súčasne však uznáva jednotu ruského národa a kultúry. Aj na IX. valnom zhromaždení 7. júna 1931 v Muka-

čeve podpredseda spolku J. V. Kaminskij akcentoval, že Rusíni sú súčasťou ruského národa a za prioritnú úlohu označil snahu, aby sa ich spisovná reč čo najviac približovala k literárnemu ruskému jazyku. Poznamenal, že hoci ukrajinská orientácia sa nazýva tiež *národoveckou*, v skutočnosti len vnáša chaos do škôl a ohrozuje kultúrny život a národnú osvetu obyvateľstva.

Tajomník Spolku A. Duchnoviča S. Fencik predložil návrh rezolúcie, ktorá obsahovala požiadavky smerujúce k zabezpečeniu ruského charakteru školstva a kultúry v regióne. Zhromaždenie tiež schválilo *Deklaráciu kultúrnych a národnostných práv karpatoruského ľudu*, ktorá protestovala proti uplatňovaniu ukrajinského jazyka na niektorých školách, dokazovala, že veľká väčšina obyvateľstva a učiteľov podporuje ruský jazyk, a preto vyzývala rodičov, novinárov, ba i podnikateľov k jeho používaniu a podpore. Otázka obrany ruského jazyka jednoznačne dominovala aj počas X. valného zhromaždenia 5. júna 1932 v Chuste.

Deň ruskej kultúry a slávnostné odhalenie sochy A. Duchnoviča tvorili rámec XI. výročného valného zhromaždenia Spolku A. Duchnoviča, ktoré sa konalo 11. júna 1933 v Prešove v rámci osláv 130. výročia narodenia A. Duchnoviča. Rezolúcia žiadala zastavenie „ukrajinizácie“ karpatskoruských škôl, zavedenie ruských učebníc, ukončenie údajného prenasledovania *ruských* učiteľov a revidovanie personálneho obsadenia školského referátu v prospech stúpencov ruskej orientácie.

Súčasťou rezolúcie bola aj oprávnená požiadavka začleniť hymnu Podkarpatskej Rusi ako tretiu časť do československej štátnej hymny, deň narodenia A. V. Duchnoviča (24. apríl) sláviť ako národný sviatok a podľa vzoru štátnych orgánov ruskými nápismi doplniť všetky označenia podnikov a obchodov v tomto regióne. Najvyšší orgán spolku zároveň žiadal, aby na území Podkarpatskej Rusi bola celá agenda Rusínov vedená v ruskom jazyku. Účastníci zhromaždenia sa tiež dovoľávali zastavenia „slovakizácie“ rusínskych detí a zriadenie ruských škôl vo všetkých rusínskych obciach na severovýchodnom Slovensku.

Riešenie problémov Rusínov na území Podkarpatskej Rusi od začiatku tridsiatych rokov minulého storočia do istej miery komplikoval vývoj medzinárodnej situácie, ktorý tendoval k novej revízii stále viac kritizovaného versailleského systému. Súčasne sa začala tiež výraznejšie angažovať maďarská, poľská a ukrajinská iredenta, ktorá sa ani príliš netajila svojimi stykmi s vládami Maďarska, Poľska a Nemecka.

Od začiatku roku 1933 sa stali pre Rusínov a ich organizácie veľmi aktuálnymi nové politické a spoločenské problémy, ktoré sa im javili ako ohro-

zenie aj tých demokratických výdobytkov, ktoré už celé roky využívali. Išlo hlavne o riešenie otázky vyučovacieho jazyka na školách severovýchodného Slovenska, o návrh zákona regulujúceho zriaďovanie cirkevných škôl, ako aj o hlasy požadujúce oddelenie cirkvi od štátu. To malo za následok rozsiahlu protestnú kampaň, do ktorej sa zapojili nielen rusínske spolky, tlač, ale najmä hierarchia gréckokatolíckej cirkvi.

Zložitý vnútropolitický vývin v republike determinovaný udalosťami v zahraničí a radikalizáciou domácich pravicových i ľavicových síl viedol do istej miery k marginalizácii rusínskej otázky v Československu. Od roku 1936 sa stala súčasťou vtedajšej národnostnej politiky realizovanej najmä formou taktických ústupkov menšinám a kompromisným riešením tých najnaliehavejších problémov etnických menšín.

4. Podkarpatská Rus v období druhej republiky

a) Radikalizácia politickej situácie

Otázka Rusínov a Ukrajincov síce v období prvej Československej republiky nepatrila k prioritným problémom, no koncom tridsiatych rokov získala na dôležitosť, a to v súvislosti s vyostrením národnostnej problematiky v strednej Európe. Rozhodujúcu úlohu v tomto smere zohrávala vtedajšia politika nacistického Nemecka, ale tiež maďarská iredenta, ktorá súvisela aj s problematikou Podkarpatskej Rusi. Narastal tiež tlak autonomistických politických strán a zoskupení na Slovensku.

Situáciu značne komplikovali ambície ukrajinských emigrantov z Haliče, ktorí mali rozvetvenú konšpiračnú sieť v Československu, ale aj v Nemecku. Tí sa totiž, okrem iného, usilovali využiť agresívny nemecký revizionizmus k vytvoreniu samostatnej Veľkej Ukrajiny z území, ktoré boli vtedy súčasťou Poľska, Československa, Rumunska a ZSSR. Všetkým týmto silám vyhovoval neúspech rokovaní, ktoré v rokoch 1936 – 1938 viedol predseda vlády Československej republiky *Dr. Milan Hodža* s predstaviteľmi strán a organizácií rusínskeho i ukrajinoфильského zamerania o zriadení slúbenej autonómie Podkarpatskej Rusi.

Na druhej strane, táto skutočnosť viedla k zblíženiu podkarpatských opozičných a vládnych strán rusínskeho zamerania. Vzástol vplyv *Autonómneho poľnohospodárskeho zväzu* vedeného Andrejom Bródym. Predseda *Ruskej nacionálnej autonómnej strany* **Stepan Fencik** navrhoval vytvoriť *Karpatoruský autonómny blok*. Malo doň vstúpiť i rusínske krídlo agrárnej strany, ktoré viedol senátor *Dr. Edmund Bačinskij*. Autonómniu, voľby do snemu, ako aj

posunutie hraníc so Slovenskom na západ žiadali i *Centrálna ruská národná rada* a *Obščestvo imeni Aleksandra Duchnoviča*.

Samosprávne postavenie Podkarpatska mali vo svojich programoch aj strany a organizácie, ktorých predstavitelia postupne vytvorili ukrajinský blok. Išlo väčšinou o politikov kresťanskej ľudovej, sociálnodemokratickej a roľníckej strany, akými boli **Augustín Vološin**, **Michal Dolinaj**, **Július Revay**, **Fedor Revay**, **Augustín Štefan**, **Stepan Kločurak**, **Michal Braščajko**, **Július Braščajko** a ďalší. Ich koncepciu podporovala tzv. *Prvá centrálna ruská (ukrajinská) národná rada* a kultúrno-osvetový spolok *Prosvita*.

Pomery sa vyhrotili v septembri 1938 v súvislosti s narastajúcim tlakom Nemecka a Maďarska, ako aj s radikalizáciou miestnej politickej reprezentácie. Mladí ukrajínofilskí politici **Štefan Rosocha** a **Ivan Roháč**, osobný tajomník A. Vološina, navrhli vytvorenie *Ukrajinskej národnej obrany* (UNO) s polovojenskými oddielmi, ktoré sa neskôr stali základom *Karpatskej Siče*. Na jej čele stál síce **Dimitrij Klimpuš** z Jasine, avšak jeho zástupcom bol haličský emigrant **Roman Šuchevič**. Aj väčšinu jednotiek a takmer celé ich vedenie tvorili utečenci z Haliče, hlavne dôstojníci bývalej UHA – *Ukrajinskej haličskej armády* a členovia OUN – *Organizácie ukrajinských nacionalistov*.

V druhej polovici septembra sa výrazne aktivizoval i *Autonómny poľnohospodársky zväz*. Zvlášť promaďarsky orientovaní členovia jeho predsedníctva, akými boli **Michal Demkó**, kanonici **Július Marina** a **Alexander Ilniczky** a senátor **Július Földessy**, ale aj **Jozef Kaminskij** a poslanec za prešovskú oblasť **Dr. Ivan Pješčak**, podporili rezolúciu, ktorá ultimatívne požadovala autonómiu, ba spochybňovala i dobrovoľné pripojenie územia Rusínov k republike. Napätie zvyšovali aj ozbrojení príslušníci strany, tzv. *Kurtyakova garda*, tzv. *čornorubašniki* z Fencikovej strany, ale aj z územia Maďarska vysielaní teroristi, tzv. *szabad csapatok*, hoci československé ozbrojené zložky ich činnosť v podstate dokázali paralyzovať.

b) Autonómia Podkarpatskej Rusi

Rezignovanie československých orgánov po mníchovskom diktáte a vyhlásenie autonómie Slovenska v Žiline 6. októbra 1938 inšpirovalo podkarpatských politikov, ktorí na druhý deň v Užhorode vytvorili spoločnú *Karpatoruskú radu* a 8. októbra v Prahe dožadovali sa autonómie. Premiér **gen. J. Syrový** zastupujúci prezidenta odvolal vtedajšieho guvernéra **Konštantína Hrabara**. Na jeho miesto síce vláda vymenovala **Dr. Ivana Párkányiho**, avšak napokon súhlasila s autonómiou. Premiér s právomocou prezidenta **gen. J. Syrový** vymenoval autonómnu vládu **A. Bródyho** až 11. októbra

1938. Funkciu ministra vnútra prevzal **Edmund Bačinskij**, ministra dopravy **J. Révay** a ministra hospodárstva **S. Fencik**. Zároveň, štátnymi tajomníkmi sa stali **A. Vološin** a **I. Pješčak**.

Autonómna vláda s prevahou členov rusínskeho smeru však nevyhovovala zámerom Nemecka, ktoré Podkarpatskú Rus vnímalo ako ďalší z nástrojov na rozbitie Československa. Podsunutím kompromitujúcich materiálov na **A. Bródyho** čs. rozviedke Nemecko dosiahlo jeho zatknutie už 26. októbra a súčasne i vymenovanie **A. Vološina** za predsedu autonómnej vlády. Pražská vláda vtedy viac verila ukrajinskému krídlu, ktoré síce neupodozrievala zo spolupráce s Maďarskom, na druhej strane však podcenila jeho vzťahy s OUN a nacistickým Nemeckom.

Po neúspechu československo-maďarských rokovaní v Komárne sa otázka hraníc Slovenska a Podkarpatskej Rusi s Maďarskom stala novým predmetom medzinárodnej arbitráže, ktorá sa konala vo Viedni 2.11.1938. Rozhodnutím ministrov zahraničných vecí Nemecka a Talianska **Joachima von Ribbentropa** a grófa **Galeazza Ciana** južná časť územia Podkarpatskej Rusi o rozlohe 1 500 km², na ktorej sa nachádzalo 97 obcí so 180 000 ľuďmi, pripadlo Maďarsku. Súčasťou Maďarska sa stali aj najväčšie mestá tohto regiónu: **Užhorod**, **Mukačevo** a **Berehovo**. Hlavným mestom autonómnej Podkarpatskej Rusi sa tak stal **Chust**, ktorý mal vtedy 14 000 obyvateľov.

Do provinčného mesta sa štátni úradníci, zvlášť z radov rusínskej inteligencie, nemienili sťahovať a radšej ostali v anektovaných mestách a na svojich pracoviskách. Tým väčší priestor v Chuste dostávali haličskí emigranti, sičovíci a ounovci, ktorí v daných pomeroch videli svoju príležitosť a ťažili z podpory zo strany Vološinovej vlády. Medzi nimi bolo dosť hľadaných osôb zo susedných štátov a agentov Abwehru, gestapa a iných tajných služieb. Nová vládna garnitúra sa súčasne snažila posilniť svoje postavenie, preto sa uchýlila k prenasledovaniu rusofilských organizácií a politikov, ktorí neboli ochotní akceptovať jej politický kurz, chceli buď zotrvať v republike či inklinovali k Maďarsku. Ústavný zákon o autonómii Podkarpatskej Rusi bol schválený parlamentom v Prahe 22. novembra 1938 pod číslom 328/1938 Zb. z. a n.

Tretia autonómna vláda, ktorú naďalej viedol **A. Vološin**, vznikla už v súvislosti s voľbou **Dr. Emila Háchu** za prezidenta „druhej republiky“ a menovaním vlády **Rudolfa Berana** 1. decembra 1938. Nie je náhodou, že už v nej nebol minister vnútra **E. Bačinskij**, stúpenec rusofilského smeru. Mala však podporu Nemecka, ktoré jej poskytlo pôžičku stotisíc ríšskych mariek a uzavrelo niekoľko obchodných zmlúv na tradičné komodity tohto regiónu, akými boli kožušiny, koža, vlna, víno a mliečne výrobky.

d) Politický vývoj na severovýchodnom Slovensku

V zložitých podmienkach žili koncom tridsiatych rokov i Rusíni na severovýchodnom Slovensku. Mnohé ekonomické a sociálne problémy, ale aj niektoré politické a kultúrne javy si vyžadovali systematickejšie riešenie. Hoci demokratický systém a liberálna národnostná politika poskytovali priestor pre kultúrny život menšiny a jej spolkovú činnosť, politický program Rusínov na Slovensku sa nerodil ľahko. Rusínske hnutie bolo totiž vždy priamou súčasťou politických snažení v Podkarpatsku, aj keď rusínska komunita na Slovensku mala aj isté špecifiká, ktoré vyplývali z odlišnej spoločenskej a národnostnej situácie v regiónoch.

Napriek tomu, v druhej polovici tridsiatych rokov začal sa tiež na severovýchode Slovenska prezentovať autonomizmus, a to hlavne vo forme požiadavky o administratívne pričlenenie časti východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi. Tá si na autonómne postavenie v rámci Československa uplatňovala legitímny nárok v rámci platných ústavných pomerov, a rovnako aj medzinárodných garancií. Oficiálny charakter v tomto smere malo memorandum z 10. mája 1938, ktoré podporili i rusínski poslanci **Dr. I. Pješčak** a **Peter Židovský**, a bolo adresované prezidentovi a vláde Československej republiky.

V prvom rade síce požadovalo autonómiu Podkarpatskej Rusi, avšak v 25 bodoch artikulovalo aktuálne požiadavky rusínskeho obyvateľstva na Slovensku. Išlo o rozšírenie siete ruských škôl všetkých stupňov, o vyššie zastúpenie Rusínov vo verejnej správe, o väčšie investície a o podporu poľnohospodárstva v regióne. Vznášalo tiež protest voči údajným prechmatom pri sčítaní obyvateľstva a voči činnosti *Slovenskej ligy*. Prejavom politickej aktivizácie bolo aj úsilie o založenie jednotnej „ruskej“ politickej strany na Slovensku, ktorému malo slúžiť aj vydávanie novín *Prjaševskaja Rus* od 30. júla 1938.

Uvedený program Rusínov bol neskôr už len spresňovaný, resp. konkretizovaný podľa daných podmienok a okolností. Takýmto spôsobom **Dr. I. Pješčak** a **P. Židovský** ako poslanci a členovia ruského bloku v mene Rusínov Slovenska 13. septembra 1938 odovzdali memorandum aj lordovi **Walterovi Runcimanovi**, ktorý od začiatku augusta do polovice septembra 1938 pôsobil v Československu ako sprostredkovateľ pri jednaní vlády s vedením *Sudetonemeneckej strany*. Krivdy, ktoré autori videli najmä v oblasti rusínskeho školstva, rusínskeho jazyka a zastúpenia Rusínov vo verejnej správe, malo odstrániť pripojenie časti východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi a jej autonómia.

Snahy Rusínov v tomto smere gradovali po docelení autonómie Podkarpatskej Rusi a po získaní presvedčenia, že slovenská autonómna vláda

nemieni hájiť ich záujmy. Dedukovali to z výrokov **Dr. Jozefa Tisa** a **Karola Sidora** v súvislosti s rokovaním v Komárne, ktorými dali veľmi jasne najavo, že na osude Rusínov v republike im príliš nezáleží. Dňa 12. októbra 1938 v Prešove za prítomnosti ministra autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi **Dr. S. Fencika** sa uskutočnili rozhovory o riešení otázky východných hraníc Slovenska. Spomedzi miestnych politických, kultúrnych a cirkevných predstaviteľov tunajších Rusínov bola zvolená komisia v zložení **Dr. Stepan Fencik**, **Dr. Štefan Gojdič**, **Alexej Farinič**, **Dr. Mikuláš. Beskid** ako aj **Dr. Jozef Kizak**, ktorá mala o veci rokovať s premiérom **Dr. J. Tisom** v Bratislave. Rozhovory ale boli odložené vzhľadom na rokovania v Komárne o hraniciach Slovenska a Podkarpatskej Rusi s Maďarskom.

Nasledujúci deň došlo k reorganizovaniu *Ruskej národnej rady* (RNR). Jej predsedom zostal **Teodor Rojkovič**, ale podpredsedom sa stal **Ivan Gön-dör** a tajomníkom **Pavol Dubay**. Vydala *Vozzvanije k ruskomu narodu Prjaševskej Rusi*, v ktorom ho vyzvala k organizovaniu národných rád aj v iných rusínskych centrách a žiadala pripojenie Rusínmi obývaných častí východného Slovenska k autonómnej Podkarpatskej Rusi. Národné rady postupne vznikli v Bardejove (19.10.), v Snine (30.10.), ale aj v Starej Ľubovni, v Michalovciach, dokonca tiež v Medzilaborciach, ba aj v niektorých obciach. Prostredníctvom učiteľov rusínskych škôl a kňazov gréckokatolíckej cirkvi bolo toto memorandum požadujúce pripojenie rusínskych obcí k Podkarpatskej Rusi naďalej rozširované a rovnakým spôsobom bolo organizované tiež jeho podpisovanie. Delegácia z okresu Medzilaborce s uvedenou požiadavkou dňa 12. novembra 1938 priamo navštívila **A. Vološina** v Chuste. V tejto veci 16. novembra u neho intervenovala aj RNR.

Fakticky od februára 1938 do 22. novembra, kým nemecká vláda odmietala prípadnú okupáciu Podkarpatska Maďarskom, lídri Rusínov východného Slovenska podporovali jeho pripojenie k Podkarpatskej Rusi. Ich stanovisko sa podstatne zmenilo, keď sa jasne prejavila ukrajinská orientácia Vološinovej vlády. Ukrajinský smer mal totiž na Slovensku len nepatrný vplyv a svoju úlohu zrejme zohrali aj obavy súvisiace s otvorenými aspiráciami Maďarska anektovať Podkarpatsko. Tieto predpoklady potvrdzovali správy o aktivitách maďarskej vlády a o jej jednaniach s Nemeckom a Poľskom. Bez reakcie nezostali ani hlasy o veľmi zložitej situácii rusofilov Podkarpatska za vlády Vološina, ako i o násilí zo strany početných skupín ozbrojencov. Z týchto dôvodov RNR na zasadaní 22. novembra 1938 veľkou väčšinou hlasov (15 zo 17 prítomných) rozhodla o tom, že východoslovenskí Rusíni zotrávajú radšej v rámci autonómneho Slovenska. Za svoju najbližšiu úlohu RNR pritom označila prípravu na voľby do slovenského autonómneho snemu.

Kampaň za negatívne stanovisko voličov v uvedených voľbách začali 7. decembra 1938 poslanci *P. Židovský* a *Dr. I. Pješčak*. Uverejnili *Vozzvanije k ruskim ľuďom* s tým, aby 18. decembra 1938 rusínski voliči hlasovali lístkom „nie“. Presne v tomto zmysle vystúpil aj predseda RNR T. Rojkovič v novinách *Prjaševskaja Rus*. Voľby totiž mali mať plebiscitný charakter a vôbec neumožňovali alternatívu k vládnej kandidátke. Počas prítomnosti **Vojtecha Tuku** a **Alexandra Macha** na východnom Slovensku došlo síce v dňoch 11. - 12. decembra 1938 aj k rokovaniam s RNR v Prešove a v Bardejove, ale ich výsledkom bol len spoločný ohlas, ktorý obecne deklaroval potrebu porozumenia i vzájomnej spolupráce medzi Rusínmi a Slovákmi, a to v záujme ich spoločnej vlasti.

Delegáti RNR **Ilja Kačur** a **Pavol Dubay**, spolu s poslancami *I. Pješčakom* a *Petrom Židovským*, jednali potom v Prahe s premiérom Tisom o siedmich požiadavkách, ktoré však neakceptoval. Išlo o vymedzenie rusínskeho územia, o zriadenie rusínskych škôl i školských inšpektorátov v Snine, v Medzilaborciach a v Bardejove a o menovanie okresných náčelníkov z radov Rusínov. Rusínski predstavitelia tiež trvali na proporcionálnom zastúpení rusínskeho úradníctva, na vytvorení funkcie štátneho tajomníka pri slovenskej vláde, ale aj na pomernom rozdeľovaní štátneho, ako i krajinského rozpočtu.

Voľby do slovenského snemu 18. decembra 1938 vôbec neboli demokratické, pretože nesúhlas s jednotnou kandidátkou musel byť verejný a vo volebných miestnostiach asistovali členovia Hlinkovej gardy (HG). Za kandidátku HSLS tak napokon hlasovalo 97,5 % voličov. V tejto súvislosti nie je bez zaujímavosti ani skutočnosť, že voľby do autonómneho snemu Podkarpatskej Rusi, ktoré sa konali 12. februára 1939, mali obdobný charakter a za jednotnú kandidátku *Ukrajinského národného zjednotenia* sa vyslovilo 92,4 % voličov.

Najmenej hlasov kandidátka HSLS obdržala v okresoch s rusínskym obyvateľstvom. V okrese Medzilaborce hlasovalo lístkom „nie“ asi 62 % voličov. Až 3 388 záporných hlasov bolo odovzdaných v okrese Bardejov, 2 130 v okrese Stropkov, 1 854 v okrese Stará Lubovňa a 1 214 v okrese Sabinov. Vtedajší minister **Karol Sidor** sa vraj vyslovil tak, že za kandidátku HSLS hlasovalo len asi 40 - 50 % rusínskych voličov. Do snemu boli zvolení dvaja rusínski kandidáti: **Anton Simko** z Vyšnej Olky a **Gejza Horňák** zo Stakčinskej Roztoky, ktorý však napokon o mandát prišiel po pripojení jeho volebného okrsku k Maďarsku v apríli 1939.

Slovenské orgány sa ocitli v paradoxnej situácii. Mali záujem upevniť autonómne postavenie Slovenska, súčasne sa však aj bránili priznať všetky národnostné práva Rusínom. V snahe získať argument o nepočtosti ru-

sínskeho etnika, uskutočnil sa k 31. decembru 1938 súpis obyvateľstva na východnom Slovensku. K Rusínom sa prihlásilo 79 590 obyvateľov, čo v porovnaní s rokom 1930 predstavovalo pokles o 12,7%. Súpis vyvolal početné protesty, ktoré jeho objektívnosť značne spochybňovali. Zo strany Rusínov sa dôvodilo najmä tým, že ku gréckokatolíkom sa prihlásilo 216 215 a k pravoslávnej cirkvi 7 483 veriacich, pričom ten fakt považovali za očividný nepomer vzhľadom na tradičné stotožňovanie konfesionality a etnicity rusínskeho obyvateľstva.

e) Pred zánikom Československa

Vološinova vláda sa najmä od začiatku roku 1939 opierala o novú stranu *Ukrajinské národné zjednotenie* (UNZ), najmä keď 22. januára 1939 bola činnosť ostatných strán vlastne zastavená. Podporovala tiež príchod nových haličských emigrantov, pre ktorých vytvárala vhodné sociálne i politické podmienky. Tí však nechápali podkarpatskú realitu ani charakter československého režimu v regióne, preto vyvolávali chaos a nevoľu obyvateľstva. Vološin sa preto viac spoliehal na pomoc zo strany Nemcov. Súhlasil so vznikom *Nemeckej národnej rady*, akceptoval funkciou štátneho tajomníka **Franza Karmasina** aj pre nemeckú populáciu žijúcu na Podkarpatskej Rusi a takmer všetky svoje rozhodnutia prerokovával s nemeckým konzulom **Hamilkarom Hofmannom**, ktorý začal pracovať v Chuste od 1. februára 1939.

Ústredná československá vláda v Prahe sa usilovala udržať si kontrolu nad vývojom a zvýšiť bezpečnosť obyvateľstva. K tomu pôvodne smerovalo menovanie **gen. Leva Prchal** za ministra vnútra autonómnej vlády 16. januára 1939 a pohotovosť 12. divízie pod velením **gen. Olega Svátka** s veliteľským stanoviskom v Perečíne. Tieto opatrenia, ako aj posilnenie policajných orgánov a žandárstva, vyvolali protesty hlavne zo strany tých politických síl, ktoré sa v konečnom dôsledku snažili odtrhnúť Podkarpatskú Rus od Česko-Slovenska v záujme utvárania budúceho ukrajinského štátu s centrom vo Lvove.

12. februára 1939 v nedemokratických voľbách a s jednotnou kandidátkou UNZ bolo zvolených 32 poslancov autonómneho snemu, ktorý prezident Hácha zvolal až na 15. marca. Dňa 13. januára sa netrpezliví príslušníci *Karpatskej Siče* v Chuste pokúsili o puč, ktorý však bol silami 45. pešieho pluku potlačený. Dňa 14. marca 1939 pod vplyvom správy o vyhlásení slovenského štátu A. Vološin sa telegraficky obrátil na A. Hitlera s prosbou o ochranu, avšak nedostal odpoveď. Nemecké plány boli v tom čase už úplne iné, autonómne Podkarpatsko tak v očiach Ríše už svoju úlohu splnilo.

Keď 15. marca 1939 snem v Chuste vyhlasoval nezávislosť *Karpatskej Ukrajiny*, volil *A. Vološina* za prezidenta a neprítomného *J. Révaya* za premiéra, maďarská armáda na fronte asi 170 km prekročila hranice a začala s obsadzovaním podkarpatskoruského územia. Účinný odpor spočiatku kládla len československá armáda, ktorá 16. marca po vyhlásení protektorátu dostala rozkaz k evakuácii. Mobilizácia domácich síl bola neúspešná, Karpatská Sič nebola ani dobre vyzbrojená ani vycvičená, aby teritórium ubránila, preto smrť chlapcov z gymnázia v Sevľuši, ktorých nerozmyslene postavili proti pravidelnej maďarskej armáde, sa javí ako zbytočná tragédia. Vláda a ďalší politickí exponenti emigrovali do zahraničia. 18. marca 1939 bolo celé územie Podkarpatska okupované maďarským vojskom. Začalo jedno zo smutných období v dejinách podkarpatských Rusínov.

Podstatne lepší osud v týchto pohnutých dňoch zastihol Rusínov na východnom Slovensku, hoci si všetky národnostné práva museli v nových podmienkach znovu vybojovať. *Ruská národná rada* v Prešove 11. januára 1939 vyzvala všetky okresy severovýchodného Slovenska k aktivite a k zvoleniu po dvoch delegátov na spoločné rokovanie, ktoré sa konalo 2. februára 1939. Memorandum, ktoré predložil *Výbor Rusínov na Slovensku*, žiadalo v prvom rade uznať svojbytnosť karpatoruského národa, vytvoriť sieť ruských národnostných škôl všetkých stupňov, zastaviť útoky proti gréckokatolíckej cirkvi a vytvoriť funkciu štátneho tajomníka pre záležitosti rusínskej menšiny.

Pravda, niektoré požiadavky boli preexponované, ako napríklad vyučovanie ruského jazyka v triedach nad 20 % žiakov gréckokatolíckeho vyznania, resp. vytvorenie ruských oddelení na vysokých školách. *Výbor Rusínov* pritom tvorili rusínski poslanci slovenského snemu a *P. Židovský, Dr. Ivan Židovský, Dr. Štefan Gojdič, Ivan Göndör, Vasil Valnickýj* a *Vasil Karaman*. 18. februára 1939 bola v Prešove aj za účasti *Dr. Gejzu Fritza* podpísaná slovensko-rusínska dohoda. V nej sa už vôbec nehovorilo o autonómii, ale len o národných a kultúrnych požiadavkách. Významnú úlohu pri ústupkoch v tomto smere zrejme zohrali aj poplašné správy, že Maďarsko a Poľsko sa dohodli na rozdelení Podkarpatskej Rusi a pri tom obsadia aj východné Slovensko až po Prešov.

Vznik Slovenskej republiky a maďarská okupácia Podkarpatskej Rusi, ako aj ďalšej časti východného Slovenska znamenali isté izolovanie tunajších Rusínov a oslabenie ich politických ambícií. V dôsledku tzv. malej vojny koncom marca 1939 totiž Maďarsko získalo časti okresov Sobrance a Snina o rozlohe 1 897 km² so 69 630 obyvateľmi, a to vrátane 36 rusínskych obcí. Vytvorenie slovenského štátu na území okyptenom viedenskou arbitrážou výrazne poznamenalo aj postavenie národnostných menšín na Slovensku.

Bolo determinované priamou závislosťou štátu od Nemeckej ríše, uplatňovaním národného princípu, ale najmä celkovým ústupom od demokratických zásad.

IX.

RUSÍNI A UKRAJINCI PRED A POČAS

2. SVETOVEJ VOJNY

1. Rusíni za maďarskej okupácie

Po evakuácii československej armády cez Rumunsko a Slovensko a po porážke dobrovoľníkov z Karpatskej Siče, ktorí kládli len miestny odpor, územie Podkarpatskej Rusi v priebehu troch dní obsadilo maďarské vojsko pod velením **gen. F. Szombathelyho**. Na území, ktoré dostalo oficiálny názov *Kárpátaljai terület* (Podkarpatské teritórium) alebo v skrátenej forme *Kárpátalja* (Podkarpatsko) bola preto zavedená dočasná vojenská správa pod vedením **gen. B. Novákovicsa**. Okupačné orgány sa síce chovali spupne a niekedy aj tvrdo, ale správy o vyvrazení rusínskych politikov sú v každom prípade značne prehnané. Navyše, okupačná správa splnila aj požiadavku Nemecka, aby proti osobám spolupracujúcim s abwehrom s SD (Bezpečnostná služba) nezasahovala. Po vyhlásení amnestie sa vytvoril priestor aj pre aktívne pôsobenie nielen rusky, ale aj dovtedy ukrajinsky orientovaných úradníkov.

Rusínski predstavitelia, ktorí sa angažovali v prospech Maďarska ešte pred okupáciou, od začiatku očakávali zavedenie autonómie porovnateľnej s tou z roku 1938, to ale maďarská ústava fakticky neumožňovala. Poradcom gen. Novákovicsa sa síce stal **M. Demkó** a civilným komisárom kanonik **Dr. J. Marina**, ale reálnu politiku príliš neovplyvnili. Neďaleko Chustu bol zriadený internačný tábor pre odporcov režimu, pričom maďarskí vojaci a žandári chytali a popravovali najmä sičovíkov. Na nich sa ako na členov nelegálnej armády medzinárodné konvencie nevzťahovali. Hneď v prvých dňoch okupácie mnoho Rusínov, hlavne komunistov alebo ľavicovo orientovaných občanov nelegálne prekročilo hranice Poľska, ale v septembri 1939 sa fakticky ocitli v ZSSR. Všetci utečenci boli však sovietskymi orgánmi internovaní a odoslaní do internačných a pracovných táborov.

Po prijatí *Zákona č. 46/1939 z 22. júna 1939 o zjednotení podkarpatského územia s maďarským štátom* sa vytvorili podmienky i pre vytvorenie stabilného politického systému. Účasť Rusínov v zákonodarnej oblasti symbolizovalo menovanie **Dr. S. Fencika**, kanonika **Dr. Alexandra Ilniczského**, ako aj **Dr. J. Kamínského** do hornej komory parlamentu a dvanástich poslancov do jeho dolnej snemovne. Okrem **A. Bródyho**, ktorý však získal mandát hneď po novembri 1938, v nej pôsobili predovšetkým rusínski politici promaďar-

ského smeru, akými boli **M. Demkó**, **J. Földessy**, **J. Bencze**, **I. Špak**, ale tiež **P. Hapka**, **P. Hajnovič** a iní. Členom hornej snemovne už od roku 1938 bol mukačevský biskup **A. Stojka**.

Reálnu politiku na Podkarpatsku fakticky ovplyvňovali aj štátni úradníci z *Kisebbségi ügyosztály* (Menšinové oddelenie) pri Predsedníctve maďarskej kráľovskej vlády, ktoré viedol štátny tajomník **T. Pataky**. Uvedené oddelenie usmerňovalo a podporovalo tiež separatistické a rôzne opozičné sily v medzi-vojnovom období v nástupníckych štátoch v strednej Európe a na Balkáne. Referentom pre podkarpatské záležitosti v zaradení ministerského radcu bol prv **P. Balla**, neskôr **Dr. E. Flachbart**, ktorý sa zaoberal aj slovenskou otázkou. Úrad síce nemal oficiálne veľké kompetencie, ale mal veľký vplyv najmä prostredníctvom exponentov režimu a spolupracovníkov vo všetkých záujmových regiónoch.

Od júla 1939 výkonnú moc reprezentoval regentský komisár, ktorým sa stal bývalý ugočský župan barón **Zs. Perényi** s právomocou hlavného župana (főispán), ako aj riaditeľa školskej správy. Jeho zástupcom s titulom hlavného poradcu sa stal **A. Ilniczky**, ktorý viedol osemčlennú komisiu menovanú regentom. Tá ale mala len poradnú funkciu, pričom pôvodom Rusínmi v nej boli iba **M. Demkó** a **Dr. J. Marina**. Ostatní členovia boli vlastne maďarskej národnosti, pričom niektorí ani nepochádzali z Podkarpatska a nemali k nemu žiadny vzťah. Úradným jazykom sa stali maďarčina a uhroruský jazyk, teda rusínsky dialekt s mnohými maďarskými gramatickými a lexikálnymi prvkami.

Územie Podkarpatska bolo rozdelené na tri správne celky, ktoré riadil správny orgán (*közigazgatási kirendeltség*) nazývaný administratívna exozitúra. Tieto regióny v podstate zodpovedali bývalým župám z čias Uhorska a mali sídla v Užhorode, v Mukačeve a v Chuste. Územné pásmo pripojené k Maďarsku už na základe viedenskej arbitráže v novembri 1938 predstavovalo samostatnú župu, a to na čele so županom, ktorým sa stal **A. Simonfalvy**. Jednotlivé exozitúry sa delili na okruhy podobné hlavnoslužbovým úradom a na obvody, ktoré tvorilo niekoľko obcí. Na čele týchto správnych celkov boli vždy notárske úrady.

Autoritatívny maďarský premiér **gróf P. Teleki**, ktorý v roku 1939 vystriedal mnoho ústretovejšieho **B. Imredyho**, bol osobne odporcom autonómneho postavenia Podkarpatska v rámci Maďarska a akýchkoľvek ústupkov voči menšinám. Podľa jeho filozofie totiž štát iba oslabujú a v prípade jeho porážky mu aj tak nepomôžu. Na druhej strane, chcel však dodržať prísľub daný rusínskym politikom, že Podkarpatsko v rámci Maďarska bude autonómny územím. Preto dal odborníkom vypracovať návrh zákona o kar-

patskom samosprávnom vojvodstve, ba dokonca sa dostal až do parlamentu, avšak pre nesúhlas niektorých politikov a predstaviteľov armády nebol nikdy prerokovaný. V takejto atmosfére boli možnosti politického života rusínskeho etnika veľmi obmedzené a pohybovali sa iba v mantineloch jednoty maďarského štátu.

Na isté politické aktivity sa odvážili iba najvýznamnejšie osoby, ktoré mali istú dôveru vzhľadom na predchádzajúcu politickú činnosť a udržali si postavenie aj po okupácii regiónu. Paradoxne, s určitou kritikou úradov najviac vystupoval **A. Bródy**, ktorý mal v očiach maďarských úradov nesporné zásluhy, avšak, na rozdiel od niektorých svojich bývalých kolegov z A3C, zostal aj naďalej zástancom autonómie, akým bol v období Československa. Noviny *Русская правда*, ktorých bol vydavateľom, mali vzhľadom na vtedajšie pomery takmer až opozičný charakter. Na druhej strane, **S. Fencik** sa zase chcel presadiť za každú cenu aj v nových podmienkach. Časopis *Карпаторусский голос*, ktorý vydával aj s podporou maďarskej vlády, mal skôr paralyzovať vplyv *A. Bródyho* v rusínskej politike. Najvýraznejšiu pomoc z vládnych miest dostával však časopis **A. Ilniczského** *Нова Неділя* (1939-1944), ktorý mal za úlohu hlavne propagovať nový „uhroruský“ jazyk.

V skutočnosti sa maďarská vláda usilovala obmedziť rusínsky národný život v krajine na oblasť školstva, vedy a kultúry, samozrejme pod svojím patronátom a kontrolou. Rusínske národnostné školstvo sa síce sčasti zachovalo, avšak obmedzovaním počtu škôl a vytváraním tried s maďarským vyučovacím jazykom na týchto školách jeho úlohu limitovala a početnosť žiakov postupne znižovala. Používanie akéhosi nového variantu rusínskeho jazyka popularite a kvalitatívnej úrovni rusínskych národnostných škôl nepomáhalo, skôr naopak. Je preto len prirodzené, že stále ďalšie predmety sa aj na rusínskych školách vyučovali v maďarskom jazyku.

O niečo veľkomyselnejšie postupovali maďarské úrady v kultúrnej oblasti, keď súhlasili so vznikom organizácií, akými boli *Союз угро-русских писателей* (Zväz uhro-ruských spisovateľov) a *Союз подкарпатских художников* (Zväz podkarpatských umelcov), ako aj stálej divadelnej scény pod názvom *Угро-русский театр* (Uhro-ruské divadlo) v Užhorode. Nový regentský komisár **M. Kozma**, ktorý nastúpil v septembri 1940, dokonca prisľúbil ďalšiu podporu a rozvoj rusínskej kultúry a školstva v záujme formovania samostatného uhro-rusínskeho národa.

To do istej miery vysvetľuje založenie vedeckej inštitúcie *Кárpáталjai Tudományos Társaság – Подкарпатское Общество Наук* (Podkarpatská vedecká spoločnosť) v januári 1941, ktorej prvým predsedom sa stal

A. Hodinka. Od mája 1942 túto funkciu vykonával kanonik **Dr. A. Ilniczky**. Výkonným riaditeľom organizácie bol **I. Harajda**. Mala 35 členov z najvýznamnejších predstaviteľov vedy, umenia a spoločenského a náboženského života Podkarpatska. Spoločnosť vydávala vedecký časopis *Зоря – Hajnal*, literárne a mládežnícke časopisy, ako aj neperiodickú tlač: vedecké a hospodárske publikácie, preklady, ale tiež veľmi populárne kalendáre.

M. Kozma sa v rokoch 1941 – 1942 snažil riešiť aj niektoré hospodárske i spoločenské problémy regiónu. V týchto záležitostiach viackrát navštívil regenta admirála **M. Horthyho**, premiéra **P. Telekiho** a jeho nástupcu **L. Bárdossyho**. Zvýšili sa investície do riešenia zložitej dopranej situácie, ale aj do oblasti školstva, kultúry a edičnej činnosti. Gréckokatolícku cirkev na Podkarpatsku viedol naďalej mukačevský biskup **A. Stojka**, administrátorom pravoslávnej cirkvi sa stal Dr. M. Popov. Tieto aktivity komisára M. Kozmu však prerušila nečakaná smrť. Za jeho nástupcu bol regentom Horthym menovaný **V. P. Tomcsányi**. Na druhej strane, práve vládne orgány a kolaborujúci rusínski politici odsúdili hnutie amerických Rusínov za obnovu Československa aj úsilie emigračnej vlády v Londýne docieľiť prepustenie tých rusínskych utečencov, ktorí v rokoch 1938 – 1939 ušli z okupovaného územia Podkarpatskej Rusi a boli internovaní a umiestnení do táborov nútených prác na území ZSSR.

Československá vláda v exile chcela aspoň časť z uväznených 20 000 Rusínov zaradiť do čs. vojenskej jednotky v ZSSR, ktorá sa na základe zmluvy z 18. júla 1941 tvorila od roku 1942 na Urale, v **Buzuluku**. V marci 1943 bol 1. čs. prápor pod velením **plk. L. Svobodu** pri ukrajinskej obci **Sokolovo** prvýkrát nasadený do bojovej akcie. Mal vtedy 974 príslušníkov, z ktorých skoro tretinu tvorili Rusíni. V Buzuluku bol zriadený záložný pluk, do ktorého prichádzali rusínski dobrovoľníci postupne prepúšťaní z tzv. gulagov v ZSSR. Z celového počtu 1 500 príslušníkov bolo 90 % Rusínov. V máji roku 1943 bol tento pluk premiestnený do **Novochoperska** vo Voronežskej oblasti, kde sa už začala formovať 1. čs. samostatná brigáda. V septembri 1943 bolo v jej radoch 3 500 vojakov, z toho 2 200 Rusínov a od novembra 1943 sa už zúčastňovala bojov v oblasti **Kyjeva** a mesta **Bila Cerkva**.

V marci 1944 sa front priblížil k hraniciam Podkarpatskej Rusi. Preto regent Horthy vymenoval do funkcie regentského komisára **gen. A. Winczeho**. Hraničné opevnenia, ktoré bol vybudované v Karpatoch (tzv. Arpádova línia), sa považovali za málo účinné. 19. marca 1944 bolo Maďarsko okupované nemeckou armádou, aby sa predišlo uzavretiu separátneho mieru, resp. kapitulácii Maďarska. Moc prevzala Strana šípových krížov (**Nyilaskeresztés Párt**) pod vedením **F. Szalasiho**, ktorý sa stal predsedom vlády a bez váhania

zaviedol ostrý totalitný a pronemecký režim. V máji 1944 sa začali deportácie židovského obyvateľstva z Podkarpatska do Osvienčimu. Počas holokaustu zahynulo viac ako stotisíc Židov z tohto regiónu.

V júli 1944 bol pripravený do bojov po boku spojencov zasiahnuť sformovaný 1. čsl. armádny zbor o sile 16 000 mužov, pričom 20 % z nich tvorili Rusíni. Československá vláda v Londýne i čs. vojenská misia v Moskve vedená **gen. H. Pikom** žiadali o jeho nasadenie pri oslobodzovaní Podkarpatska, sovietske velenie však československý zbor zaradilo do rámca 38. armády 1. ukrajinského frontu a od 8. septembra zapojilo aj do strategicky diskutabilnej a len narýchlo pripravenej karpatsko-dukľanskej operácie. Československý armádny zbor dosiahol síce československú štátnu hranicu už 6. októbra 1944, avšak v bojoch stratil 1 800 svojich príslušníkov. Operácia si vyžiadala 19 000 obetí na strane Červenej armády a obe zoskupenia mali asi 88 000 ranených vojakov.

2. Rusíni za prvej Slovenskej republiky

V porovnaní s hospodárskou, sociálnou a politickou situáciou na okupovanom území Podkarpatskej Rusi bolo postavenie rusínskeho obyvateľstva po vzniku slovenského štátu predsa len výrazne lepšie, hoci bol nastolený autoritatívny režim a aj oficiálne sa uplatňovali nacionálne princípy. Ústava Slovenskej republiky z 21. júla 1939 dokonca proklamovala aj rovnosť všetkých občanov pri ochrane života, slobody a majetku, ba v ustanoveniach hlavy XII priznala národnostným menšinám jazykové, kultúrne i politické práva, hoci ich rozsah značne obmedzovali niektoré ďalšie zákony a v praxi sa veľmi často nerešpektovali.

Teritoriálne zmeny, nová zahraničnopolitická orientácia a v zapätí vojnový stav narušili ekonomickú štruktúru Slovenska a pretrhli mnohé zväzky so zahraničným trhom. Severovýchodného Slovenska sa zvlášť dotklo zníženie dodávok dreva do Maďarska a Anglicka. Novými hlavnými odberateľmi tejto komodity sa stalo Nemecko a Protektorát Čechy a Morava, kam smerovalo 4/5 jej exportu. Vzhľadom na neisté vojnové pomery bol v popredí najmä vývoz suroviny, preto skoro všetky spracovateľské podniky stagnovali. Ich dočasní správcovia – arizátori si predovšetkým hľadeli vlastný prospech a rozvoju či modernizácii výroby sa nevenovali.

Obmedzila sa ťažba dreva, viacero píl prerušilo prácu. Navyše, majitelia drevárskych závodov nielenže neboli Rusínmi, ale neraz dokonca bývali mimo regiónu. Severovýchodné Slovensko bolo tiež na periférii štátnej inves-

tičnej politiky a podnikateľských záujmov. Istou výnimkou bola tzv. stomi-liónová akcia. Išlo o výstavbu betónových hnojísk, o komasáciu a o výstavbu školských budov na vidieku. Veľký význam pre túto oblasť Slovenska malo tiež budovanie strategických komunikácií smerom na Dukľanský priesmyk a pozdĺž rieky Poprad i otvorenie nemocnice v *Humennom*. Do roku 1943 však bola zavedená elektrina len do jedinej obce.

V ďalších rokoch, vplyvom vojnovnej konjunktúry, síce drevárska výroba evidentne vzrástla, najmä pálenie dreveného uhlia, avšak hospodársku situáciu v regióne to nevyriešilo, rovnako ani zvýšenie ťažby ropy v *Mikovej*. Zavedenie lístkového systému na potraviny a šatstvo sociálne pomery obyvateľstva očividne zhoršilo. Rozhodujúci podiel v ekonomickej štruktúre regiónu malo síce poľnohospodárstvo, vyznačovalo sa ale značnou rozdrobenosťou, nižšou bonitou pôdy, ako aj obmedzeným sortimentom produkcie vzhľadom na horský, resp. podhorský charakter regiónu. Tzv. cenové nožnice preto rusínskych roľníkov zasiahli ešte o čosi výraznejšie, čo determinovalo aj ich životnú úroveň. K tomu sa hneď pridružil aj určitý „etnický hendikep“.

Privilegované postavenie získali príslušníci nemeckej národnej skupiny, ktorú tvorilo asi 140 000 osôb. Na Slovensku zostalo tiež asi 65 000 Maďarov, ktorých pozícia závisela od úrovne riešenia otázky slovenskej menšiny v Maďarsku, pretože slovenská vláda v tomto smere uplatňovala princíp reciprocity. Flagrantným porušením ústavy, etických princípov, ale i elementárnych zásad ľudskosti, bolo riešenie židovskej otázky. Diskriminačné a represívne opatrenia sa vzťahovali i na rómske obyvateľstvo, zvlášť vládne nariadenie o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z roku 1940.

Vzťah slovenských úradov a Rusínov charakterizovala vzájomná nedôvera. Vláda v prvom rade zohľadňovala štátno-bezpečnostné hľadisko, t.j. isté obavy z narušenia integrity územia Slovenska. Vychádzali totiž hlavne z dlhodobého úsilia rusínskych predstaviteľov o posunutie administratívnych hraníc Podkarpatskej Rusi so Slovenskom ďalej na západ a z ich celkovej politiky v priebehu roku 1938. Zdrojom pochybností bol tiež postoj časti rusínskej inteligencie k Maďarsku, ktoré sa usilovalo o revíziu trianonskej zmluvy. Okrem bolševizmu a latentného schizmatizmu bola Rusínom často vytýkaná ich národná a politická nesúrodosť a nedostatočný zmysel pre autoritu a poriadok.

Ambivalentný pomer k rusínskej menšine dobre vystihovala tzv. Dudášova doktrína, podľa ktorej Rusíni v Karpatskej kotline sú svojím pôvodom a charakterom Slováci. Tento polemický názor sa stal však základom koncepcie národnostnej politiky voči Rusínom na Slovensku. Idea národnej osobi-

tosti, ku ktorej sa rusínske obyvateľstvo len veľmi ťažko prepracovávalo, sa veľmi často nebrala do úvahy. Viedlo to k podceňovaniu, ba k ignorovaniu rusínskej národnostnej otázky, kým reprezentácia Rusínov, vcelku pochopiteľne, reagovala na tento prístup citlivo, ba až podráždené. Tento neštandardný vzájomný vzťah v značnej miere determinovali aj politické udalosti v posledných mesiacoch, ktoré vyhláseniu prvej Slovenskej republiky predchádzali.

Pravda, vznikom Slovenskej republiky a maďarskou okupáciou Podkarpatskej Rusi a časti východného Slovenska došlo aj k istému izolovanie tunajších Rusínov od ich relevantnej časti a k oslabeniu ich politických ambícií. Užšie hospodárske, kultúrne, ako i administratívne prepojenie severovýchodného Slovenska s ostatným územím štátu však súčasne pôsobilo tiež ako asimilačný činiteľ. Nový režim sa z viacerých dôvodov snažil túto prirodzenú tendenciu urýchlovať, čo vyvolávalo určité napätie. Bola zastavená činnosť *Ruskej národnej rady*, ktorú od 13. októbra 1938 viedol kanonik **T. Rojkovič**, prestal vychádzať aj jej tlačový orgán pod názvom *Пряшевская Русь*. Zostali však pôsobiť kultúrno-osvetové organizácie: *Общество имени А. Духновича* a *Просвіта*, ako aj profesionálne a záujmové združenia. Pravda, boli pod sústavnou kontrolou štátnej správy a Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Existujúce časopisy mali náboženský charakter, boli pod kuratelou gréckokatolíckeho biskupstva, a neskôr reholí východného obradu: baziliánov a redemptoristov.

Župan Šarišsko-zemplínskej župy **Š. Hašík** dal odstrániť tabule s ruskými nápismi a sledovať inteligenciu, ktorú podozrievali z protištátnej činnosti a zo sympatií s komunizmom. V skutočnosti tieto opatrenia vyplývali skôr z istého rezervovaného vzťahu miestnej rusínskej inteligencie k ľudáckej politike. HSLŠ sa totiž nepodarilo silnejšie uchytiť medzi veriacimi gréckokatolíckej cirkvi, hoci sa o podporu uchádzala už od svojho vzniku. Istú rolu mali asi aj negatívne skúsenosti Rusínov spojené s činnosťou *Slovenskej ligy*. Preto agitácia HSLŠ medzi Rusínmi nebola veľmi úspešná, i keď sa jej občas zúčastňovali aj vedúci funkcionári strany: **V. Tuka**, **A. Mach**, ba aj **A. Hlinka**, ktorý navštívil Prešov už v roku 1927.

Tento jav bol do istej miery dôsledkom nedôvery kapituly k slovenskej autonomistickej politike. K zachovaniu národnej identity Rusínov na východnom Slovensku prispela i aktivita *Общества имени А. Духновича*, ktoré vtedy viedol kanonik **S. Smandray**. Jeho druhé silné centrum vzniklo v Medzilaborciach, kde na čele organizácie stáli aktivisti rusínskeho hnutia, akými boli **Dr. I. Pješčak**, **V. Kolenka**, **I. Prokipčak** a **G. Mlynarič**. V Medzilaborciach pôsobil aj *Ruský skaut*, ktorý v letných mesiacoch organizoval v Palote tábory pre mládež. Počas školských prázdnin sa aktivizovala tiež

organizácia *Vagabund*, ktorú fakticky tvorili študenti, ktorí navštevovali stredné, resp. vysoké školy v Prešove a v Bratislave.

1. novembra 1939 sa v Prešove uskutočnila porada 60 predstaviteľov rusínskej menšiny, ktorí zvolili prípravný výbor pod vedením **A. Simka** a **V. Karamana**. Jeho úlohou bolo pripraviť návrh na založenie rusínskej politickej strany, Rusínskej gardy i ďalších inštitúcií a predložiť ho kompetentným orgánom. Hoci projekt vo viacerých aspektoch kopíroval štatút HSLS a HG, v máji 1940 snem jeho schválenie podmienil porovnateľným zákonom v „materskej krajine“. Povolenie strany pod názvom *Карпаторусская партия* však neodporučil ani župan **Š. Haššík** dôvodiac, že Rusíni nie sú zjednotení v jednu národnú skupinu. Tvrdil, že rusínska otázka nie je nacionálna, ale hlavne sociálna, ktorú treba riešiť rozšírením pracovných miest a zavedením disciplíny v regióne, a to aj s jeho slovakizáciou. V tomto zmysle sa začal postupný tlak na likvidáciu ruskej učiteľskej akadémie, na určité limitovanie kapacity ruského gymnázia, zrušenie ruskej meštianskej školy v Prešove i na zavedenie slovenského vyučovacieho jazyka na národnom stupni škôl.

Vážnou prekážkou snáh v tomto smere bol biskup **P. P. Gojdič**, OSBM, ktorý sa stal skutočným ochrancom rusínskej menšiny, jej jazyka, školstva a kultúry. Dostal sa preto od začiatku do nemilosti vládnych kruhov, ktoré kalkulovali s menovaním slovenského biskupa, resp. navrhovali prenesenie sídla eparchie do Medzilaboriec alebo do Svidníka, a to spolu so všetkými rusínskymi inštitúciami. Množili sa rôzne, väčšinou neopodstatnené sťažnosti, že biskupský úrad neordinuje gréckokatolíckych bohoslovcov slovenskej národnosti, že sa v seminári nedovoľuje hovoriť po slovensky a pod.

Pod vplyvom politických okolností **P. Gojdič** listom z 12. novembra 1939 oznámil vláde svoj úmysel abdikovať, čo bolo prijaté, najmä premiérom **Dr. V. Tukom**, so zjavným uspokojením. Dňa 22. novembra **P. P. Gojdič** skutočne požiadal pápeža o zbavenie funkcie administrátora prešovskej eparchie. Pápežská bula z 19. júla 1940 ho však menovala za sídelného biskupa prešovského. Napäté a veľmi chladné vzťahy medzi biskupom Gojdičom a bratislavskou vládou pretrvávali aj v nasledujúcich rokoch. Príčinou pravdepodobne nebol len ochranný postoj k Rusínom zo strany eparchie, ale aj biskupove sťažnosti na prezidenta Tisa a Hlinkovu gardu vo Vatikáne za protizidovské represie.

Úspechy nemeckých armád v prvých rokoch vojny podnietili tiež aktivitu kultúrno-osvetovej organizácie *Просвіта* v Prešove. Táto obnovila svoju činnosť už v novembri 1939 z iniciatívy **Dr. Ing. V. Geletku**, niekdajšieho úradníka autonómnej vlády v Chuste, ktorý vtedy pracoval ako bankový

úradník v Bratislave. Jeho plán riešenia rusínskej otázky však vychádzal z tézy o ukrajinskej národnostnej príslušnosti Rusínov. Aj keď nevylučoval ani spoluprácu s RNR, jej vedenie obviňoval z maďarónstva, a preto navrhoval inštalovať nové predstavenstvo menšiny na čele s predsedom *Prosvity* kanonikom **J. Ďulajom** z Prešova, bratislavským učiteľom **J. Husnajom** a ďalšími členmi organizácie **E. Andrejkovičom** zo Sp. Novej Vsi a **Dr. D. Nevickým** z Veľkých Kapušian. Na základe udania zo strany **J. Revaya** a **A. Ilkoviča**, ktorí vraj chceli vytvoriť ukrajinskú politickú stranu, bol zástupca ruského smeru **V. Karaman** zatknutý a neskôr poslaný na nútený pobyt do Čadce.

17. novembra 1940 sa uskutočnila porada zástupcov oboch táborov v Prešove. Hoci stáli na rôznych ideových platformách, pripúšťali možnosť istej spolupráce v záujme splnenia národnostných požiadaviek rusínskeho obyvateľstva na Slovensku. Aktivita predstaviteľov Rusínov vyvrcholila 1. decembra 1940 odovzdaním memoranda vtedajšiemu ministrovi vnútra A. Machovi. Išlo im o povolenie novín, o registráciu politickej strany, o vydávanie ruských učebníc, o pomerné zastúpenie v štátnych službách a o účinnú investičnú politiku. Ústretovým gestom vlády bolo povolenie vydávania rusínskeho týždenníka *Новое время* s redakciou v Medzilaborciach, ktorého prvé číslo vyšlo 14. decembra 1940. Týždenník ale nemal opozičný charakter a fakticky podporoval vládnu politiku.

Nový šarišsko-zemplínsky župan **A. Dudáš** sa netajil snahou pacifikovať hnutie Rusínov a posilniť postavenie Slovákov v regióne aj v gréckokatolíckej cirkvi. Považoval ju totiž za hlavný nástroj rusinizácie východného Slovenska, t.j. nepriamo za baštu hungarizmu. K razantnejšej politike vo vzťahu k Rusínom preto malo slúžiť i sčítanie ľudu k 15. decembru 1940. Biskup **P. Gojdič** však obežníkom z 21. októbra vyzval správcov farností, aby vhodne poučili veriacich o význame sčítania a o ich povinnosti prihlásiť sa k svojej národnosti. Práve v tejto súvislosti zároveň odporúčal, aby všetci tí, ktorí sa cítia byť Rusíni, Rusmi, Rusnákmi, Ukrajincami atď., kvôli jednotnosti uvádzali rusínsku národnosť. Napriek tomu, v dôsledku celkovej atmosféry a politického tlaku sa v porovnaní so sčítaním v roku 1938 k rusínskej národnosti prihlásilo o 7 471 osôb menej.

Vedúce postavenie v hnutí menšiny si síce udržal tzv. ruský smer, ktorý bol pod ochranou eparchie, avšak stále viac sa aktivizoval aj ukrajinský prúd. Do istej miery to tiež súviselo s podporou, ktorú vtedy mala *Організація українських націоналістів* zo strany Nemeckej ríše a jej orgánov. Dňa 2. marca 1941 sa v Prešove uskutočnilo valné zhromaždenie spolku *Просвіта*, ktorý mal 70 členov, z toho 30 v Prešove. Táto organizácia sa v tom čase pokúsila vydávať vlastný časopis *Народне слово*, avšak po vydaní

prvého čísla bol úradne zastavený. Za predsedu spolku bol zvolený **J. Ďulaj**, podpredsedom sa stala **I. Nevická** a tajomníkom **Dr. V. Ivančo**.

V apríli roku 1941 **V. Geletka** cestoval po východnom Slovensku s cieľom získať podporu tamjšieho obyvateľstva pre ukrajinský smer. Pomáhal mu pri tom aj protoigumen baziliánov v Medzilaborciach **Š. Sebastián Sabol**. Jednania medzi predstaviteľmi „ruského“ a ukrajinského smeru, ktoré inicioval **V. Geletka** z poverenia vlády, však nepriniesli úspech. K dohode napokon nedošlo, ba porady o týchto záležitostiach vyvolali isté protesty činiteľov okolo časopisu *Новое время*. Práve jedného z nich, **M. Boňka**, vymenoval prezident J. Tiso za poslanca slovenského snemu.

Existujúce pomery totiž vyžadovali využiť všetky možnosti v prospech rusínskeho národného hnutia. RNR sa v tomto zmysle obracala aj na nemecký konzulát v Prešove pod vedením konzula **P. von Woinowitscha**. Pomáhal jej v tom vedúci *Deutsche Partei* v Prešove **Dr. Bruno Kolb**. V polovici októbra 1940 bola tiež nadviazaná spolupráca aj s predstaviteľom maďarskej národnej skupiny v meste **Dr. J. Kissóczy**. Na druhej strane, sťažnosti rusínskych aktivistov kritizujúce politiku slovenských orgánov u nemeckých diplomatov a politikov vyvolávali ich značnú podráždenosť.

Od roku 1941 možno sledovať narastajúcu nervozitu štátnych orgánov, čo i pri tom najmenšom prejave národného hnutia neslovenského obyvateľstva. V máji 1941 nebývalý rozruch nastal v súvislosti so študijnou cestou poradcu nemeckého veľvyslanca v Bratislave **Dr. A. Endrösa** na severovýchodné Slovensko a s etnologickým výskumom vysokoškolákov z Prahy a Brna v tom istom regióne, ktorý sa mal uskutočniť v lete 1941 pre potreby *Institut für Heimatforschung* v Kežmarku. Ďalším problémom sa stala otázka mimoriadne populárneho *Gréckokatolíckeho kalendára*. Do roku 1941 bol eparchiou vydávaný jednotný juliánsky kalendár v Prešove, od roku 1941 vychádzali dva kalendáre: rusínsky (juliánsky) a slovenský (gregoriánsky). Biskupský úrad bol síce ochotný ustúpiť v otázke zjednotenia kalendára, ale žiadal, aby bolo v tomto zmysle prijaté vládne opatrenie. Tento alibistický prístup mal zrejme príčinu v reminiscencii na pokus biskupa **Š. Novaka** realizovať úpravu v tomto smere ešte v roku 1915 a na jeho neúspech.

V súvislosti s návštevou Dr. J. Tisa v Medzilaborciach 5. júla 1942 poslanec **A. Simko** tlmočil istú nespokojnosť menšiny s národnostnou politikou vo vzťahu k rusínskej menšine a ku gréckokatolíckej cirkvi. Celkový dojem potom nenapravila ani prezidentova následná návšteva hrobu **A. Dobrjanského v Čertižnom**, ktorá mala demonštrovať dobrú vôľu na slovensko-rusínske zblíženie. Celá záležitosť bola však slovenskými úradmi vnímaná ako

plánovaná provokácia zo strany Rusínov a ako ich reakcia na predchádzajúce udalosti, a najmä na slávnosť **v Michalovciach**.

V ten istý deň dopoludnia sa tam totiž uskutočnili cyrilo-metodské slávnosti, ktoré boli interpretované ako manifestácia gréckokatolíckych Slovákov. Ich organizátorom bola *Jednota sv. Cyrila a Metoda*, ktorá bola založená v prvej polovici roku 1941 **v Michalovciach**. Bol to spolok, ktorý mal združovať a brániť národné práva gréckokatolíckych Slovákov a pevnejšie ich zjednotiť s obyvateľstvom ostatných častí Slovenska. Kapitula v Prešove sa prostredníctvom generálneho vikára prešovskej eparchie **J. Zorvana – Kárpátyho**, ako aj generálneho vikára Apoštolskej administratúry mukačevskej eparchie **A. Tinka** snažila aspoň zmierniť istú nacionalistickú orientáciu spolku, čo sa jej do istej miery podarilo. Okrem toho, michalovskí redemptoristi založili *Spolok sv. Jozefa* a začali s edičnou činnosťou.

Zo strany niektorých horlivých národovcov bolo tiež kritizované aj založenie *Spolku sv. Cyrila a Metoda v Bratislave*. Považovalo sa to za akciu zameranú na vytvorenie protiváhy Jednote. Pravda, v týchto kruhoch už aj samotné usadenie sa redemptoristov východného obradu **v Michalovciach** chápali ako nástroj rusinizácie slovenských gréckokatolíkov riadený Prahou. Od r. 1942 redemptoristi pôsobili aj **v Lutine**. Na druhej strane, baziliáni, predtým ukrajinskej orientácie, akceptovali aj rusínsku identitu. Pôvodne sídlili iba **v Medzilaborciach**, neskôr prišli aj **do Stropkova**. V tomto období sa im však ešte nedarilo uchytiť sa **v Prešove**.

Nový škandál vyvolalo vystúpenie rusínskych poslancov v politickej škole HSEŠ **na Sliachi** v septembri 1942, najmä prednáška **M. Boňka** 24. septembra, v ktorej ostro odmietol neopodstatnené obviňovanie Rusínov z maďarónstva. RNR sa vtedy rozhodla presadiť zákon o ruskej národnej skupine. V septembri 1942 predseda snemu **Dr. M. Sokol** začal rokovať s rusínskymi poslancami o návrhu zákona. **T. Rojkovič** zase agitoval na východe Slovenska, zakladali sa tajné bunky, v niektorých sa však objavili aj idey boľševizmu.

V tom čase sa totiž nespokojnosť medzi rusínskym obyvateľstvom dosť vystupňovala. Veľký vplyv v tomto smere mal vstup Slovenska do vojny proti ZSSR, avšak nebola to jediná príčina napätia a rozširovania komunistického zmýšľania na severovýchodnom Slovensku. Policajné riaditeľstvo v Prešove dokonca dalo vypracovať elaborát, ktorý mal analyzovať príčiny tohto javu. Ukázalo sa, že to bola reakcia na predchádzajúce pokusy o odnárodnenie rusínskeho obyvateľstva, na nespravodlivý súpis obyvateľstva, na absencia slobodnej tlače, na nedostatočnú kompetenciu poslancov a na slabé zastúpenie Rusínov medzi úradníctvom.

Pospolitý ľud prejavoval nespokojnosť hlavne s odstraňovaním ruských škôl, s diskriminovaním Rusínov v armáde a v štátnej správe. Na verejnú mienku tiež nepriaznivo vplývalo nútenie ľudí vstupovať do HSLS, odmietanie subvencií na rusínske školy a tlač, ale aj reglementovanie politického života vôbec. Druhá časť dokumentu obsahovala niektoré konkrétne požiadavky rusínskej reprezentácie. Okrem iného žiadala, aby za župana bol vymenovaný občan rusínskej národnosti, a aby namiesto *A. Simka* sa členom snemu stal taký poslanec, ktorý má dôveru rusínskeho obyvateľstva. Predstavitelia Rusínov sa domáhali toho, aby úrady povolili vydávanie novín, ktoré by hájili záujmy menšiny. Do konca roku 1942 sa mal uskutočniť nový súpis obyvateľstva s tým, aby sa do troch mesiacov uverejnili jeho oficiálne výsledky.

Aj keď uvedená analýza vcelku komplexne zachytila skoro všetky spoločenské javy, ktoré sa stretávali s nesúhlasom rusínskeho obyvateľstva, chýbalo jej hodnotenie sociálno-ekonomického postavenia populácie. Na rozdiel od celoslovenských pomerov, sa totiž životná úroveň u Rusínov za slovenského štátu príliš nezmenila, ba postupne, vzhľadom na dôsledky vojny, naberala negatívny trend. Priamy vplyv na rozsah, intenzitu a formy hnutia odporu medzi rusínskym obyvateľstvom na Slovensku mal však obrat v priebehu vojenských operácií na východnom fronte v roku 1943. Dovtedy prevládali skôr individuálne, viac-menej pasívne podoby rezistencie. Jej stúpenci odmietali spoluprácu s nacistickým Nemeckom i jestvujúci nedemokratický režim.

Najlepšie pripravená na nové politické podmienky bola komunistická strana, ktorá už v priebehu roku 1938 disponovala sieťou ilegálnych organizácií a buniek. V rokoch 1939 – 1940 rozšíreným prejavom nespokojnosti a formou kritiky režimu bolo očakávanie príchodu Červenej armády aj na Slovensko a úteky jednotlivcov na sovietske územie. Aktivita Rusínov sa prejavila aj poskytovaním pomoci poľským utečencom počas nemeckého útoku na Poľsko. V ďalšej fáze sa i v tejto oblasti na určitý čas rozšírilo heslo *Za sovietske Slovensko*. V lete v roku 1940 však viacerých predstaviteľov komunistického hnutia zatkli a komunistický odboj bol tak na istý čas paralyzovaný.

Organizovanú formu dostalo hnutie Rusínov proti existujúcemu režimu a za národnú slobodu na jeseň roku 1943, keď v ordinácii prešovského lekára **D. Rojkoviča** sa uskutočnila porada rusínskych antifašistov, na ktorej sa zúčastnili **V. Karaman**, **P. Babej**, **Dr. I. Židovský**, **P. Židovský**, **P. Kapišovský**, **A. Ňachaj**, **D. Juričko** a **T. Seman**. Založili *Красноурский автономный совет национального освобождения* (KRASNO), ktorý združoval antifašistov bez rozdielu politickej príslušnosti a národnej orientácie s cieľom zefektívniť hnutie odporu a prejsť k vyšším formám protifašistického odboja.

Členovia výboru a ich spolupracovníci z radov Rusínov i Slovákov nielen pomáhali zajatcom a utečencom, ale vykonávali tiež spravodajskú činnosť. Počas roku 1944 sledovali najmä pohyb slovenských a nemeckých branných síl v regióne a organizovali zásobovanie pre partizánske jednotky. Už v lete roku 1943 *pri Vyrave* vznikla totiž zo sovietskych zajatcov šesťčlenná partizánska skupina, ktorá sa stala základom oddielu *Pugačov*. V auguste 1943 nad obcou *Mataška* pri Giraltovciach, v rusínskom prostredí, založili i prvú zmiešanú partizánsku skupinu na Slovensku, z ktorej neskôr vyrástla najväčšia partizánska brigáda *Čapajev*. Taktiež tretie ohnisko partizánskeho hnutia na východe Slovenska sa vytvorilo s pomocou Rusínov na *Lenartovskom vršku* v okrese Bardejov. Začiatkom roku 1944 tam vznikol známy a aktívny oddiel *Rokossovskij - Litvin*.

Pravda, masové rozmery dostalo partizánske hnutie až v lete roku 1944. Zo 79 partizánskych jednotiek na Slovensku na východe operovalo 39% z nich, v radoch ktorých bojoval aj veľký počet Rusínov. V priestore okresov Stropkov, Humenné a Medzilaborce z celkom 26 obcí obsadených partizánmi vznikla tzv. partizánska republika. Už v lete 1944 v tejto oblasti vlastne prebiehala akási partizánska vojna. Okresné úrady v Medzilaborciach, vo Svidníku a v Stropkove na jeseň roku 1944 fakticky nejestvovali.

Z objektívneho hľadiska neobstoja tvrdenia, že rusínske obyvateľstvo na Slovensku sa od začiatku aktívne a organizovane angažovalo v protifašistickom boji, ako to neraz vyznievalo z prác historikov i publicistov v nedávnej minulosti. Na druhej strane je treba uznať, že len málo Rusínov môžeme zaradiť medzi tzv. režimistov. Ich veľká časť bola v latentnej opozícii a v rôznej miere a rôznym spôsobom sa zapájala do protifašistického hnutia. V masovom meradle Rusíni vstupovali do československých vojenských jednotiek, hoci v prvej fáze rozhodujúcim popudom bola snaha dostať sa zo stalinských táborov.

Na druhej strane, rusínska menšina na Slovensku nebola ani pokrokovjšia, ale ani demokratickejšia než iné skupiny obyvateľstva. Mala vari, a to na základe špecifických podmienok vývoja, len väčší sklon k radikálnym riešeniam spoločenských problémov. Na totalitnom režime profitovala relatívne menej a snahu slovenskej vlády o homogenizáciu society pociťovala ako krivdu. Zvlášť pri porovnaní s ambíciami z konca tridsiatych rokov, keď rusínska karta mala svoj význam v politických zápasoch, možno tieto pocity do istej miery chápať. V daných politických podmienkach, za jestvujúcej konštelácie síl doma i vo svete a s bremenom vlastnej nekonzistentnosti však len ťažko mohla docieľať viac.

3. Rusíni a Ukrajinci na území ČSR na sklonku vojny

Vývoj na sovietsko-nemeckom fronte a nárast protifašistického hnutia v okupovaných krajinách strednej a juhovýchodnej Európy v roku 1944 priblížil aj oslobodenie Rusínov. Už 8. apríla Červená armáda dosiahla hranice predmníchovského Československa. V lete mal odboj na Slovensku už masový charakter a vyvrcholil v SNP. Vo východoslovenskom regióne operovalo 31 partizánskych skupín, v ktorých bolo tiež mnoho Rusínov a Ukrajincov. Tí tvorili aj takmer 40 % dobrovoľníkov bojujúcich v rámci Prvého československého armádneho zboru v ZSSR.

V priebehu októbra 1944 Červená armáda postupne oslobodzovala Podkarpatskú Rus. Na základe dohody emigračnej vlády v Londýne so sovietskym hlavným velením z 8. mája 1944, pricestoval do Chustu so svojim malým sprievodom predstaviteľ dočasnej správy na oslobodenom území, vládny delegát **František Němec**, ktorý sa v podstate ujal svojej funkcie 28. októbra. Radosť ľudí z oslobodenia a ich začiatkové veľké nadšenie po páde maďarskej okupácie však boli veľmi skoro prekryté ďalším vývojom v regióne, ktorý bol podmienený najmä postojom miestnych veliacich štruktúr Červenej armády a aktivizáciou komunistov.

Na teritóriu Podkarpatskej Rusi vznikali ešte počas bojov proti okupačnému režimu národné výbory ako miestne samosprávne a výkonné orgány, v ktorých mali pomerne silné zastúpenie komunisti. Takéto orgány sčasti spontánne a neskôr zámerne vznikali od konca októbra 1944 aj na oslobodenom území. Československá správa bola obnovená fakticky len v piatich juhovýchodných okresoch: Rachovo, Ťačevo, Chust, Volovec a Sevľuš. Zvyšok územia Podkarpatska bol v súlade s dohodou, ale v rozpore s realitou, vyhlásený za frontové pásmo.

V ňom totiž v zmysle dohody moc vykonávali vojenské orgány ČA podporované bezpečnostnými zložkami NKVD a SMERŠ, ako i miestnymi komunistami. Tie už začiatkom novembra rozprúdili aktívnu propagačnú kampaň za pripojenie Zakarpatskej Ukrajiny k ZSSR. V tomto zmysle odmietali odovzdať právomoci československým civilným úradom. Vo viacerých okresoch došlo k rekonštrukcii národných výborov, pričom československy orientovaní členovia a funkcionári boli nahradení inými, ktorí boli prosovietskeho zmyšľania, resp. ukrajinskej orientácie.

Uvedené zmeny boli sprevádzané ostrou, až demagogickou agitáciou namierenou nielen proti kolaborantom, ale aj proti „*nepriateľom ľudu, nedemokratickým a antisovietskym živlom*“, medzi ktorých bol zahrnutý v podstate každý človek, kto mal nejaké výhrady voči takémuto zavádzaniu nových po-

riadkov. Na druhej strane, miestnych aktivistov a sovietskych dôstojníkov prišli početne posilniť nielen utečenci, ktorí do ZSSR emigrovali po jej okupácii Maďarskom v roku 1939, ale aj mnohí pracovníci i aktivisti stranického aparátu z Kyjeva a iných ukrajinských miest.

Je pochopiteľné, že v takejto atmosfére len málokto mal odvahu postaviť sa proti, najmä ak spojenie s Ukrajinou otvorene podporovali politické a spravodajské štruktúry dislokovaných jednotiek Červenej armády a NKVD. Napríklad, už v polovici novembra 1944 boli zatknutí a deportovaní niektorí rusínski predstavitelia, ktorí len priamo vyjadrovali svoje sympatie s československou správou. Novú politickú platformu podkarpatských komunistov v plnej miere potvrdila najmä ustanovujúca konferencia *Komunistickej strany Zakarpatskej Ukrajiny*, ktorá sa konala v **Mukačeve** 19. novembra 1944 a jasne sa vyslovila za zjednotenie tzv. Zakarpatskej Ukrajiny (ZU) so sovietskou Ukrajinou.

O týždeň neskôr, 26. novembra 1944 v Mukačeve, prvý (a posledný) zjazd národných výborov Zakarpatskej Ukrajiny schválil *Manifest*, v ktorom požadoval zjednotenie uvedeného regiónu so „*svojou Veľkou matkou - Sovietskou Ukrajinou*“ a zároveň vystúpenie zo štátneho zväzku s Československom. Zjazdu sa údajne zúčastnilo celkom 663 delegátov a až 126 hostí, z ktorých však ani jedinému nepriznali rusínsku národnosť, ale evidovali ich ako Ukrajincov. Zároveň zvolili *Národná radu Zakarpatskej Ukrajiny* (NRZU) zloženú zo 17 členov, ktorej predsedom sa stal prvý tajomník KSZU **Ivan Turjanica**.

Na druhý deň, NRZU zvolila predsedníctvo a povereníkov pre jednotlivé rezorty. Je zaujímavé, že podpredsedami NRZU sa stali vzdelanci rusofilského smeru: historik **Peter Sova**, rodák z Hajtovky, a profesor slavistiky **Peter Lintur** od Berehova. Bol to však asi len manéver na oklamanie rusínskej verejnosti. Po likvidácii fingovanej samosprávy Zakarpatska v roku 1946 boli obaja postupne odstránení z politického i verejného života. Proces pripojenia uzavrela *Zmluva medzi ČSR a ZSSR o Zakarpatskej Ukrajine* z 29. júna 1945 a jej ratifikácia *Dočasným národným zhromaždením* v Prahe v novembri 1945. V januári 1946 sa Zakarpatsko tak stalo 25. oblasťou Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky (USSR).

Vývoj v Zakarpatsku v jeseni 1944 prirodzene ovplyvnil aj niektorých predstaviteľov Rusínov a Ukrajincov na severovýchodnom Slovensku. Tí sa už od roku 1943 angažovali hlavne v protifašistickom hnutí. Zvlášť od marca 1944 sa v severných okresoch východného Slovenska výraznejšie aktivizovala ilegálna odbojová organizácia KRASNO. Silný vplyv na jej činnosť mali predovšetkým komunisti severovýchodného Slovenska, ktorí sa osobitne

angažovali hlavne pri zakladaní i riadení činnosti početných partizánskych skupín. Predstavy o budúcnosti rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku ale boli dosť rozdielne.

V prvej fáze revitalizovaného národného hnutia Rusínov a Ukrajincov na východnom Slovensku od novembra 1944 do jari 1945 v jeho vedení prevládali predstavy o pripojení tejto časti Slovenska k Zakarpatskej Ukrajine. Bolo to vlastne obnovenie idey z roku 1938, tentoraz však v jej sovietskom variante. Už 29. novembra 1944 *Dočasný národný výbor prešovských a ruských Ukrajincov* zo svojho zasadnutia v Užhorode poslal NRZU rezolúciu, v ktorej žiadal „*присоединить свободной матери: Закарпатской Украине целую Пряшевскую Украину с галичской Лемковщиной.*“

V tomto duchu však vystupovali viacerí rusínski a ukrajinskí aktivisti na východnom Slovensku, a to často bez ohľadu na svoju národnú orientáciu a politické presvedčenie. Preto sa domnievame, že príčinou týchto úsílí asi nebola len ich prosovietska orientácia, ako sa to neraz zjednodušene vysvetľovalo, ale hlavne určitý pocit úzkej spolupatričnosti medzi Rusínmi severovýchodného Slovenska a Zakarpatskej Ukrajiny, ktorý bol jednoznačne podmienený predchádzajúcim historickým vývojom a len počas druhej svetovej vojny boli ich sústavný kontakt a vzájomné vzťahy umelo prerušené. Z tohto hľadiska, isté obavy, že zakarpatský precedens povedie k anexii časti územia Slovenska, neboli celkom neopodstatnené.

Na druhej strane, slovenské národné ústredné i regionálne orgány, hoci pracovali ešte v provizórnom režime, boli vlastne od začiatku pripravené riešiť otázku Rusínov a Ukrajincov na Slovensku ústretovo a demokraticky v rámci obnovenej Československej republiky. Preto i *Manifest SNR* zo 4. februára 1945 už deklaroval, že práva Rusínov budú zaručené slovanským charakterom štátu. Predsedníctvo SNR – delegácia pre oslobodené územie v liste najvyšším predstaviteľom menšiny zo 7. februára 1945 vyhlásilo, že „*považuje Ukrajincov na Slovensku bývajúcich za rovnocenných občanov Slovenska a Československej republiky v právach a povinnostiach tak, ako Slovákov a Čechov. Následkom toho vyrieši záležitosť ich zastúpenia v Slovenskej národnej rade, otázky školstva, administratívy, hospodárskeho života a iných odborov sa týkajúce v tomto duchu. Očakáva, že ich zástupcovia v tomto smere v duchu bratského dorozumenia predložia svoje návrhy.*“

Na oblastnej konferencii Komunistickej strany Slovenska (KSS) konanej v Prešove 13. februára 1945 odznel, okrem iného, aj návrh vytvoriť *Prípravný výbor Ukrajincov* ako určitý dočasný menšinu reprezentujúci orgán, a to až do definitívneho vyriešenia otázky jej budúceho zastúpenia v Slovenskej národnej rade. Požiadavka úplnej rovnoprávnosti Slovákov a Ukrajincov pria-

mo rezonovala aj na oblastnej konferencii KSS v Košiciach 28. februára až 1. marca 1945, ktorá rozhodovala o novej línii práce komunistov na vtedy už oslobodenom území Slovenska.

Práve v tom čase, na zjazde delegátov z rusínskych obcí a okresov severovýchodného Slovenska v Prešove 1. marca 1945, vznikla *Ukrajinská národná rada Prjaševščiny* (UNRP) ako najvyšší politický orgán zastupujúci de facto celú rusínsku a ukrajinské menšinu žijúcu v republike, ktorý by mal hájiť a presadzovať jej záujmy. Iniciátormi jej vzniku boli niektorí členovia organizácie KRASNO, ktorí aj v štruktúrach UNRP získali významné postavenie, hoci Rada nebola jej priamym pokračovateľom. Išlo v podstate o dve rôzne organizácie, ktoré mali úplne odlišný program, aj keď ich personálne zloženie bolo podobné a u niektorých osôb sa aj prekrývalo. Zakladateľov UNRP k ich kroku však inšpiroval najmä vznik Národnej rady Zakarpatskej Ukrajiny.

Pôvodne sa uvažovalo, že ustanovujúci zjazd UNRP sa uskutoční už 15. februára 1945. Tento termín bol však posunutý, pričom jednou z hlavných príčin bola pravdepodobne skutočnosť, že členovia prípravného výboru v tom čase agitovali na východnom Slovensku za jeho pripojenie k ZSSR. Dá sa tiež predpokladať, že to mohlo byť aj na konkrétny podnet vyšších vojenských činiteľov jednotiek ČA dislokovaných vtedy na Zakarpatskej Ukrajine. V takomto prípade je ale takmer isté, že mimoriadne dôležitú úlohu v tomto smere zohral *genplk. Lev Mechlis*, ktorý asi chcel postupovať podľa veľmi podobného scenára, ako to bolo v prípade Podkarpatskej Rusi.

Zdá sa však, že vojenský a niektorí civilní predstavitelia na Zakarpatskej Ukrajine vtedy nekoordinovali svoje aktivity s politickým vedením ZSSR, lebo na severovýchodnom Slovensku bola situácia celkom odlišná. Išlo o národnostne zmiešanú oblasť, v ktorej Rusíni, s výnimkou okresu Medzilaborce, nemali väčšinové postavenie. Navyše, takmer sa nehlásili k ukrajinskej národnosti a tiež vplyv komunistov v ich radoch bol evidentne oveľa menší. Okrem toho, východné Slovensko pre ZSSR po predpokladanom získaní Podkarpatskej Rusi nemalo žiadny strategický význam.

Otázka Zakarpatskej Ukrajiny bola na sklonku vojny totiž oficiálne považovaná len za bilaterálny problém ZSSR a ČSR. Eventuálne porušenia územnej celistvosti Československa už na teritóriu Slovenska by ale mohlo viesť k vážnemu spochybneniu partnerských vzťahov medzi spojeneckými štátmi, čo si najmä v očakávaní blížiaceho sa konca vojny nemohla želať žiadna zo zainteresovaných strán. Možno tiež s istotou predvídať, že aj medzinárodná verejná mienka by sa asi zaktivizovala neporovnateľne viac, ako to bolo v prípade odovzdania územia Podkarpatskej Rusi Sovietskemu zväzu.

To bola asi hlavná príčina údajného predvolania viacerých agitátorov na sovietske vojenské veliteľstvo v Prešove 15. februára 1945. Boli tam zrejme upozornení na to, že ich agitácia za pripojenie k ZSSR je v rozpore so spojeneckou zmluvou medzi sovietskou vládou a vládou ČSR, preto je v daných podmienkach predčasná a zbytočná. Negatívne stanovisko Moskvy k otázke pripojeniu východného Slovenska k Ukrajine možno priamo dedukovať aj z vyjadrenia K. Gottwalda na rokovaní o návrhu VII. kapitoly Košického vládneho programu, ktorá sa týkala problematiky Zakarpatskej Ukrajiny.

Predstavy a snahy o pripojenie severovýchodného Slovenska k Zakarpatskej Ukrajine pretrvávali ešte počas ustanovujúceho valného zhromaždenia UNRP. Výzdoba rokovacej sály, prijaté dokumenty, ale aj celkový duch rokovaní veľmi pripomínali zjazd národných výborov Zakarpatskej Ukrajiny v Mukačeve. Delegáti prijali rezolúciu, ktorou schválili a oslavovali *Manifest o zjednotení Zakarpatskej Ukrajiny so sovietskou Ukrajinou*, vyslovili požiadavku Červenej armády i J. V. Stalinovi a vyhlásili historickú jednotu obyvateľstva Prjaševščiny s ľudom Zakarpatskej Ukrajiny a s ruským národom.

V prijatej rezolúcii sa vôbec nehovorilo o regióne ako o istej súčasť československého štátu, ale ani o vzťahu UNRP k štátnym orgánom Československej republiky. To vyvolávalo dojem, že otázka štátnej príslušnosti tohto teritória je stále otvorená. Aj telegramy z rokovania delegátov boli odoslané len J. V. Stalinovi, N. S. Chruščovovi, gen. I. Je. Petrovovi a NRZU v Užhorode. V telegrame adresovanom Stalinovi bola dokonca aj vyjadrená nádej, že „*nie je ďaleko deň, keď bude odstránená odveká nespravodlivosť a celý veľký ukrajinský národ sa zjednotí do jedného štátu.*“ Na N. S. Chruščova sa účastníci zjazdu obrátili priamo s prosbou, aby sa v súvislosti s riešením otázok Zakarpatskej Ukrajiny nezabudlo, „*že na Prjaševščine taktiež žijú Ukrajinci, ktorí svojím spôsobom života a kultúrou sú pokrvnými bratmi zakarpatských Ukrajincov. Len teraz sa nám vyskytla jedinečná možnosť slobodne určiť svoju národnú príslušnosť.*“

Ustanovujúce valné zhromaždenie zvolilo *Ukrajinskú národnú radu Prjaševščiny*, ktorú tvorili dvaja zástupcovia z každého okresu s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom a sedemčlenné predsedníctvo (Prezídium UNRP). Predsedom UNRP sa stal **Vasil' Karaman**, podpredsedami **Peter Babej** a **Peter Židovský**, generálnym tajomníkom **Dr. Ivan Rohal'-Ilkiv**, tajomníkom **Dr. Dionýz Rojkovič**, jeho zástupcom **Andrej Jedinak** a hospodárom UNRP **Dezider Milly**. Predsedníctvo bolo splnomocnené brániť národné, kultúrne a sociálne práva ukrajinského a rusínskeho ľudu „Prjaševščiny“ a riešiť všetky jeho aktuálne problémy.

Tlačovým orgánom UNRP sa stala *Пряшевищина*, ktorá vychádzala od 18. marca 1945 rusky a neskôr publikovala aj stále viac článkov v ukrajinskom jazyku. Jej šéfredaktorom bol **Dr. Ivan Pješčak**. Noviny vychádzali síce vyložené v prosovietskom duchu, avšak otázky národnej identity obyvateľstva spravidla obchádzali. Redakcia sa angažovala pri propagácii činnosti UNRP a významu jej právomocí, taktiež podporovala zakladanie národnostných škôl pre Rusínov a Ukrajincov v severných okresoch východného Slovenska, ale v značnej miere propagovala aj pravoslávnu cirkev, jej všeslovanský charakter a mierotvorné aktivity.

UNRP v tomto období mala vysoké ambície a snažila sa docieľiť obdobné postavenie, aké mala NRZU v Užhorode od novembra 1944 do decembra 1945. V tomto zmysle rovnako ašpirovala na kompetencie zákonodarného aj výkonného orgánu v regióne severovýchodného Slovenska obývanom Rusínmi a Ukrajincami, ktoré by fakticky znamenali autonómiu oblasti. Uvažovalo sa dokonca aj o vytvorení ozbrojených skupín podľa vzoru „ľudových družín“ v Zakarpatsku. UNRP taktiež vyzývala príslušníkov menšiny, aby dobrovoľne vstupovali do Sovietskej armády.

Tieto odstredivé tendencie na východe republiky museli vyvolávať isté znepokojenie vo všetkých politických stranách, ako aj v dočasných vládnych orgánoch oslobodzovaného Československa. Tieto pripravovali príslušné opatrenia, ktoré ale tentoraz oveľa rozhodnejšie podporili aj sovietske vládne miesta. Prostredníctvom velenia IV. ukrajinského frontu totiž bolo aj UNRP oznámené rozhodnutie, že Červená armáda nebude prijímať dobrovoľníkov spomedzi československých občanov. Zároveň bolo predstaviteľom UNRP doporučené, aby podporovali nábor občanov do radov československej armády.

K definitívnemu obratu štátoprávnej orientácie reprezentácie Rusínov a Ukrajincov došlo však až v apríli 1945. Dňa 9. apríla 1945 sa v Košiciach uskutočnilo dôležité stretnutie troch vedúcich predstaviteľov UNRP, a to **V. Karamana**, **P. Babeja** a **Dr. I. Rohaľa-Ilkiva**, s dvomi zástupcami Slovenskej národnej rady: **Gustávom Husákom** a **Tomášom Tvarožkom**. Z rokovania vyplynulo, že UNRP bude spolupracovať so SNR pri riešení otázok týkajúcich sa života Rusínov a Ukrajincov na Slovensku. Delegácia UNRP súčasne vyslovila svoju podporu vláde ČSR a jej vládne programu.

V zmysle vzájomnej dohody uvedených orgánov, UNRP dňa 22. apríla 1945 schválila *Memorandum Slovenskej národnej rade* v ktorom oficiálne prvýkrát vyjadrila svoju lojalitu k ČSR a k všetkým štátnym orgánom, ako aj podporu Košickému vládne programu. Súčasne žiadala proporcionálne zastúpenie ukrajinskej menšiny v celoštátnych, slovenských, ale tiež i v re-

gionálnych orgánoch štátnej správy a súdnictva. Osobitné požiadavky sa týkali zriadenia a správy ukrajinského národnostného školstva. SNR rokovala o memorande na plenárnom zasadnutí 26. mája 1945. Privítala veľkú politickú a spoločensko-kultúrnu aktivitu rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva na Slovensku a v podstate fakticky akceptovala aj jeho základné požiadavky. Konkrétne opatrenia Predsedníctva SNR v priebehu ďalšieho vývoja potvrdili, že rešpektovanie národnostných práv Rusínov a Ukrajincov teraz nebude mať len deklaratívny charakter, ale uplatní sa v praxi.

Už 18. júna 1945 bol pri *Povereníctve školstva a osvety* vytvorený osobitný *Referát pre ukrajinské a ruské školy* (RUŠ), ktorý bol podriadený priamo povereníkovi, avšak jeho personálne obsadenie sa uskutočnilo podľa návrhu UNRP. Podliehali mu všetky ukrajinské, resp. ruské školy po stránke personálnej a metodicko-didaktickej. Vedúcim referátu sa stal **Ivan Pješčak**, jednotlivé oddelenia viedli **Michal Lichvar**, **Dr. Mikuláš Bobak** a **Dezider Milly**. V decembri 1945 vznikli štyri školské inšpektoráty pre ukrajinské školy s sídlami v **Medzilaborciach**, v **Prešove**, v **Sabinove** a v **Stropkove**. Za vedúcich školských inšpektorov boli vymenovaní **Š. Makara**, **A. Kapišovský**, **I. Šuták** a **J. Chudík**. V tom čase už spravovali tri materské školy so 149 deťmi, 277 ľudových škôl s 27.145 žiakmi, 14 meštianskych škôl s 1.620 žiakmi a gymnázia v Prešove a v Humennom s 556 študentmi. Je pravda, školy boli ukrajinskými len podľa názvu, pretože sa v nich vyučovalo väčšinou v karpatskej redakcii ruského jazyka, resp. miestnym rusínskym dialektom.

V decembri 1945 boli zriadené štyri ukrajinské kultúrne inšpektoráty s pôsobnosťou v okresoch zoskupených podľa určených školských obvodov, avšak ich sídlami sa stali iné mestá v rámci týchto obvodov: **Snina**, **Bardejov**, **Stará Ľubovňa** a **Svidník**. Za osvetových inšpektorov boli vymenovaní **I. Prokipčak**, **Š. Juričko**, **I. Vavrinčik** a **Š. Varzališ**, ktorí mali za úlohu riadiť činnosť miestnych osvetových tajomníkov ustanovených vo všetkých 280 obciach s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom. Uvedené kultúrne inšpektoráty začali pracovať od 1. januára 1946.

Na zasadnutí Predsedníctva SNR dňa 16. októbra 1945 boli schválení poslanci SNR, ktorých delegovala UNRP. Na základe toho, 6. novembra 1945 piati zástupcovia UNRP, a to **Andrej Jedinak**, **Vasil Kapišovský**, **Igor Levkanič**, **Vladimír Rojkovič** a **Jozef Suchý** zložili poslanecký sľub. Predsedom poslaneckého klubu sa stal **V. Kapišovský**. Od 28. októbra 1945 Rusínov a Ukrajincov v Dočasnom národnom zhromaždení zastupovali **Peter Babej**, **Gabriel Michalič**, **Dr. Ivan Rohaľ-Ilkiv**, **Viktor Zavacký** a **Peter Židovský**. Podľa vtedajšej úpravy nepriamych volieb do SNR a DNZ sa volil aj rovnaký počet náhradníkov poslancov.

Napriek plneniu požiadaviek memoranda z apríla 1945, určité reminiscencie týkajúce sa možného spojenia so Zakarpatskou Ukrajinou pretrvávali, čo sa prejavovalo pri niektorých príležitostiach, akými boli napr. založenie *Zväzu mládeže Karpát*, návrh kandidátov do SNR, ratifikácia zmluvy o Zakarpatskej Ukrajine a podobne. Vyvolávala ich aj relatívne dosť málo prehľadná situácia ohľadom vytyčovaním hraníc, preto aj medzi ľuďmi kolovali rôzne zvesti o možnom pripojení určitej časti územia východného Slovenska k Zakarpatskej Ukrajine. Podnecovali ich tiež nedorozumenia pri obsadení **Čopu** a niektorých ďalších obcí, posunutie hranice pri obci **Vyšné Nemecké** a podobne.

V letných mesiacoch roku 1945 veľmi napätá bola situácia v okrese Snina. Už od oslobodenia tu prebiehala silná agitácia za pripojenie tohto okresu k Zakarpatskej Ukrajine. Existovalo podozrenie, že značnú iniciatívu v tomto smere vyvíjal dokonca vtedajší predseda Okresného národného výboru v Snine, ako aj ďalší pracovníci štátnej správy. S tým cieľom organizovali v obciach podpisové akcie. Podpisy za pripojenie však boli získavané rôznymi, často nečestnými spôsobmi. Iniciátori týchto akcií sa uchýľovali nielen k vyhrážkam, ale i k podvodom, napr. že ide o súpis občanov pre získanie vyživovacieho príspevku a podobne. Bezpečnostné orgány mali dôvodné podozrenie, že kampaň bola koordinovaná z Užhorodu.

Čo sa týka rusínskeho obyvateľstva, celkove sa k republike chovalo lojálne. Niektorí občania z radov minority síce miestami prejavovali istý záujem o pripojenie k ZSSR, bola to však skôr reakcia na zlú zásobovaciu situáciu a sociálne problémy v tomto regióne. Šírili sa neopodstatnené fámy, že príslušné poverenictva nejavia vraj o tieto kraje veľký záujem práve v súvislosti s úvahami o ich pripojení k Sovietskemu zväzu. V rámci celého Slovenska sa ale vtedy hovorilo o tom, že jeho východná časť až po Poprad pripadne ZSSR. To vyvolávalo istý nepokoj a protesty, najmä v obciach so slovenským osídlením.

Ozývali sa však i jednotlivci, ale aj určité skupiny obyvateľstva. Napríklad, niektorí štátni zamestnanci sa z týchto dôvodov odmietali sťahovať na východ republiky, pretože región považovali z hľadiska budúcnosti za nie celkom istý. Osobitné miesto v rámci týchto úvahách patrilo opcii. Spočiatku tento problém nesprávne pochopili aj predstavitelia UNRP a spájali ho so zmenou štátnych hraníc. Ešte pred podpísaním dohody medzi ČSR a ZSSR táto inštitúcia vyjadrila súhlas s opciou občianstva podľa zásady, aby každý sám rozhodol o svojom osude, ale, ako povedal **V. Karaman**, „zem, ktorú sme chránili vyše tisíc rokov, nedáme nikomu!“

Spájanie opcie s predstavami o pripojení časti Slovenska obývaného Rusínmi alebo Ukrajincami k ZSSR sa vyskytovalo v kruhoch UNRP aj v neskoršom období, keď bolo úplne jasné, že problematika tohto etnika bude riešená v rámci Československej republiky. Potvrdil to popredný predstaviteľ UNRP **Dr. I. Rohal-Ilkiv**, ktorý v júni 1945 v odpovedi na otázku **Karola Šmidkeho**, s akými dojmami bol prijatý protokol o opcii občianstva, tlmočil rozšírený názor, že väčšina ukrajinského obyvateľstva ochotne presídli, ale „*spolu so zemou*“.

Ukrajinská národná rada Prjaševščiny aj napriek svojim rezervovaným postojom k opcii, priamo proti nej nevystupovala, naopak, na stránkach *Prjaševščiny* uverejňovala pozitívne materiály o jej priebehu. Je však potrebné poznamenať, že práve priebeh tejto akcie, ojedinelé návraty optantov, ale tiež množiace sa ilegálne prechody štátnej hranice smerujúce zo ZSSR do Československa, spôsobili postupné vytriezvenie a skoro úplný ústup od idey územného spojenia severovýchodného Slovenska so Zakarpatskou Ukrajinou. Tá sa totiž stala súčasťou ZSSR so všetkými z toho vyplývajúcimi dôsledkami.

X.

RUSÍNI A UKRAJINCI NA SLOVENSKU

PO ROKU 1945

1. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v povojnových rokoch

Národnostná politika po oslobodení a obnovení Československa bola výrazne determinovaná výsledkami druhej svetovej vojny a značným posilnením národných, ale aj ľavicových tendencií. Politické zmeny v republike a odlišná medzinárodná situácia objektívne priniesli potrebu nového riešenia národnostnej otázky, ktorá počas predchádzajúceho vývoja generovala nemálo problémov. Aj keď názory a predstavy o riešení problematiky národností mali reprezentanti hlavných politických zoskupení v niektorých ohľadoch rôzne, spoločnému presvedčeniu rekonštruovať republiku ako národný štát to neprekážalo.

Súhlas s takouto platformou vyslovili pritom nielen predstavitelia KSČ, ale dokonca občianskych aj socialistických strán, ktoré boli na politickej scéne od začiatku zjavne v určitej defenzíve. Všetky strany evidentne uznali identitu slovenského národa a hlásili sa k myšlienke dobrovoľného zväzku dvoch bratských národov, Čechov a Slovákov. Pôvodnú ideu o účasti karpatských Rusínov, resp. Zakarpatských Ukrajincov v tomto spoločenstve, ktorá zaznievala ešte v čase SNP, vývoj na Podkarpatskej Rusi smerujúci k uzavretiu dohody so ZSSR o jej odstúpení, revidoval.

Najvplyvnejšou silou v obnovenej republike bola KSČ, ktorej politický kredit sa zakladal na výhodách opozičnej politiky v predmníchovskom období, ale aj na významnej úlohe v protifašistickom odboji. Komunisti pritom podporu získavali hlavne príslubom bezprostredného nastolenia sociálnej spravodlivosti, ktorý dosť často doplňovali heslami vlastenectva a slovenskej vzájomnosti. Jej v minulosti silný rusofilský aspekt však postupne úplne nahradili syndrómom sovietofilstva. KSČ národnostnú otázku vo svojej ideológii síce podriadila socialistickej revolúcii, v povojnovej atmosfére však v politickej praxi ustupovala nacionalizmu.

Základy národnostnej politiky povojnového Československa definoval tzv. *Košický vládny program*. Deklaroval slovanský charakter republiky, tiež rovnosť Čechov a Slovákov, ba akceptoval aj existenciu a fungovanie národných orgánov na Slovensku, avšak k etnickým menšinám zaujímal diferenco-

vaný postoj. Rozhodnutia o odsune nemeckého obyvateľstva a o odstúpení Podkarpatskej Rusi presunuli problém etnických minorít hlavne na slovenské územie. Priame či nepriame diskriminovanie príslušníkov maďarskej menšiny bolo zvýraznené relatívne priaznivo koncipovaným politickým postavením, ale aj národnostnými právami pre Rusínov a Ukrajincov na Slovensku.

Na druhej strane, pripojenie Podkarpatskej Rusi k ZSSR vlastne rozhodlo o tom, že osobitosť rusínskeho obyvateľstva mohla byť uznaná jedine formou štatútu etnickej menšiny. Navyše, automatické pripísanie ukrajinskej národnej identity všetkému obyvateľstvu bývalej Podkarpatskej Rusi naznačovalo, ktorý trend národnej a kultúrnej orientácie Rusínov žijúcich na Slovensku sa bude skôr či neskôr presadzovať. Ten sa začal v krátkom čase uskutočňovať napriek tomu, že v rámci genézy rusínskeho etnika na Slovensku nemal ukrajinský smer skoro žiadnu tradíciu a termíny *ruský*, *rusínsky* a *ukrajinský* sa ešte istý čas používali ako synonymá.

Nová reprezentácia rusínskej menšiny na Slovensku, ktorá vzišla práve z odbojových zložiek, sa v povojnovej eufórii dala strhnúť istými priaznivými okolnosťami, uspokojila sa s priznaním občianskych a politických práv Rusínom a Ukrajincom a sústredila sa viac-menej na budovanie národnostných organizácií a inštitúcií bez toho, aby sa prirodzeným spôsobom doriešili kľúčové otázky tejto menšiny: jej skutočná národná identita a spisovný jazyk. Isteže, v období obmedzenej demokracie k tomu neboli ideálne podmienky, avšak po roku 1948 už neboli žiadne. Vysoký podiel aktívnych účastníkov odboja i komunistov v radoch minority a ich účasť vo verejnom živote ju celkom paradoxne urobili ešte zraniteľnejšou.

Po vytvorení UNRP a definitívnom rozhodnutí o zotrvaní rusínskej, resp. ukrajinskej menšiny na východnom Slovensku v rámci Československa sa hlavná pozornosť štátnych orgánov na centrálnej i regionálnej úrovni sústredila na odstraňovanie značných vojnových škôd a na riešenie veľmi zložitej hospodárskej a sociálnej situácie v severovýchodných okresoch Slovenska. Okresy Snina, Medzilaborce, Svidník a Stropkov, v ktorých žila rozhodujúca časť tunajších Rusínov, patrili totiž spolu so Sobrancami a niekoľkými okresmi na južnom Slovensku k tým, ktoré najviac utrpeli prechodom frontu. Bytový fond, ale aj hospodárske objekty a ich zariadenie boli z veľkej časti úplne zničené alebo veľmi vážne poškodené. Mimoriadne veľké straty boli zaznamenané v poľnohospodárstve, často viazlo zásobovanie obyvateľstva, a to aj v dôsledku rozrušenia komunikácií v regióne.

Celoštátne i slovenské národné orgány, rovnako aj národné výbory, prijali celý rad konkrétnych opatrení pre zvládnutie situácie v regióne a iniciatívne

si v tomto smere počínala aj UNRP. Napriek tomu, obnova v severných okresoch východného Slovenska postupovala veľmi pomalým tempom a pomoc zo štátnych fondov i z darov UNRRA zameraná hlavne na zmiernenie najaktuálnejších problémov bola málo účinná. Predstavitelia KSČ vinu pripisovali pasívnemu prístupu funkcionárov *Demokratickej strany* (DS) alebo nikdy nepreukázaným sabotážam zo strany súkromných firiem, avšak hlavnou príčinou boli objektívne okolnosti.

Finančné, materiálne, technické i dopravné možnosti štátu boli značne obmedzené, prejavovala sa aj určitá ťažkopádnosť nových úradníkov ľudovej správy i dočasných komisií, ktorí nemali žiadne skúsenosti z organizačnej a riadiacej práce a výnimkou neboli ani prejavy protekcionárstva a lokálpatriotizmu. Naopak, priaznivý vývoj charakterizoval oblasť kultúry rusínskej a ukrajinskej menšiny, hoci prekážkou bola nedoriešená otázka spisovného jazyka. Mimoriadne rýchle rástol najmä počet ukrajinských škôl, presnejšie národnostných škôl pre deti občanov rusínskej i ukrajinskej národnosti.

V ukrajinských národnostných školách sa spravidla vyučovalo rusky alebo sa ešte aj používalo tzv. jazyčie, ako nazývame umelú zmes cirkevno-slovenského jazyka, ruštiny a miestneho dialektu. V priebehu dvoch rokov sa počet ukrajinských škôl, presnejšie škôl, ktoré boli pod správou *Referátu pre ukrajinské školy*, zvýšil o 32 škôl, teda asi o 11,3 % Navyše, ďalšiemu zvyšovaniu počtu uvedených škôl prekážal nevyhovujúci stav školských budov, ale aj značný nedostatok kvalifikovaných učiteľov. Zakladanie ukrajinských škôl sa veľmi často dialo z iniciatívy školských orgánov menšiny a podľa náboženského vyznania obyvateľstva obcí, preto nie vždy sa zhodovalo s názormi a práním rodičov. Pripomínalo to rusifikáciu regiónu, ako tieto aktivity nazvali niektorí predstavitelia školskej správy. Takýto postup sa ukázal byť kontraproduktívny a situáciu na východnom Slovensku komplikoval.

Vedenie *Ukrajinského národného divadla* (UND) založeného v roku 1946 na družstevnom princípe, *Redakcie ukrajinského vysielania Československého rozhlasu*, ale aj organizátori aktivizácie menšiny v oblasti tlače, edičnej činnosti, literatúry a ľudového umenia sa očividne snažili zaradiť sa do tzv. pokrokového prúdu, veľmi pružne sa prispôbili novej spoločenskej realite a v tomto smere naznačili ďalšie perspektívy. Celý kultúrny život v regióne bol silne inšpirovaný ruskými, ale stále viac aj sovietskymi vzormi a postupne preberal aj isté prvky, ktoré pripomínali socialistický realizmus, aj keď sa jeho aktéri úplne nezbavili určitej živelnosti.

Národný pohyb rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva v povojnových rokoch 1945 až 1948 usmerňovala a reprezentovala UNRP. Rozhodne sa

výrazne zaslúžila o oživenie jeho národného života, o vytvorenie a rozvoj národnostného školstva a kultúry, ale v neposlednom rade tiež o nastoľovanie, pomenovanie aj riešenie dôležitých ekonomických, sociálnych, resp. kultúrnych otázok spojených s existenciou menšiny na Slovensku. Podstatne menej úspešná bola snaha UNRP v rokoch 1946 – 1948 docieľiť svoju kodifikáciu v právnom systéme novej republiky a právne zakotvenie alebo i rozšírenie existujúcich orgánov a inštitúcií. Súviselo to s celkovým vnímaním práv národnostných menšín ako istého dobrodenia zo strany väčšiny.

Na druhej strane, UNRP svoje úsilie o politicko-právne uznanie spájala niekedy s istými nerealistickými ambíciami a maximalistickými požiadavkami, ktorých naplnenie by viedlo k vzniku istého modelu exteritoriálnej kultúrnej autonómie, ba až k privilegovanému postaveniu Rusínov a Ukrajincov vo vzťahu k ostatným menšinám v republike. To bolo tak krátko po vojne absolútne neprijateľné a v rozpore s programom všetkých politických strán *Národného frontu*. Bolo totiž ešte v živej pamäti, že to boli požiadavky autonómie, ktorými sa v druhej polovici tridsiatych rokov začal proces vedúci napokon k rozbitiu republiky.

Okrem toho, KSČ mala svoje vlastné politické plány, ktorých realizácia predpokladala vytvorenie internacionálnej jednoty v radoch tak priemyselných ako i poľnohospodárskych robotníkov, preto inštitucionálne posilňovanie národného života menšinového obyvateľstva rozhodne nebolo v jej záujme, a to tým menej, že prípadné dezintegračné procesy na východe republiky by asi pravdepodobne vyvolali negatívne reakcie zo strany slovenských politických lídrov aj širokej verejnosti.

Prípadné uskutočnenie požiadaviek UNRP v hospodárskej, politickej alebo kultúrnej oblasti nezodpovedalo ani zámerom ostatných politických strán, ktoré sa snažili paralyzovať menšinový problém a v priebehu povojnových rokov skôr preferovať vlastenecké atribúty vnútornej politiky, Motívom pre také stanovisko bola pre ne tiež skutočnosť, že komunisti mali v ukrajinskom prostredí vždy silné pozície. Ani činnosť *Ukrajinsko-ruskej sekcie Demokratickej strany*, ktorá bola založená v auguste 1945, nedokázala túto realitu výrazne zmeniť, ba ani pozície vyrovnáť.

Akceptovaniu memoránd a žiadostí UNRP nepomohlo ani to, že Rusínov, resp. Ukrajincov na Slovensku prezentovala ako národ, často preferovala nacionálne hľadiská v personálnej práci, hlásala sociálnu homogénnosť, ako aj apriórnu pokrokovosť „ruského“ a ukrajinského obyvateľstva, zveličovala jeho zásluhy na oslobodení a obnovení republiky a posúvala ho do pozície garanta priateľských vzťahov so ZSSR. To na vládných miestach celkom

prirodzene vyvolávalo nervozitu, ktorá sa premietla aj do politického rozhodovania. Navyše, vo vedúcich kruhoch UNRP sa okrem komunistov a niekoľkých členov sekcie DS pohybovali aj politické osobnosti, ktoré sa v rokoch 1938 a 1939 v rôznej miere angažovali za pripojenie severovýchodného Slovenska k Podkarpatskej Rusi, a to i v čase, keď už hrozila jej anexia zo strany Maďarska či Poľska. Niektorí z nich, napríklad *V. Karaman*, *Dr. I. Pješčak*, *Dr. I. Židovský* a *P. Židovský* boli z týchto dôvodov po vojne sledovaní orgánmi bezpečnosti.

Predstavitelov politických a štátnych orgánov do istej miery iritovalo aj to, že napriek niekoľkým intervenciám zo strany SNR reprezentácia menšiny stále používala určité termíny a spojenia (*celonárodný zjazd*, *národná rada*, *Prjaševščina* a pod.), ktoré evokovali určité konotácie na nacionalistické hnutie rusínskych a ukrajinských politických strán z konca tridsiatych rokov 20. storočia spojené aj so separatizmom a iredentou, a preto v povojnových rokoch sa zdali byť neadekvátnymi. Istú rezervovanosť k hodnoteniu celej politickej činnosti UNRP a ďalších ukrajinských inštitúcií v tomto období vyvolávali aj rôzne aktivity oddielov *Ukrajinskej povstaleckej armády* (UPA) na severovýchode Slovenska.

Pôsobenie a kampaň proti banderovcom, prolongovanie lehoty pre podávanie žiadostí občanov o opciu sovietskeho občianstva, ale aj veľmi zložitá hospodárska a sociálna situácia súvisiaca s neúrodou, pomerne zdĺhavý priebeh povojnovej rekonštrukcie a tiež nedokončené riešenie otázky národnej orientácie rusínskeho obyvateľstva evidentne viedli tak v roku 1946 k narušeniu spoločenskej stability. Určité oslabenie dôvery ku KSČ umožnilo Demokratickej strane trochu pevnejšie sa uchytiť aj medzi Rusínmi a Ukrajincami na severovýchodnom Slovensku.

Vedenie DS najprv požadovalo reorganizáciu UNRP na princípe politickej parity, aby zvrátila dominantné postavenie členov KSS, ktoré dovtedy mali tak v predsedníctve, ako aj v pléne, resp. i v okresných orgánoch. Po víťazných voľbách v máji 1946 predstavitelia DS v UNRP dokonca neúspešne ašpirovali na väčšinové zastúpenie v týchto štruktúrach. Komunisti hlásiaci sa vtedy väčšinou k ukrajinskej národnosti však svoje pozície v regióne bez väčších problémov naďalej udržali. Veľmi dobre poznali prevládajúce nálady v radoch obyvateľstva a vedeli odhadnúť vývojové trendy v jeho každodennom živote, ba dokázali ich ovplyvňovať.

Politickú neistotu však zvyšovali rôzne, spravidla nepodložené fámy, ktoré evidentne vychádzali z nesprávnej interpretácie, a to nielen protokolu pripojeného k zmluve o odstúpení Podkarpatskej Rusi z 29. júna 1945,

ale najmä dohody medzi Československom a Sovietskym zväzom o opcii a vzájomnom presídlení z 10. júla 1946. Po určitých prieťahoch a niektorých nedorozumeniach napokon v zmysle oboch zmlúv do mája 1947 optovali aj presťahovalo sa do Sovietskeho zväzu 2841 rodín s počtom 12 401 osôb, z toho z východného Slovenska to bolo 2 665 rodín s počtom 12 015 osôb.

Hlavné smery činnosti UNRP v roku 1946 určili závery II. celonárodného zjazdu, ktorý sa uskutočnil 7. októbra 1945. Mal reprezentatívnejší a v tomto zmysle aj legitímnejší charakter než zakladajúce zhromaždenie z 1. marca 1945. Predchádzali mu totiž aj okresné konferencie a obecné zhromaždenia, ktoré volili delegátov podľa vopred stanoveného kľúča. Zjazdu sa napokon zúčastnilo 312 delegátov, ktorí zastupovali obyvateľstvo rusínskej alebo ukrajinskej národnosti zo šestnástich okresov. V centre pozornosti boli najmä aktuálne otázky, teda rekonštrukcia hospodárstva, industrializácia regiónu a politické zastúpenie menšiny v orgánoch republiky.

V rezolúcii zjazdu sa objavili ako hlavné požiadavky zriadenie ukrajinských referátov pri všetkých poverenstvách SNR a riešenie naliehavých hospodárskych i sociálnych problémov severovýchodných okresov. Malo sa to dosiahnuť hlavne premiestnením časti priemyselných kapacít z československo-nemeckého pohraničia, elektrifikáciou severovýchodných okresov, rozšírením železničnej siete, vytvorením ústredia poľnohospodárskych družstiev a tiež určitou komasáciou pôdy v horských oblastiach. Účastníci zjazdu vyjadrili želanie, aby sa za každú cenu zachovala jednota rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva bez ohľadu na rôzne politické presvedčenie a záujmy. Zjazd tiež zvolil 35 členné plénum UNRP a Predsedníctvo UNRP, ktoré tvorili predseda **V. Karaman**, podpredsedovia **P. Židovský** a **P. Babej**, generálny tajomník **I. Rohaľ** – **Il'kiv**, tajomník **D. Rojkovič**, jeho zástupca **V. Zavacký** a tiež pokladník **Jozef Zbihlej**.

Pravda, politický vývoj v prvých mesiacoch roku 1946 aj v tejto oblasti bol poznačený prípravou parlamentných volieb. Nebolo preto náhodou, že určitá časť reprezentácie rusínskej a ukrajinskej menšiny na čele s predsedom UNRP V. Karamanom koketovala i s myšlienkou založiť politickú stranu na národnom princípe, a tak lepšie presadzovať záujmy menšiny bez limitov, ktoré prinášalo členstvo jej príslušníkov v KSS či v DS. Na druhej strane, vznik novej politickej strany vo vtedajšom systéme vlastne tiež podliehal súhlasu *Slovenského národného frontu*, preto sa nedalo predpokladať, že sa najsilnejšie strany, KSS a DS, vzdajú dobrovoľne možnosti priamo pôsobiť na ukrajinské a rusínske obyvateľstvo a získavať ich voličské hlasy tým skôr, že isté pozície v tomto prostredí už objektívne mali.

V plnej miere to potvrdili výsledky volieb do Ústavodarného národného zhromaždenia 26. mája 1946 vo volebných okresoch s vyšším počtom voličov rusínskej alebo ukrajinskej národnosti, ktoré boli už na prvý pohľad odlišné v porovnaní s celoslovenským priemerom. Demokratická strana na Slovensku získala 62 % platných hlasov, na východnom Slovensku dokonca 69 %, avšak v rusínskych obciach len 50,5 % hlasov. Na druhej strane, KSS dostala v celoslovenskom meradle 30,3 % platných hlasov, na východe Slovenska len 24,7 %, avšak v sídlach s rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom dokonca 46,1 % voličských hlasov.

Už od začiatku roku 1946 sa UNRP pokúšala zvýšiť tiež svoj podiel na výkonnej a vládnej moci na Slovensku. S tým súvisel najmä iniciatívny návrh UNRP z januára 1946, aby pri Zbore povereníkov bol zriadený osobitný *Úrad pre záležitosti ukrajinského (ruského) obyvateľstva na Slovensku* s cieľom chrániť politické, hospodárske a kultúrne záujmy tunajších Ukrajincov a Rusínov. Konkrétne organizačné a vecné záležitosti mali byť síce dohodnuté dodatočne, predpokladalo sa však, že prednostu Úradu bude navrhovať UNRP a ten bude riadnym členom *Zboru povereníkov*. Predsedníctvo SNR však návrh UNRP ako neodôvodnený zamietlo.

Ďalšie aktivity UNRP smerujúce k zákonnému zakotveniu jej vlastnej existencie, ako aj fungovania ďalších inštitútov menšiny nemohli byť úspešné, pretože súviseli s riešením menšinovej otázky v Československu vôbec a ani špecifický prístup k Rusinom a Ukrajincom ako k slovanskej menšine nemohol riešenie problematiky ovplyvniť úplne zásadným spôsobom. Jednotný prístup *Národného frontu* k menšinovej otázke na jednej strane a, naopak, pretrvávajúca nejednoznačná národná identita a politicky diferencované postoje reprezentácie minority na strane druhej iste nemohli byť rovnocennými alternatívami..

Snaha *Ukrajinsko-ruskej sekcie DS* aspoň parciálne narušiť dominantné postavenie a oslabiť vplyv komunistov v UNRP asi nesledovala len mocenské ciele. Usudzujeme tak podľa toho, že II. zjazd ukrajinsko-ruskej sekcie, ktorý sa uskutočnil 22. februára 1947, naznačil zámer prípadne aj revidovať dovtedajšie definovanie menšiny, spresniť celkový profil a vyjasniť jej národnokultúrnu orientáciu. Prijatá rezolúcia na úseku politického života demonštrovala fakt, že delegáti uznávali československý štát, oceňovali tiež jeho zahraničnopolitické smerovanie na ZSSR, no zároveň žiadali právne uznanie a praktické uskutočnenie rovnoprávnosti Ukrajincov a Rusínov s národmi v republike.

Delegáti zjazdu tiež vyjadrovali odhodlanie naozaj brániť národné a kultúrne záujmy ukrajinského a rusínskeho obyvateľstva. UNRP síce akceptovali

ako najvyššiu reprezentáciu menšiny, avšak svoju účasť na jej činnosti podmieňovali rekonštrukciou jej orgánov podľa výsledkov volieb z 26. mája 1946. V oblasti hospodárskeho života sa účastníci zjazdu sekcie prihlásili k plnej podpore dvojročného plánu obnovy a rozvoja národného hospodárstva a požadovali premiestnenie istej časti ľahkého priemyslu do severných okresov východného Slovenska, rekonštrukciu vojnou zničených obcí, likvidáciu vojnových škôd a uvoľnenie viazaných vkladov v týchto okresoch.

Vzájomné spory medzi stúpenkami DS a KSS boli nepochybne určitou prekážkou pri presadzovaní záujmov minority prostredníctvom činnosti UNRP a ďalších inštitúcií. Situáciu sa podarilo aspoň čiastočne vyriešiť kompromisom. Na porade predstaviteľov oboch skupín 17. marca 1947, ktorá sa uskutočnila práve z iniciatívy Predsedníctva UNRP, bola uzavretá dohoda, podľa ktorej Predsedníctvo UNRP sa rozšírilo na jedenásť členov, pričom piati zastupovali Demokratickú stranu, štyria reprezentovali komunistov a dvaja boli nestraníkmi. V tomto zmysle sa novými členmi predsedníctva UNRP stali *Alexej Bogdanov*, *Igor Levkanič* a *Jozef Suchý* za Demokratickú stranu a *Vasil Kapišovský* za KSS. Funkcia generálneho tajomníka bola rozdelená na post organizačného tajomníka, ktorým zostal *Ivan Rohal-Ilkiv*, a na miesto ekonomického tajomníka, ktoré zaujal predseda ukrajinsko-ruskej sekcie DS *Viktor Zavacký*. Obe strany sa zároveň dohodli zmeny v pléne UNRP uskutočniť formou reorganizácie okresných výborov, a to podľa výsledkov volieb z 26. mája 1946.

V druhej polovici roku 1947 sa UNRP prednostne usilovala dosiahnuť ústavné zakotvenie národnostných práv „ruského a ukrajinského“ obyvateľstva a zákonné uznanie svojej vlastnej existencie a činnosti ďalších tých ustanovizní menšiny, ktoré v povojnových rokoch vznikli. Pravda, stupňujúce sa politické napätie nevytváralo pre menšinovú legislatívu vhodnú atmosféru. Predkladané osnovy zákonov a nariadení boli spravidla zamietnuté alebo presúvané na iný, neskorší termín. Na hospodárskom úseku UNRP predovšetkým očakávala ukončenie rekonštrukcie oblasti a praktické riešenie problému jej ekonomickej a sociálnej zaostalosti. V duchovnej sfére sa angažovala za materiálno-technické zabezpečenie rozvoja národnostného školstva a kultúry. Udalosti z februára 1948 však vývoj v Československu presunuli na celkom inú koľaj. UNRP a ďalšie inštitúcie menšiny prevzatie politickej moci do rúk KSČ v plnej miere akceptovali a aktívne podporovali. Pomerne skoro sa však ukázalo, že v nových pomeroch sa ich ambície nenaplnia.

2. Ukrajinská (rusínska) menšina na Slovensku v rokoch 1948-1989

Ukončenie II. svetovej vojny a obnovenie Československa vytvorili pre Rusínov a Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch slubné politické podmienky a perspektívy. Boli zastúpení v najvyšších zákonodarných zboroch a mali značné zastúpenie v personálnom zložení takmer všetkých orgánov KSS, v národných výboroch, v rôznych štátnych úradoch, v armáde, ale aj v bezpečnostných zložkách. Prišlo im nielen oživenie všeslovanských nálad, ale i autorita ZSSR a posilnenie ľavicových tendencií. Činnosť UNRP, RUŠ aj ukrajinských školských a kultúrnych inšpektorátov niesla určité znaky kultúrnej autonómie menšiny.

Tiež práca kultúrnych inštitúcií, akými boli novozaložené *Ukrajinské národné divadlo* (UND) v Prešove či obnovené ukrajinské vysielanie *Československého rozhlasu* z Bratislavy v novembri 1945, ale i všetky aktivity v oblasti tlače, edičnej činnosti, literatúry a ľudového umenia zaznamenali v tom čase značný rozvoj a naznačili ďalšie možnosti. V tomto zmysle označenie povojnového obdobia za roky kultúrno-osvetovej renesancie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku má svoje opodstatnenie. Pravda, v tejto súvislosti je nevyhnutné zdôrazniť, že používanej terminológii a názvom vtedajších inštitúcií úplne nezodpovedali ani obsah, ale ani intenzita národného povedomia v radoch menšiny. Ako sme ukázali, v dôsledku historického vývoja a špecifickej etnogenézy obyvateľstva pod Karpatmi a na priľahlom území Slovenska sa proces jeho nacionálneho konštituovania oneskoril. Preto rusínsky ľud tak v Podkarpatsku ako aj v severných okresoch východného Slovenska ani v povojnových rokoch nedisponoval ešte všetkými atribútmi novodobého národa.

Inteligencia, ktorá tradične váhala medzi veľkoruským (ruským), karpatoruským (rusínskym) a maloruským (ukrajinským) smerom nebola ani v tom čase jednotná, avšak rozhodnutie prišlo zvonku. Zmluva so ZSSR o Zakarpatskej Ukrajine dala vývoju v tejto sfére nielen jednoznačný, ukrajinský smer, ale zároveň nepriamo rozhodla o menšinovom štatúte Rusínov a Ukrajincov žijúcich na Slovensku. Menšinou sa tak stalo len rusínske a ukrajinské obyvateľstvo na severovýchodnom Slovensku, ktoré bolo vtedy už silne prestúpené etnicky, jazykovo a kultúrne blízkym slovenským národom. To spôsobilo, že národnouvedomovací proces v ďalšej fáze už prebiehal v netypických historických podmienkach i v národne oveľa vyzretelejšom slovenskom prostredí, čo, prirodzene, poznačilo jeho charakter a výsledky.

Po politickom prevrate vo februári 1948 predstavitelia vedenia komunistickej strany sa usilovali urýchliť riešenie otázky národnej orientácie a jazyka Rusínov napriek tomu, že ju uznali za ich vlastnú záležitosť. Jej otvorenosť totiž predstavovala prekážku pri snahe vtiesnať všetok národný pohyb menšiny len do oblasti kultúry, ako to vyplývalo z vtedajšej koncepcie národnostnej politiky. V tomto smere strane vyhovovala nerozhodnosť vedúcich činiteľov menšiny i pomerne ľahostajný postoj rusínskej verejnosti k týmto otázkam. Vyžiadané návrhy predstaviteľov minority, **Dr. Ivana Rohala-Ilkiva** a **Štefana Bunganiča**, podobne ako istá možnosť vytvorenia národnostného okruhu, neboli akceptované.

Zároveň bolo evidentné, že aktuálna je iba ukrajinská orientácia, pretože každé iné rozhodnutie by nielen odporovalo stanovisku *Komunistickej strany (bolševikov) Ukrajiny*, ktoré si osvojila *Komunistická internacionála* na V. kongrese v roku 1924, ale spochybňovalo tiež oprávnenosť odstúpenia Podkarpatskej Rusi, ktoré sa oficiálne zdôvodňovalo ukrajinskou národnostnou príslušnosťou rusínskeho obyvateľstva predvojnového Československa. Táto prepojenosť znemožňovala komunistom zachovať určitú historickú kontinuitu a ponechať tak národnému vývoju Rusínov jeho prirodzený ráz a demokratický charakter.

Medzi ľuďom severovýchodného Slovenska v tom čase naďalej prevládalo rusínske (karpatoruské) cistenie, ktoré bolo zvýraznené jeho gréckokatolíckym náboženským vyznaním. Identite vtedajších Rusínov chýbal silnejší etnický akcent, preto sa viac-menej spájala len s ich začlenením do určitého nábožensko-kultúrneho kontextu zdôrazneným ich tradičnou príslušnosťou ku gréckokatolíckej cirkvi. U časti inteligencie ešte prežívala ruská orientácia nadväzujúca na ideovú koncepciu národných buditeľov 19. storočia, ktoré boli neskôr oživené ruskou porevolučnou emigráciou. Paradoxne, najmenej zastúpený bol ukrajinský (maloruský) smer, ktorý na Slovensku, na rozdiel od Zakarpatska, nemal žiadnu tradíciu ani vplyvnejších reprezentantov.

Trom líniami národno-kultúrneho smerovania zodpovedal aj stav v jazykovej oblasti. V bežnej komunikácii sa skoro výlučne hovorilo miestnym dialektom, kým inteligencia, hlavne v oficiálnom styku, preferovala ruštinu. Literárny ukrajinský jazyk na Slovensku vlastne nikto neovládal. Z týchto dôvodov všeobecne uznaný spisovný jazyk Rusínov vlastne nejestvoval. Mnoho desaťročí bolo širšie využívané iba tzv. jazyčie zostavené zo slovných zásoby a sčasti aj gramatických pravidiel cirkevnej slovančiny, ruštiny a miestneho nárečia. Používalo sa aj pri písaní kníh, učebníc i pri vyučovaní, avšak k jeho všeobecnému uznaniu nedošlo. Snaha prijať za literárnu reč ruský jazyk mala síce mnoho stúpcov, bola však len núdzovým riešením

bez šancí na konsenzus. Rovnaký osud mali aj isté pokusy uzákoníť ľudové nárečie ako spisovný jazyk.

Za tejto situácie začali stranické a štátne orgány od jesene 1948 prípravy k presadeniu ukrajinskej jazykovej a kultúrnej orientácie rusínskeho obyvateľstva na Slovensku, ktoré je možno označiť termínom ukrajinizácia. Jej prvá fáza v rokoch 1948 - 1949 sa vyznačovala úsilím získať pre tento zámer lídrov menšiny, popularizovať ukrajinský jazyk a tiež iniciovať vznik kultúrno-osvetovej organizácie, ktorá by akceptovala novú koncepciu. Územné orgány KSČ na Slovensku preto začali viac poukazovať na neúnosnosť tolerovať akýsi dvojaký, t.j. „rusínsko-ukrajinský“ charakter obyvateľstva a používanie ruského aj ukrajinského jazyka. Vyvíjali nátlak predovšetkým na Predsedníctvo UNRP, najmä na členov KSČ v ňom, aby urýchlilo svoje definitívne rozhodnutie a uskutočnilo ho frontálnym spôsobom. Súčasne však pripravovali pôdu aj pre direktívny zásah.

V súvislosti so zavedením krajského zriadenia k 1. januáru 1949 zaničol RUŠ, ktorý vtedy už viedol **V. Kapišovský**. Činnosť ukončili i ukrajinské školské a kultúrne inšpektoráty, ktorých agendu prevzali ukrajinské oddelenia školských a kultúrnych referátov Krajského národného výboru (KNV) v Prešove a okresných národných výborov (ONV) v jednotlivých okresoch. Od začiatku roku 1949 tlačový orgán UNRP *Пряшевищина* uverejňoval stále viac príspevkov v ukrajinskom jazyku. UNRP tiež schválila návrh, aby od školského roku 1949/50 boli v podstate v ruských školách na Slovensku vo všetkých ročníkoch II. a III. stupňa zavedené týždenne dve hodiny ukrajinského jazyka.

Zároveň s tým sa začala kampaň s cieľom sprofanovať rusínske cítěnie a koncepciu rusínstva politicky zdiskreditovať ako dielo domácej a zahraničnej reakcie. Využívali sa tiež argumenty z predchádzajúcich rokov založené na stotožňovaní rusínskej národnej orientácie s hungarizmom a maďarónstvom. Pravda, postupné odpútavanie rusínskej inteligencie od tradičnej ruskej orientácie bolo z politického hľadiska náročnejšie, preto sa viedlo opatrnejšie a otvorenejšie invetkívy v tomto smere sa objavovali až v rokoch 1950 - 1951. Určitú úlohu zohrali i výsledky sčítania obyvateľstva k 1. marcu 1950. K rusínskej a ukrajinskej národnosti na Slovensku sa prihlásilo 48 231 ľudí, čo však v porovnaní s rokom 1930 znamenalo pokles asi o 50 %.

Pravda, ten bol do istej miery spôsobený hlavne objektívnymi príčinami. Do českého pohraničia po vojne odišlo asi 20 000 Rusínov, pričom ďalší sa do českých krajov dostávali v rámci organizovaného nábora pracovných síl. Dnes už istotne vieme, že viac než 12 000 príslušníkov menšiny optovalo občianstvo ZSSR a zvyšok úbytku bol zrejme výsledkom účelovej asimilácie.

Hoci pri sčítaní sa Rusíni ešte mohli prihlásiť k *ruskej* národnosti, vôbec sa už neuvádzala karpatoruská (rusínska) národnosť, ktorá v rubrike sčítacích hárkov v roku 1930 figurovala. Určitý vplyv na pokles počtu Rusínov mala asi aj snaha vyhnúť sa možnému zriadeniu ukrajinskej školy v obci, ale možno aj obava z vysídlenia do ZSSR alebo anexie územia, na ktorom žili.

Celkove asi 41 000 príslušníkov rusínskej a ukrajinskej menšiny žilo v siedmich severovýchodných okresoch, čo predstavovalo asi 93 % z ich celkového počtu na Slovensku. K „ruskej“, ktorou ale vtedy už bola „rusínska“ národnosť, sa hlásilo asi 80 %, k ukrajinskej národnosti 20 % tejto minority v regióne. Výsledky sčítania obyvateľstva podľa národnosti však vôbec neboli publikované, čo fakticky prispievalo k prežívaniu rôznych nepodložených a nerealistických predstáv na jednej strane a umožňovalo aj rozličné dezinterpretácie alebo zastieranie reality na strane druhej. Ukrajinizácia menšiny preto nebola jednoduchou úlohou.

„Medvediu službu“ ukrajinským „národnouvedomovacím“ snahám poskytla známa tzv. pravoslávna akcia. Násilné likvidovanie gréckokatolíckej cirkvi, ktorá mnohé desaťročia bola jedinou stálou inštitúciou Rusínov a mala veľkú autoritu v spoločenskom i národnom živote menšiny, so súčasným masovým administratívnym prevedením duchovných a veriacich do pravoslávnej cirkvi, bolo celkom zákonite pochopené ako útok nielen proti viere, ale tiež proti národnosti. Veľká časť Rusínov preto pravoslávie už z princípu neprijala, priklonila sa skôr k rímskokatolíckej cirkvi, odmietla aj ukrajinskú národnostnú príslušnosť a začala sa hlásiť k slovenskej národnosti.

Nemožno tiež zabúdať na skutočnosť, že etnonym „Ukrajinci“ sa vtedy vo vedomí ľudí nespájal s „*ľudom sovietskej Ukrajiny*“ ani s jeho „*pokrokovými tradíciami*“, ako sa to snažila prezentovať dobová propaganda a ako by si to priali exponenti nového režimu. Skôr vyvolával asociácie na nedávne negatívne skúsenosti s militantnými prejavmi ukrajinského nacionalizmu. Išlo o rôzne aktivity „*samostyjnykov*“ a „*sičovikov*“ z konca tridsiatych rokov, kolaboráciu s fašistickým Nemeckom v prvej fáze vojny či o činnosť ozbrojených skupín *Ukrajinskej povstaleckej armády* (UPA), tzv. banderovcov v povojnovom období. Určitú úlohu zohrali aj nepodložené fámy o eventúálnom vysťahovaní tunajších Ukrajincov do ZSSR alebo o možnom odstúpení nimi obývaného územia Slovenska Sovietskemu zväzu.

Získanie rusínskeho obyvateľstva pre ukrajinskú národnostnú príslušnosť začiatkom päťdesiatych rokov komplikovala aj skutočnosť, že vzhľadom na izolovanosť od centrálnej Ukrajiny bola ukrajinská kultúra na severovýchodnom Slovensku, a to i v radoch inteligencie, veľmi málo známou. Kontakty so sovietskou Ukrajinou v predvojnovom období neexistovali a propagátorom

ukrajinskej národnej kultúry bola len emigrácia, ktorá spravidla žila mimo regiónu. Tézy, že „vedecky a objektívne“ sú Rusíni na Slovensku v podstate Ukrajincami a ich nárečia sú preto len dialektmi ukrajinského jazyka, nevyznievali príliš presvedčivo a bez subjektívneho presvedčenia ľudí nemohli zmeniť ich národnú identitu.

Navyše, vierohodnosť propagandy spochybňovali nielen agitačné heslá proti rusínskej národnosti, ale najmä celková atmosféra rozličných ideových a politických kampaní, ktoré sa vtedy realizovali. Najväčším paradoxom však bolo, že ukrajinizácia sa do istej miery časovo prekrývala s ťažením KSS proti tzv. ukrajinskému buržoáznemu nacionalizmu, ktoré sa tiež premietlo do vtedajšieho politického, ideologického a kultúrneho života spoločnosti. Okrem toho, ukrajinizácia mala jednorazový charakter a jednoznačne v nej prevládli administratívne prístupy, preto bola skôr vnímaná ako ďalšie umelé zasahovanie do vývoja národnej identity rusínskeho etnika.

Príprava ukrajinizácie najrýchlejšie napredovala v školskej a kultúrnej oblasti, ktoré boli v rukách štátu a pod ideologickou kontrolou KSC. Krajský výbor KSS v Prešove v júni 1950 schválil ukrajinčinu ako vyučovací jazyk v I. ročníku dovedy najmä rusky vyučujúcich národných škôl. V roku 1951 bolo zastavené vydávanie prevažne rusky vychádzajúcich novín *Пряшевищина*. V jazyku ukrajinskom vydávané krajské noviny *Нове життя* boli mutáciou tlačového orgánu KV KSS v Prešove *Nový život*. Nový ukrajinský mesačník *Дружно вперед* vznikol ako orgán vytvárajúceho sa *Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich* (KZUP), ktorý mal nahradiť UNRP, pretože obsahom ani formou nezodpovedala novým pomerom.

Predsedníctvo ÚV KSS 28. júna 1952 prijalo uznesenie o zavedení ukrajinčiny ako vyučovacieho jazyka na všetkých národnostných školách, v ktorých sa dovedy vyučovalo rusky alebo sa využíval rusínsky dialekt. Išlo o rozhodujúce opatrenie, ktorým mal byť raz a navždy vyriešený problém „nacionálnej dezorientácie“ Rusínov. Zdá sa, že najvyššie orgány ignorovali skutočnosť, že medzi Rusínmi na severovýchodnom Slovensku v tom čase ešte ani povedomie ukrajinskej národnostnej príslušnosti nebolo rozšírené. Naopak, nie vždy jasné predstavy o národnej a kultúrnej identite Rusínov sa neraz zakladali práve na vymedzení sa voči Slovákom, Poliakom, ale aj Ukrajincom.

Aktéri ukrajinizácie sa spoliehali na masovopolitickú a kultúrno-osvetovú prácu medzi rusínskym obyvateľstvom, ale očakávania v tomto smere sa nenaplnili. Činnosť *Kultúrneho spolku ukrajinských pracujúcich* (KSUP) sa rozbíhala pomaly a len postupne nachádzala istý ohlas a vzbudzovala

väčší záujem. Vtedy preferované a často organizované prednášky boli totiž málo efektívnou formou utvárania ukrajinského národného vedomia. V tomto ohľade predsa len atraktívnejšie boli krúžky ľudovej umeleckej tvorivosti (LUT), ktoré ale združovali iba obmedzený okruh ľudí a na národné vedomie obyvateľstva mohli preto vplývať len veľmi sprostredkované. V školskom roku 1954/55 začali už pracovať krúžky ukrajinského jazyka. Vznikali však väčšinou pri školách či niektorých inštitúciách a širšie vrstvy society, zvlášť na vidieku, ovplyvňovali len v minimálnej miere.

Dôsledkom naznačených ťažkostí bolo, že ukrajinskú národnostnú príslušnosť aktívne akceptovala iba menšia časť rusínskeho obyvateľstva, najmä politicky angažovaní členovia KSČ, funkcionári, časť inteligencie a mládeže. Väčšinu ľudu v severných okresoch bývalého Prešovského kraja charakterizovala tak skôr istá národná vlačnosť, ktorá sa prejavovala najmä v indiferentnom vzťahu k otázke národnej príslušnosti, v ignorovaní ukrajinských kultúrno-politických a osvetových akcií, v otvorenom nezájme o členstvo a prácu v KSUP, ale tiež v odmietaní ukrajinského jazyka, tlače a kultúry i v úsilí posielat' deti do slovenských škôl.

Stranícke a štátne orgány jednotlivých stupňov sa touto otázkou pravidelne zaoberali, no ich analýza príčin tohto javu bola často povrchná. Hlavné dôvody videli v niekdajších neurovnaných národnostných pomeroch a v činnosti „*triednych nepriateľov*“. Prehliadali sa pritom príčiny vyplývajúce z podstaty a formy ukrajinizácie a jednoduché praktické dôvody spočívajúce v neznalosti ukrajinského jazyka a v pochybnostiach o jeho účelnosti. Najvyššie orgány KSČ túto problematiku analyzovali koncom roku 1955 a jej riešenie kontrolovali.

Na základe pokynov Politického byra ÚV KSČ z novembra 1955 bolo 3. decembra 1955 prijaté *Uznesenie Byra ÚV KSS o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v Československu s cieľom analyzovať príčiny veľmi nízkej úrovne národného vedomia ukrajinského obyvateľstva a prijať opatrenia na nápravu*. Byro ÚV KSS za základnú príčinu neutešeného stavu v tejto oblasti síce stále považovalo isté javy z čias „kapitalistickej minulosti“, ale poukázalo aj na skutočnosť, že stranícke a štátne orgány ešte neurobili všetko v záujme veci a dopúšťali sa chýb. Spočívali hlavne v tom, že buď podliehali tlaku zdola, a tak napomáhali asimilácii, alebo pristupovali k administratívnym metódam „*pozdvihovania národného povedomia*“

Uznesenia najvyšších straníckych orgánov, pravda, odhliadnuc od určitej dobovej terminológie, v podstate objektívne odrážali skutočný stav národného vedomia Ukrajincov žijúcich na Slovensku a naznačili aj určité cesty

na riešenie niektorých zjavných problémov. Na druhej strane, prílišným zdôraznením zodpovednosti KSC za slabú úroveň ukrajinského národného vedomia umožnili, aby sa z hodnotenia stavu a úsilia o prehĺbenie národného vedomia urobila politická kampaň, v rámci ktorej sa hľadali konkrétni viníci. Robil sa istý nátlak na členov KSC v ukrajinských obciach a často boli obviňovaní a osočovaní tí, ktorí pochádzali z rusínskeho prostredia, avšak hlásili sa k slovenskej národnosti. Tento ich postoj bol neraz charakterizovaný ako ľudu nepriateľská, až protisocialistická činnosť.

Výsledky snahy o zvýšenie úrovne národného povedomia ukrajinského obyvateľstva negatívne ovplyvnilo to, že zintenzívnenie politickovýchovnej práce sa vlastne koncentrovalo len v kultúrno-osvetovej oblasti, ktorá dovtedy najviac trpela formálnosťou. Na druhej strane, je ale nesporné, že kultúrno-osvetové zariadenia v celom Prešovskom kraji, zvlášť ukrajinské inštitúcie, evidentne posilnili zameranosť svojej činnosti práve aj na prehĺbovanie národného citenia, hrdosti a vlastenectva občanov ukrajinskej národnosti. Pravda, UND, *Poddukľanský ukrajinský ľudový súbor*, *Múzeum ukrajinskej kultúry*, *Ukrajinská redakcia umeleckej literatúry Slovenského vydavateľstva krásnej literatúry*, ale aj všetky masovokomunikačné prostriedky menšiny vyvíjali všestrannejšiu činnosť a museli plniť aj ďalšie úlohy.

Jednu z kľúčových úloh pri ukrajinizácii mal od začiatku zohrávať KSUP. Proces jeho konštituovania bol však mimoriadne zložitý a prebiehal súčasne s postupným odsúvaním, ba likvidovaním UNRP, čo plodilo značnú nedôveru k novej organizácii. Sporné rozhodnutie o dočasnom vylúčení inteligencie pri budovaní KSUP a tlaky vyšších orgánov plne zapojiť jeho miestne organizácie i okresné výbory do plnenia často málo populárnych politických úloh v obciach sa prejavili v organizačnej nepevnosti a v malej autorite spolku, zvlášť u vidieckeho obyvateľstva.

Za významný činiteľ, ktorý negatívne poznačil výslednosť procesu ukrajinizácie, považujeme aj to, že pre ukrajinskú národnú orientáciu sa nepodarilo získať početnú a vplyvnú tzv. starú inteligenciu. Zastávala väčšinou rusofilské alebo rusinofilské názory, od pravoslavizácie a ukrajinizácie sa dištancovala a postupne sa z národného hnutia menšiny úplne vytratila. Novú inteligenciu, ktorá sa začala presadzovať po oslobodení a po prevrate roku 1948, vyzdvihol už komunistický režim. Tá síce ukrajinský smer plne akceptovala a postavila sa na čelo národného života, chýbala jej však historická kontinuita s pôvodným kultúrnym a spoločenským prostredím. Preto nemohla získať prirodzenú autoritu medzi ľuďmi a účinnejšie naň vplyvať.

Výsledky sčítania ľudu k 1. marcu 1961 ukázali, že počet Ukrajincov a Rusov na Slovensku v päťdesiatych rokoch sa znížil absolútne o 36,1 % a re-

latívne dokonca o 57,3%. Tento údaj vypočítavame prirátaním priemerného prírastku obyvateľstva za celé sledované obdobie. Uvedené údaje fakticky ukázali, že snaha KSC a štátu usmerniť a urýchliť národný vývoj rusínskeho a ukrajinského etnika na Slovensku viedla len k dočasnému a parciálnemu úspechu. Objektívne posilnila zostupný trend jeho početnosti, ktorý v nasledujúcich rokoch urýchlili niektoré ďalšie skutočnosti.

V súlade so závermi celoštátnej konferencie KSC v roku 1960, ktorá neopodstatnene a jednostranne zvýraznila tézu o istom zblížovaní národov a národností, decízna sféra odsúdila národnostnú otázku do úzadia a operovala ňou len v značne redukovanej podobe, teda len ako s problémom ekonomického a kultúrneho vyrovnávania oblastí, ktorý si trúfala riešiť vlastne už existujúcimi hospodárskymi nástrojmi. Ústava ČSSR z 11. júla 1960 sa však vo vzťahu k etnickým menšinám obmedzila na zakotvenie jazykových a kultúrnych práv jednotlivých občanov a kolektívitu minorít v podstate úplne ignorovala.

Rusínsku a ukrajinskú menšinu citeľnejšie zasiahla administratívna reforma, ktorá zrušením Prešovského kraja a integrovaním menších okresov posilnila jej majorizovanie. Vo väčších celkoch sa totiž podiel občanov ukrajinskej národnosti prirodzene znižoval, preto sa prehliadali aj ich problémy. Počet ukrajinských škôl rapídne klesal a vo vývoji ich národnej identity sa stále výraznejšie prejavovali aj dôsledky urbanizácie, zmien v sociálnej štruktúre obyvateľstva, uzatvárania heterogénnych manželstiev, ale aj pôsobenia ďalších činiteľov prirodzenej asimilácie.

Na druhej strane, absolutizovanie niektorých pozitívnych výsledkov a progresívnych tendencií vo vývoji spoločnosti a vidina ďalších perspektív jej rozvoja viedli, okrem iného, tiež k istej liberalizácii v nadstavbovej sfére, ktorá však paradoxne začala reálnejšie reflektovať i mnohé nedostatky v hospodárskej a politickej oblasti. Ukázalo sa, že dogmatický prístup k ideológii a schematizovanie kultúrneho života ich vplyv na obyvateľstvo postupne paralyzovali a vyvolávali otvorejšiu kritiku. Narastajúca nespokojnosť sa začala prejavovať vo všetkých vrstvách spoločnosti a zasiahla aj ukrajinskú menšinu na Slovensku.

Obnovila sa diskusia o charaktere a smerovaní národno-kultúrneho vývoja minority. Dovtedy absolútne konformné prejavy jej reprezentácie vystriedala ostrá kritika dovtedajšej národnostnej, ekonomickej, cirkvnej, kultúrnej a školskej politiky, ktorú dovtedy evidentne jednoznačne podporovala a sčasti aj sama iniciatívne realizovala. Napriek tomu, v priebehu tzv. obrodného procesu od januára 1968 došlo už v júni k obnoveniu činnosti gréckokatolíckej cirkvi a ožil aj rusínsky smer v národnom hnutí.

Rusíni a Ukrajinci sa dožadovali politicko-právnych záruk národnostnej rovnoprávnosti, zvolania celonárodného kongresu, obnovenia UNR, ba aj priznania určitých autonómnych práv.

Sovietska okupácia Československa pozitívny proces rekonštituovania a posilňovania národnej identity Rusínov a Ukrajincov nielen násilne zastavila, ale stala sa istým medzníkom k pohybu opačného smerovania: denacionalizácie a slovakizácie. Jedným z mála zachovaných výsledkov tzv. pražskej jari pre Rusínov a Ukrajincov na Slovensku bolo opätovné povolenie činnosti gréckokatolíckej cirkvi. V tejto súvislosti je však potrebné poznamenať, že sa počas ilegality značne poslovenčila a prestala byť takou jednoznačnou oporou výlučne rusínskej či ukrajinskej menšiny, akou bola v minulosti. Oslabovali ju aj majetkové spory s pravoslávnu cirkvou i vnútorný zápas medzi rusínskou a slovenskou časťou cirkevnej hierarchie.

Výraznejší dosah malo tolerovanie termínu „*Rusín*“ podľa ústavného zákona číslo 144/1968 Zb. o postavení národností v ČSSR z 27. októbra 1968, hoci len vo forme istého synonyma názvu „*Ukrajinec*“. Je však možné, že i táto okolnosť sa podieľala na dočasnom zastavení poklesu početnosti Ukrajincov (Rusínov), aj keď svoju úlohu zrejme zohrali aj isté konjunkturálne motívy v súvislosti s posilnením prosovietskej propagandy oficiálnej politiky. Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1970 sa totiž na Slovensku k ukrajinskej (rusínskej) a ruskej národnosti prihlásilo 42 238 osôb, t. j. 1,0 % obyvateľstva. Znamená to, že v rokoch 1961 - 1970 sa počet Ukrajincov a Rusov na Slovensku zvýšil o 19,1 %, kým napríklad počet Maďarov len o 6,4 % a Slovákov o 9,4 %.

Pravda, záporných konzekvencií poaugustového vývoja bolo podstatne viac. Silná centralizácia v období tzv. normalizácie a konsolidácie zrelativizovala nielen obsah a význam federalizácie Československa, ale sformalizovala aj ústavným zákonom naznačený posun v postavení národnostných menšín. KSČ opätovne prevzala priame riadenie štátu a všetkých oblastí života spoločnosti, vrátane regulácie národnostných vzťahov. KZUP, rovnako ako *Csemadok*, bol vyčlenený z *Národného frontu* a podriadený *Ministerstvu kultúry SSR*. Išlo vlastne o totálnu depolitizáciu a ďalšie zúženie jeho činnosti a pôsobnosti. Kádrová čistka realizovaná formou výmeny členských legitímácií KSČ značne zdecimovala reprezentáciu i aktivistov menšiny, hlavne v oblasti školstva, vedy a kultúry, a to bez ohľadu na ich rusínsku či ukrajinskú orientáciu.

Vedenie KSČ a štátu sa stotožnilo s ideou zblížovania národov a národností a s ilúziou o vytváraní sa nového historického spoločenstva, „česko-

slovenského socialistického ľudu“, čo eo ipso, odsúvalo národnostnú otázku z programu dňa. Ak k tomu pripočítame aj výrazný pokles autority ZSSR, ďalšie oslabenie všeslovenskej myšlienky a istú diskreditáciu celého systému „reálneho socializmu“ a „tábora mieru“, nemôže nás účelové odnárodňovanie Rusínov a Ukrajincov v žiadnom prípade prekvapiť. Prejavilo sa predovšetkým postupným rozpadom siete ukrajinských škôl a ďalším obmedzením pôsobenia a vplyvu ukrajinských kultúrnych inštitúcií.

Je paradoxné, že aj pozitívne stránky vývoja v sedemdesiatych rokoch, akými boli nárast investícií, zvyšovanie príjmov i rast dotácií kultúrnym zväzom, fakticky tiež nepriamo postihli ukrajinskú (rusínsku) národnosť. Prispeli totiž k urýchleniu rozptýlenosti minoritnej pospolitosti, k zvýšeniu sociálnej mobility, ale i k úniku z frustrujúceho politického prostredia do súkromia a malých neformálnych skupín. V spoločenskej praxi to okrem iného vyvolávalo nielen pasívny, dezinteresaný postoj k mnohým politickým a sociálnym javom, ale často aj rezignovanie na etnickú emancipáciu.

Podľa sčítania obyvateľstva k 1. novembru 1980 žilo na Slovensku už len 36 850 Ukrajincov (Rusínov) a Rusov, teda 0,7 % z celkového počtu jeho obyvateľstva. V porovnaní s rokom 1970 to predstavuje absolútny pokles o 7,1 % a v relatívnom zmysle, s prihliadnutím na prírastok obyvateľstva Slovenska (10,1 %), dokonca o 17,8 %. Uvedený demografický jav sa prejavoval aj v ďalšom období, ktoré sa vyznačovalo politickou apatiou a prehĺbením morálneho úpadku spoločnosti. V týchto podmienkach už prirodzená asimilácia Ukrajincov (Rusínov) začala nadobúdať hrozivé rozmery. Napríklad, kým v prvej polovici osemdesiatych rokov priemerný ročný prírastok obyvateľstva Slovenska predstavoval 7,18 %, u ukrajinskej (rusínskej) menšiny to bolo len 3,72 %.

Významným impulzom pre prekonanie celospoločenskej stagnácie v republike bola tzv. „perestrojka“ v ZSSR. Išlo o politiku ekonomických reforiem a celkovej demokratizácie spoločnosti uskutočňovanú novým vedením KSSZ na čele s M. S. Gorbačovom od roku 1985. Z nášho hľadiska zvlášť inšpiratívnou bola kritika nedostatkov pri uplatňovaní marxisticko-leninského riešenia národnostnej otázky v Sovietskom zväze. Takmer všetky jeho úspechy sa ukázali byť chimérou a v podmienkach Československa tomu nebolo inak. Konzervatívny režim reprezentovalo málo invenčné a ťažkopádne vedenie ÚV KSČ, ktoré chcelo uchovať totalitný systém a neuznávalo žiadne kompromisy. Činnosť odporcov stále ťažšie obhájitelnej politiky bola preto rekriminovaná a proti disidentom štát nasadzoval represívne orgány.

Aj národnostný život Ukrajincov (Rusínov) bol v tomto zmysle výrazne limitovaný. Jedinou zmenou uskutočnenou po roku 1985 bolo vari len opätovné prijatie *KZUP* (spolu s *Csemadokom*) do *Národného frontu* od 1. januára 1987. Všetky národnostné práva ukrajinskej (rusínskej) menšiny zostali v podstate redukované na kultúrnu oblasť, ktorá mala prekryť aj všetky nedostatky jestvujúce v postavení tejto minority, ale aj nejasnosti v rozhodujúcich otázkach jej ďalšieho vývoja. Ich úplné otvorenie a možnosti adekvátneho riešenia priniesla až novembrová revolúcia v roku 1989.

Výber z použitej a odporúčanej literatúry

ACSÁDY, Ignác. *Dejiny poddanstva v Uhorsku*. Preklad Štefan Janšák. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1955, 445 s.

BAJCURA, Ivan. Hlavné výsledky v riešení národnostnej otázky na východnom Slovensku. In *Zborník prác učiteľov Ústavu ML UPJŠ II*. Košice: Ústav marxizmu-leninizmu UPJŠ, 1984, s. 79-98.

BAJCURA, Ivan. Národnostné menšiny v politike KSČ. In BRIŠKÁR, Juraj (ed.). *Národnostná otázka a mládež v politike KSČ*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1983, s. 9-29.

BAJCURA, Ivan. Postavenie a tendencie vývinu národnostných menšín v socialistickej Československu. In PŘIKRYL, František (ed.). *Národnostné vzťahy v socialistickej Československu*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1976, s. 342-400.

BAJCURA, Ivan. *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, 214 s.

БАЙЦУРА, Тамара. *Иван Семёнович Орлай: жизнь и деятельность*. Bratislava; Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1977, 235 s.

БАЙЦУРА, Тамара. *Юрий Иванович Венелин*. Bratislava; Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1968, 305 s.

БАЙЦУРА, Тамара. *Закарпатскоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века*. Bratislava; Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1971, 229 s.

БАЛАГУРІ, Едуард Альбертович. Заселення та етнокультурні процеси в українських Карпатах : I млн до н. е. – початок I тис. н. е. In ЧУЧКА, Павло (ed). *Українськи Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції «Українськи Карпати : етнос, історія, культура»*. Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993, s. 27-41.

БАРАН, Олександр. *Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939-41 рр.* Нью Йорк – Чикаго – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999, s. 49-62.

BARNOVSKÝ, Michal. K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. In *Historický časopis*, roč. 44, 1996, č. 1, s. 64-82.

BARNOVSKÝ, Michal. Niekoľko poznámok k stranícko-politickej štruktúre na Podkarpatskej Rusi. In GONĚC, Vladimír. (ed.). *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 83-92.

BEŇKO, Ján. K problematike osídlenia a doosídľovania Slovenska. In *Historický zborník 7*. Martin: Matica slovenská, 1997, s. 27-36.

БЕСКИД, Николай Алаксандович. *Карпаторусская древность*. Ужгород: Издание лит. общ. им. А. Духновича, 1928, 160 s.

BESKID, Nikolaj Alexandrovič. *Karpatorusskaja pravda s sem kartami*. Homestead, Pa: Izdaniye red. „Amerikanskoho russkoho viestnika“, 1932, 290 s.

БЕСКИД, Николай Александрович. *Карпатская Русь*. Преšov: Издательство св.Николая, 1920, 152 s.

BOVÁK, Ján – ŠUTAJ, Štefan. *Obnova vojnu zničených obcí východného Slovenska v rokoch 1946-1948*. In *Historica Capatica 12*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1981, s. 33-60.

БОЛДИЖАР, Михайло – МОСНІ, Петер. *Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини*. Ужгород: УжНУ, 2002, 240 s.

БОЛДИЖАР, Михайло Миколайович. *Краю мій рідний : Науково-популярні нариси з історії Закарпаття*. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління комітету інформації, 1998, 232 s.

BRANDEJS, Jan. *Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918-1935*. In ZATLOUKAL, Jaroslav (ed.). *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*. Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, 1936, s. 72-88.

BROD, Toman. *Československo a Sovětský svaz 1939-1945 : Moskva – objetí a pouto*. Praha: Listopad, 1992, 458 s.

ČADA, František. *Jazyková otázka na Slovensku a Podkarpatské Rusi v historickém vývoji*. In *Československá vlastivěda*, sv. 5, 1931, s. 193-209.

DANILÁK, Michal. *Hospodárske a sociálne pomery na severovýchodnom Slovensku v 2. polovici 19. storočia*. In ŠVORC, Peter (ed.). *MUDr. Ludovít Markušovský a jeho doba*. Prešov: Universum, 1993, s. 182-192.

DANILÁK, Michal. *Ukrajinci východného Slovenska na začiatku 20. storočia*. In *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae : História III*. Prešov: Filozofická fakulta UPJŠ, 1994, s. 97-110.

DEÁK, Ladislav. *Hra o Slovensko : Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 - 1939*. Bratislava: Veda, 1991, 258 s.

ДОБОШ, Степан. *Адольф Иванович Добрянский : Очерк жизни и деятельности*. Преšov: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1956, 164 s.

DRAHNÝ, Václav. *Zemědělství v Pokarpatské Rusi*. In CHMELÁŘ, Josef - KLÍMA, Stanislav-NEČAS, Jaromír. (eds.). *Podkarpatská Rus: Obraz poměrů přírodních, hospodářských, politických, církevních, jazykových a osvětových s 53 ilustracemi a 2 mapami*. Praha: Orbis, 1923, s. 41-59.

DROZD Vlastimír. *Dejiny gréckokatolíkov od Užhorodskej únie po erigovanie Prešovskej eparchie*. Svidník: sine editore, 2004, 88 s.

DUDÁŠ, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires: Zahraničná Matica slovenská, 1970, 238 s.

ФЕДАКА, Павло. *Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Руси-України : 1920-1939*. Ужгород: Просвіта, 1991, 341 s.

ФЕДАКА, Сергій Дмитрович. *Хроника Карпатської України*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004, 80 s.

FEDOR, Michal. Michail Andrejevič Balugjanskij. In *Slovenské štúdie 3*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, Sekcia spoločenských vied, 1960, s. 497-531.

GABRIEL, František. Přehled vývoje sociálně-hospodářských poměrů na Podkarpatské Rusi v minulosti. In ZATLOUKAL J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 43-52.

GAJDOŠ, Marián. K sociálnym a hospodárskym pomerom na území severovýchodného Slovenska po oslobodení v rokoch 1945 – 1948. In *Nové obzory 29*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1987, s. 33-46.

GAJDOŠ, Marián. Rusini (Ukrajinci) na Slovensku po roku 1989. In GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav (eds.). *Etnické minority na Slovensku : história, súčasnosť, perspektívy*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 82-93.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky*. Prešov: Universum, 2013, 256 s.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš. *Rusini/Ukrajinci v zrkadle polstoročia : Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Prešov: Universum, 1999, 157 s.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, 186 s.

HADŽEGA, Vasiľ. Přehled církevních dějin na Podkarpatské Rusi. In ZATLOUKAL, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 270-278.

HALAGA, Ondrej, R. *Slovenské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci (De colonisatione Slavorum in regione Tisciae et de Slovacia orientaliibus graeci ritus catholicis)*. Košice: Svojina, 1947, 135 s.

ГАПАК, Павол. Внески до історії українців в Угорщині у другій половині XIX і початком XX століть. In *Дукля*, роč. 5, 1957, č. 2 – č. 3.

HARAKSIM, L. Hnutie Ukrajincov Zakarpatska a východného Slovenska a myšlienka slovenskej vzájomnosti. In *Historický časopis*, роč. 8, 1960, č. 2-3, s. 360-374.

HARAKSIM, Ľudovít. *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1961, 200 s.

HARAKSIM, Ľudovít. Obrodzenie Rusínov. In BARNA, Fedor (ed.). *Rusíni: Otázky dejín a kultúry : Zborník referátov z vedeckej konferencie Rusíni v dobe slovanského obrodzenia*. Prešov: Rusínska obroda, 1994, s. 79-94.

HARAKSIM, Ľudovít. Užhorodská únia a východné Slovensko. In *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 2, s. 194-206.

HARAKSIM, Ľudovít. „Zlatý vek“ biskupa A. Bačinského a obrodenské obdobie A. Duchnoviča – dve epochy dejín Rusínov. In DORUĽA, Ján (ed.). *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 10-36.

HAVLÍK, Lubomír. K otázke národnosti na území Velké Moravy. In *Historický časopis*, roč. 5, 1957, č. 4, s. 494- 513.

ГОДЬМАШ, Петр - ГОДЬМАШ, Сергей. *Подкарпатская Русь и Украина*. Ужгород: Патент, 2003, 388 s.

HOLEC, Roman. Postoj Čechov a Slovákov k Rusínom v predvečer prvej svetovej vojny. In GONĚC, V. (ed.). *Česko-slovenská ročenka 1997*, s. 29-37.

HOLOTÍK, Ľudovít- TIBENSKÝ, Ján (eds.). *Dejiny Slovenska I : Od najstarších čias do roku 1848*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1961, 525 s.

HOMIŠINOVÁ, Mária. Otázka etnonyma a identifikácie rusínskej-ukrajinskej minority na Slovensku z pohľadu samotných príslušníkov minority : výsledky empirického predvýskumu. In *Človek a spoločnosť*, roč. 3, 2003, č. 3. (www.saske.sk/cs)

HORVÁTH, Pavol. O účasti poddaných v protihabsburských stavovských povstaniach. In *Historický časopis*, roč. 27, 1979, č. 3, s. 357-368.

HRABEC, Miroslav. Marmarošský proces a jeho podstata. In ZATLOUKAL, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 57-60.

ГРАНЧАК, Иван Михайлович et al. *Нариси історії Закарпаття : Том I (з найдабніших часів до року)*. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993, 436 s.

ГРАНЧАК, I. M. et al. *Нариси історії Закарпаття : Том II (1918-1945)*. Ужгород: Закарпаття, 1995, 664 s.

HÚŠČAVA, Alexander. O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na začiatku 15. storočia. In *Historické štúdie 2*. Bratislava: Historický ústav SAV, 1956, s. 181-215.

JIRKOVSKÝ, Josef. Pozemková reforma na Podkarpatské Rusi. In ZATLOUKAL, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 145-149.

KADLEC, Karel. *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1916, 528 s.

КАПРАЛЬ, Михайль. *Подкарпатское Общество Наукъ*. Ужгород: ПоліПрінт, 2002, 169 s.

KLÍMA, Stanislav. Zeměpisný obraz Podkarpatské Rusi. In CHMELÁŘ, J.- KLÍMA, S.- NEČAS, J. (eds): *Podkarpatská Rus*, s. 17-26.

КЛИНЧЕНКО, Тетяна В. Українські поселення в Угорщині. In ЧУЧКА, П. (ed). *Українськи Карпати*, s. 235-243.

KOLÁŘ, František. Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci. In: GONĚC, V. (ed.). *Česko-slovenská historická ročenka 1997*, s. 61-68.

KONEČNI, S. *Kapitoly z istoriji Rusyniv na Sloveňš'ku v konteksti rozvoja karpats'kych Rusyniv od najstaršych časiv*. Prjašiv: Rusyn i Narodny novynky, 2009, 190 s.

KONEČNÝ, Stanislav. Politické strany v národnom hnutí karpatských Rusínov. In KOPOROVÁ, Kvetoslava (ed.). *Studium Carpato-Ruthenorum 2011 : Študiji z karpatorusynistiki*. Prjašiv: Prjašivska univerzita v Prjašovi; Institut rusyňskoho jazyka i kultury, 2011, s. 6-22.

KONEČNÝ, Stanislav. Rusíni na Slovensku v dvadsiatom storočí. In KOPOROVÁ, K.(ed.). *Studium Carpato-Ruthenorum 2009*, s. 25-41.

KONEČNÝ, S. Rusíni v prelomoch dvoch tisícročí. In PLIŠKOVÁ, Anna (ed.). *Rusínska kultúra a školstvo po roku 1989 : Zborník vedeckých a vedecko-populárnych príspevkov I*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove; Ústav rusínskeho jazyka a kultúry, 2008, s. 5-37.

КОНДРАТОВИЧ, Иреней Михайлович. *Исторія Подкарпатскої Русі для народа*. Ужгород: Видавництво товариства „Просвіта“, 1924, 113 s.

KÓNÝA, Peter. *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi I. : od praveku do roku 1918*. Prešov: Metodické centrum, 1996, 57 s.

KOPOROVÁ, Kvetoslava. Spolky a organizácie v rusínskom národnom hnutí: tradície a súčasnosť. In PLIŠKOVÁ, Anna (ed.). *Rusínska kultúra a školstvo po roku 1989*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Ústav rusínskeho jazyka a kultúry PU, 2008, s. 38-58.

КОВАЧ, Андрій. До проблеми словацько-українських міжнаціональних взаємин. In ЧУЧКА, П. (ed). *Українськи Карпати*, s. 244-250.

KOVÁČ, Andrej. *Košický vládný program*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977, 139 s.

КОВАЧ, Андрій. Національна політика Словацької республіки по відношенню до русинів-українців (1939 - 1945 рр.). In *Жовтень і українська культура : Збірник Культурної Спілки Українських Трудящих*. Пряшів: КСУТ, 1968, s. 132-144.

KOVAČ, Andrej. Postavenie občanov ukrajinskej národnosti v Československu do druhej svetovej vojny, účasť v národnooslobodzovacom boji a na výstavbe socialistickej spoločnosti. In ČORNÝ, Michal (ed.). *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1975, s. 142-151.

KOVAČ, Peter. Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In PEKÁR, Martin (ed.). *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, s. 112-126.

KOŽMÍNOVÁ, Amalie. *Podkarpatská Rus : Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národnostné*. Praha: Dr. R. Robosil, 1922, (reedícia 2007), 122 s.

KREMPA, Ivan. *Cesta k jednotné revoluční straně v Československu*. Praha: Horizont, 1981, 244 s.

KREMPA, Ivan. *Za internacionálnu jednotu revolučného hnutia v Československu : Podiel slovenského a zakarpatského robotníckeho hnutia na utvorení KSČ (1919 - 1921)*. Bratislava: Pravda, 1975, 420 s.

KRIVSKIJ, Ivan. Vliv ukrajinských emigrantů na podkarpatorusínskou komunitu. BALCAR, Miroslav (ed). *Vznik ČSR a Podkarpatská Rus : Sborník z mezinárodní konference v Praze*. Praha: Česká expedice, 1999, s. 23-27.

KUČEROVÁ, Kvetoslava. Etnické zmeny na Slovensku od 16. do polovice 18. storočia. In *Historický časopis*, roč. 31, 1983, č. 4, s. 523-543.

LATKO, Ivan (ed.). *Dokumenty o Podkarpatské Rusi*. Užhorod: Klub T. G. Masaryka; Zakarpatský spolek pro ochranu památek; Užhorodská společnost české kultury J. A. Komenského; Užhorodský spolek Slovaků, 2008, 89 s.

МАГОЧІЙ, Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848-1948)*. Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994, 296 s.

MAGOCSI, Paul Robert. *Rusíni na Slovensku : Historický prehľad*. Prešov: Rusínska obroda, 1994, 214 s.

МАКАРА Микола Петрович - МИГОВИЧ, Иван Иванович. *Карпатами поріднені : Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких везаємин*. Ужгород: Патент, 1997, 78 s.

МАКАРА, Микола Петрович. *Закарпатська Україна : шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.)*. Ужгород: Ужгородський державний університет; Закарпатська обласна рада народних депутатів, 1995, 108 s.

MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel et alii. *Politické strany : Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004. I. díl: Období 1861-1938*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2005, s. 958-959.

MARSINA, Richard – MAREK, Miloš. *Tatársky vpád*. Bratislava: Rak, 2008, 168 s.

- МАТОЛА, Рудолф. *Исторія церкви. Ужгород*: Видавельство В. Падыка, 2005, 520 s.
- MATULA, Vladimír.- VOZÁR, Jozef et al. *Dejiny Slovenska II (1526-1848)*. Bratislava: Veda, 1987, 845 s.
- MEJGEŠ, Michal. Pravoslávne hnutí v Podkarpatské Rusi. In CHMELÁŘ, J.- KLÍMA, S. – NEČAS, J.(eds.) *Podkarpatská Rus*, s. 113-116.
- MESÁROŠ, Július et al. *Dejiny Slovenska II: Od roku 1848 do roku 1900*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1968, 647 s.
- NEČAS, Jaromír. Průmysl Podkarpatské Rusi. In CHMELÁŘ, J.- KLÍMA, S.- NEČAS, J. (eds.). *Podkarpatská Rus*, s. 79-87.
- NIEDERLE, Lubor. *Rukověť slovanských starožitností*. Praha: Československá akademie věd, 1953, s. 150-176.
- ПАНЬКО, Юрій. Історія одної легенди. In СОПОЛИГА, Мирослав (ed.). *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику 17*. Bratislava; Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1991, s. 275-301.
- ПАНЬКО, Юрій. *Князь Лаборець в художній літературі : Художні твори о князіві Лаборціві*. Пряшів: Русинська оброда на Словенську, 2008, 136 s.
- ПАП, Степан. *Історія Закарпаття : Том I*. Івано-Франківцк: Видавництво «Нова Зоря», 2001, 556 s.
- ПАП, Степан. *Історія Закарпаття : Том II*. Івано-Франківск: Видавництво «Нова Зоря», 2002, 443 s.
- ПАП, Степан. *Історія Закарпаття : Том III*. Івано-Франківск: Видавництво «Нова Зоря», 2003, 644 s.
- PAŽUR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, 204 s.
- PERFECKIJ, Eugen. Kniže Fedor Koriatovič Mukačevský. In *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave*, roč. 1, 1922, č. 6, s. 128-132.
- PERFECKIJ, Eugen. Přehled dějin Podkarpatské Rusi. In CHMELÁŘ, J.- KLÍMA, S.-NEČAS, J. (eds.). *Podkarpatská Rus*, s. 88-93.
- ПЕРФЕЦКИЙ Евгений. *Василь Тарасович, єпископ Мукачевський. Науковий збірник Товариства «Просвіта» 2*. Ужгород, 1923, s. 84-92.
- PERFECKIJ, Eugen. Východní církvev Podkarpatské Rusi v nejstarší době. In CHMELÁŘ, J. – KLÍMA, S. – NEČAS, J. (eds.). *Podkarpatská Rus*, 1923, s. 94-98.
- PEŠICE, Josef. Národní školství na Podkarpatské Rusi. In ZATLOUKAL, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 262-266.

PLIŠKOVÁ, Anna. Rusíni ako terminologický či národnostný problém strednej Európy? In *Človek a spoločnosť*, roč. 3, 2003, č. 3. (www.saske.sk/cas)

ПЛИШКОВА, Анна. *Русинський язык на Словеньску : Короткий нарис історії і сучасності*. Пряшів: Сцітовий конгрес Русинів, 2008, 202 s.

ПОП, Димитрій Іванович. *Історія Подкарпатської Русі*. Ужгород, 2005, 262 s.

POP, Ivan. *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, 534 s.

POP, Ivan. *Malé dějiny Rusínov*. Bratislava: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 139 s.

POP, Ivan. *Podkarpatská Rus*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, 190 s.

POP, Ivan. *Podkarpatská Rus: osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha: Nakladatelství Libri, 2008, 311 s.

ПОП, Іван Іванович. Русини в славянським світі. In BARNA, F. (ed.). *Rusíni : otázky dejín a kultúry*, s. 9-18.

ПОП, Іван. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001, 430 s.

POTAŠ, Marián. *Dar lásky : Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov: Vydavateľstvo USPO Peter Smolík, 1999, 379 s.

RATKOŠ, Peter. Ohlas uhorskej roľníckej vojny r. 1514 na území Slovenska. In *Nové obzory 17*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 125 a n.

RATKOŠ, Peter. Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In *Historické štúdie*, roč. 24, 1980, s. 181-224.

RATKOŠ, Peter. Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14.-17. storočí. In *Nové obzory 26*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, s. 143-151.

RAUŠER, Alois. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In ZATLOUKAL, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 69-72.

REBRO, Karol. *Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Josefa II*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, 1959, 666 s.

RIČALKA, Michal. Rozvoj vzdelanostnej úrovne ukrajinského obyvateľstva v ČSSR od roku 1945. In ČORNÝ, M. (ed.). *Socialistickou cestou*, s. 76-104.

РУДЛОВЧАК, Олена Михайлівна. Пргашівське Товариство св. Йоанна Хрестителя. In *Карпатський світ*, 1993, ч. 1, s. 4-62.

РУДЛОВЧАК, Олена Михайлівна. *Ю. Ставровський-Попрадов: Життя, творчість, твори*. Bratislava; Prešov: SPN; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1984, 206 s.

РУСИН, Омелян. Економіка Закарпатської України у 1919-1939 роках. In: MUŠINKA, M. (ed.): *Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919-1939)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2000, s. 73-80.

SOKOLOVÁ, Gabriela et al. *Soudobé tendence vývoje národností ČSSR*. Praha : Academia, 1987, 215 s.

SUCHÝ, Michal. Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaya. In *Historický časopis*, roč. 18, 1970, č. 1, s. 161-174.

SUCHÝ, Michal. Úlohy habsburskej monarchie a protihabsburské stavovské povstania. In *Historický časopis*, roč. 23, 1975, č. 1, s. 73-111.

SUŠKO, Ladislav. Podkarpatská Rus ako autonómna krajina pomníchovskej – druhej ČSR. In: GONĚC, V. (ed.). *Česko-slovenská historická ročenka 1997*, s. 145-164.

SUŠKO, Ladislav. Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine v období od septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939. *Československý časopis historický*, roč. 21, 1973, č. 2, s. 161-197.

ШЛЕПЕЦЬКИЙ, Андрій. Мукачівський єпископ Андрій Федорович Бачинський та його послання. In ЧАБІНЯК, Іван (ed.): *Науковий збірник Музею Української культури у Свіднику 3*. Bratislava; Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo; Oddelenie ukrajinskej literatúry, 1967, s. 229 a n.

ŠMIGEL, Michal. *Banderovci na Slovensku 1945 – 1947: Niektoré aspekty pôsobenia jednotiek Ukrajinskej povstaleckej armády na území krajiny*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela; Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, 196 s.

ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opcia : Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946*. Prešov: Koordinačný výbor reoptantov Slovenskej republiky v Prešove, 2005, 276 s.

ŠPIESZ, Anton. Vývoj agrárnych pomerov v strednej a východnej Európe v novoveku a problém existencie nevoľníctva na našom území. In *Historický časopis*, roč. 15, 1967, č. 4, s. 512 a n.

ŠTURÁK, Peter. *Dejiny gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945 – 1989*. Prešov: Náboženské vydavateľstvo PETRA, 1999, 197 s.

ŠUTAJ, Štefan. Ukrajinská otázka v politike Komunistickej strany Československa v rokoch 1945 - 1985. In GAJDOŠ, M. (ed.). *Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1989, s. 73-106.

ШТУМПФ-БЕНЕДЕК, Андраш. *Русины, gens fidelissima*. Ужгород: ПоліПрінт, 2001, 175 s.

ŠVORC, Peter. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919-1939)*. Prešov: Universum, 2003, 422 s.

ŠVORC, Peter. *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi II. (1918 - 1946)*. Prešov: Metodické centrum, 1996, 71 s.

ŠVORC, Peter. Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR (1918-1920). In GONĚC, V. (ed.). *Česko-slovenská historická ročenka 1997*, s. 39-60.

ŠVORC, Peter. Zakarpatsko v rokoch 1918-1946. In *Zakarpatsko*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1995, s. 119-150.

ŠVORC, Peter. *Zakliata krajina : Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Prešov: Universum, 1996, 126 s.

TAJTÁK, Ladislav. *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1972, 159 s.

TICHÝ František. Dejiny podkarpatsko-ruského literárneho spolku prešovského. In *Slovenské pohľady*, roč. 40, 1924, č. 6-8, s. 468-471.

ТОКАР, Маріан. *Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939)*. Ужгород: Видавництво ПП Басараб М.М. „Наш рідний край“, 2006, 379 s.

ВАНАТ Іван. До питання вживання термінів „Закарпаття“ та „Пряшівщина“. In *Жовтень і українська культура*, s. 602-603.

ВАНАТ, Іван. *Матеріали до історії Української народної ради Пряшівщини (1945-1952)*, Пряшів: Видавництво ЕХСО, s.r.o., 2001, 119 s.

ВАНАТ, Іван. *Нариси новітньої історії українців східної Словаччини I. (1918-1938)*. Братіслава; Пряшів: СПН; Відділ української літератури, 1979, 364 s.

ВАНАТ, Іван. *Нариси новітньої історії українців східної Словаччини II (1938-1948)*. Братіслава; Пряшів: СПН; Відділ української літератури, 1985, 353 s.

ВАНАТ, Іван. *Волинська акція : Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським союзом навесні 1947 року*. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької республіки, 2001, 255 s.

VARŠÍK, Branislav. *Osídlenie Košickej kotliny I*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1964, 475 s.

VARŠÍK, Branislav. *Osídlenie Košickej kotliny III : s osobitným zreteľom ne celé východné Slovensko a horné Potisie*. Bratislava: Veda, 1977, 574 s.

Vatikán a Slovenská republika 1939 – 1945 : Dokumenty. Bratislava: Slovak Academic Press, 1992, 228 s.

ВЕГЕШ, Микола - ТОКАР, Маріан. *Карпато-українське державотворення : До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України*. Ужгород: Видавництво УжНУ »Говерла«, 2009, 536 s.

VOLOŠIN Augustín. Počátky národního probuzení na Podkarpatské Rusi. In ZATLOUKAL, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 53-56.

VOLOŠIN, Augustín. Řeckokatolická církev v Podkarpatské Rusi. In CHMELÁŘ, J. - KLÍMA, S. - NEČAS, J. (ed.). *Podkarpatská Rus*, s. 99-112.

ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, 513 s.

URAM, Pavol. Rozvoj kultúry obyvateľstva ukrajinskej národnosti v období socialistickej výstavby. In ČORNÝ, M. (ed.). *Socialistickou cestou*, s. 105-120.

ЗАДОРОЖНИЙ, Володимир Євгенович. До питання формування інтелігенції на Закарпатті в першій половині XIX ст. In ЧУЧКА, П. (ed.). *Українські Карпати*, s. 225-228.

ŽADANSKÝ, Juraj. Poľnohospodárstvo a lesné hospodárstvo v rámci celkového hospodárskeho a sociálneho vývoja Podkarpatskej Rusi. In GONĚC, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 1997*, s. 95-114.

ЖИДОВСКИЙ, Иван Иванович. Пряшевская Русь в борьбе за свои права. In *Подкарпатская Русь за годы 1919 - 1936*. Ужгород, 1936, 102 s.

Stanislav Konečný
NÁČRT DEJÍN KARPATSKÝCH RUSÍNŮV
Vysokoškolská učebnica

Recenzenti: prof. Dr. Paul Robert Magocsi, PaedDr. Marián Gajdoš, CSc.
Vydavateľ: Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry

Technický redaktor: Ing. Jaroslav Havrila

Tlač: Grafotlač Prešov, s. r. o.

Počet strán: 226

Rok vydania: 2015

Vydanie prvé

ISBN 978-80-555-1297-6

9 788055 12976